

Buda Ferenc

Míg élsz

*Ilia Mihálynak –
Ő jól tudja: miért.*

*Nincs Múlt s Jövő – Jelen van.
Míg élsz, mindig veled van,
álmatlan éjszakán túl
rádtörő virradatban
ott hurcolod magadban.
Bármerre lépsz, ő ott jár.
Úton-útfélen megvár.
Nem tolakszik: türelmes.
Korrekt és illedelmes.
Rádcsönget, bekopogtat.
Átölel. Megropogtat.
Titkokat súg füledbe.
Beül a foteledbe.
Ajtódon túl és innen
szeme előtt van minden.
Szóra bír, végighallgat,
észrevétlen kivallat,
s másnap már magad várod,
mint leghívebb barátod.
Utcán, buszon, lakáson
nincs zug, hogy meg ne lásson.
Veled él egyrakáson.
Vele élsz egyrakáson.
Tömegben, otthonodban
ott nyomul a nyomodban,
fekvőben-felkelőben
fürkészhatsz az agyvelődben,
orvosi rendelőben,
tanszéken, hivatalban,
esőben, zivatarban –
követ égen és földön.
Ott ül az esküvődön.
Lakásod szentelésén.
Kisfiad temetésén
figyeli zokogásod.*

Magányos motyogásod
felhangjait felírja.
Érdeklí arcod pírja.
Kedved sötét fonákját
kilesi, mint a kártyát,
s jelent – filkó az ásznak –
vadat a Fővadásznak.
Életed, lám, lepergett.
Órizvén hited, elved,
hordod ma is a terhet.
Mondd, ugyan mondd: mivőgre?
Pályád siralmas bére
megér egy pipafüstöt?
Ő lett miniszter, püspök,
professzor, főkurátor,
békeidőben bátor,
szepültelen szenátor,
törvényhozó a Házban –
de minek szaporázsam?
Hitet úgy vált, mint inget,
túlél téged és mindent.
Míg rá nem csap az ostor,
hallgat, sunyítva kussol,
a javaidból jussol.
Kápráztat zezugos röpte,
rászáll előre-dőgre
s vígan zöngicsél: hétbaj-
terjesztő rusnya légyraj.
Akár a fekete átok,
belepi napvilágod.

A számtartók kórusa

– Egy mesejátékból –

számok számok a számok
számok a szíveken a szavakon
sorakozik sokezer a szalagon
összeadás összeadás
marad az egy
meg a kettő

számokkal telisteli a fiók
ezt hőmpölygetik a folyók
meg a tengerek is
számok a madarak a fák
meg az emberek is
számok a balgák meg az okosak
számok a százévesek meg az egynaposak
kendősök kalaposak meg a szalagosak
potyognak az ötösök a hetesek a hatosok
 összeadás kivonás
 összeadás kivonás
 nulla magában
 marad az egy
csak erről szóljon a híradás
a tegnapi meg a
holnapi meg a
mai kiadás
 kivonás összeadás kivonás
 marad a nulla
 meg az egy
számok a papíron az agyban a gépben
számkígyó kanyarog az éjben
számoszlop toronyteteje az égben
szám-hatalom
szám-hatalom
számbeli számszaki egyeduralom
számokkal zaklat szorongat a hivatal
számokat izzad az öreg meg a fiatal
 szorzom a tízet a tízzel
 meg az egyet az eggyel
kijár nekem érte a rang meg a rendjel
meg a jutalom
csudafontos a hivatalom
 összeadás kivonás
 kivonás összeadás
 marad az egy meg a
 nulla magában nulla
 magában nulla

Jász Attila

Az örökkévalóság 1 napja

Adomány a Mikulásnak

Csengetnek. Kinézel az ablakon. Egy Mikulás. Türelmesen vár. Ahogy egy igazi Télapóhoz illik. Egy kicsit elkésett már, de mindegy. Leteszed a könyvet. Egy mai zen szerzetes művét, aki arról ír, hogy az életben maradáshoz szükséges élelem mindig az ember rendelkezésére áll. Hogy alamizsnagyűjtés közben nem volt egyetlen nap, hogy élelmet vagy pénzt ne kapott volna. Miközben papucsban csoszogsz kifelé, még egyszer látod, a Mikulás türelmesen várakozik tovább, és arra gondolsz, a japán kultúra, társadalom mennyire más, a szerzetesek ma is úgy koldulnak, mint ezer évvel ezelőtt. És hogy mi mennyire más világban élünk... Itt megakadsz, mert kiérsz, először a hideg ránt össze, majd a felismerés, a Mikulás helyett egy hajléktalan áll a kapuban. Igaz, Mikulás-szakállú. Mondja is rögtön a mondókáját. Karácsonyra kíván minden jót. És viszont. Kérdezed, elfogad-e egy kis levest. El. A maradék palóclevest, teli finom marhahúsdarabkával, ajánlottad fel nagylelkűen. Teszel hozzá egy darab szalonnát, a piacon vette feleséged a két kis darabot a hó végi fillérekből. Mindegy, neki még ennyi sincs. Literes üvegben a finom leves, kenyér, szalonna. Feleséged még a maradék tortát is odaadná, de nincs mibe csomagolni, nem akarod megváratni. Mész, újabb jókívánságok, a lélek emelkedik, a test araszol vissza a meleg lakásba. Könyvét megkeresi, folytatja. Folytatná, ahol abbahagyta. De elkalandozik, s azon medítálgat, hogy Európa zen szerzetesei a hajléktalanok.

Másnap feleséged boltba menet, két házzal arrébb, ismerős reklámszatyrot lát a fák alatt. Visszafelé kíváncsiságból belenéz. Benne a teljes adomány. Levesestől-szalonnástól. Hazahozza, kidobja a kukába a megszegyenülés bűnjelét, zacskóstól. Pedig a levest megettétek volna másnap, hogy a kutyáról ne is beszélj. Meg a szalonnáról.

(Későn esik le, valójában mit is várt volna ez a hajléktalan Mikulás...)

A koppanások titka

Bummm. Megdobták az ablakot. Megint. Napok óta dobálják. Kirohansz, körülnézel, senki. Szerencsére nem tört be. Leülsz a gép elé, kaparásznál a billentyűzeten, de újabb koppanás szakítja meg az ihletett mozdulatot. Ideges leszel, nem tudod, most kimenj megnézni vagy... Várod a következő koppanást. Már-

már robbanékonnyá fojtódik a csend. Vársz, figyelsz. Semmi. Nem bírod tovább, dolgozni úgyse tudsz már.

Kedvenc helyeden foglalsz el órallást. Figyeled az ablakba tett madáretető körüli nyüzsgést. Hihetetlen mennyiségű madár verődik össze a környékből. Egyenként, az ágakról, a környező bokrokról repdesnek az etetőbe a cinkék, a csuszkák, a verebek. A rigók meglepően óvatosak, nem mernek az etetőig repülni. (Találnak még néhány hullott almát a fa alatt.) A meggyvágók tekintélye (kúpos, kemény csőr, nagyobb test) tiszteletet parancsol a cinkék előtt, a verebet leszorítja a földre. Zajlik a madáretet. Most meg azért nem tudsz visszamenni dolgozni, mert oda vagy szögezve az ablak elé. Lenyűgöz ez a nyüzsgés.

Bummm. A rejtélyes koppanásokról meg is feledkeztél. Ez az újabb koppanás a másik ablakon erősebb, mint a korábbiak. Az ablak közepén sárgás, elmosódott folt, körülötte szürke, pihés valami. Egészen közel hajolnál az ablaküveghez, amikor észreveszed. Az ablakpárkányon egy meggyvágó csücsül kókadtan, szeméből pedig, akárha könnyek, vércseppek szivárognak szép tollazatán lefelé, kis tócsába. (Ennyit karitatív, madárbarát tevékenységedről, vonod le a következtést a koppanások titka és a függöny nélküli ablakok kapcsán.) Hagyod a madarat, egy fél óráig, hadd térjen magához, aztán kimész megnézni. Szerencsére semmi baja, elrepül. Az etetőt átrakod a kerti asztalra. Így messzebb van ugyan, a gyerekek nem látják közlőrl a madarakat, de.

Néhány napig még kopogtatnak, aztán már csak a jeges eső veri időnként az ablakot.

Az örökkévalóság kockázata

Kutyás ember vagy. Meg apa. Meg kisvárosi polgár is. Melyik a fontosabb, és el kell-e ezt dönteni néhanapján? Például, ha a városodban nemzetközi kutya kiállítás rendeznek, természetvédelmi területen. Azaz, egészen pontosan ott csak parkolót, fizetős(!) alakítanak ki. Ideális hely, tágas nagy mező, védett, régi fák körben. Persze, most az autóktól nem látszanak a fák, az erdő. Személy, lakókocsi, emeletes és kisbusz, amennyi csak elfér és még annál is több, egymás mellett, ajtónyitási távolságra se. A kutyák már az autókból kiszabadulva kénytelenek elvégezni dolgukat. Az öreg hársfasor előtt nemrég EU-szabványnak megfelelő játszótér épült, homokozóval. (...) Nemrég még azért küzdöttél, hogy az angolparknak ezt a hátsó részét zárják le az autós rodeósok és az illegális szemétkerakók elől. (A behajtást akadályozó oszlopot az első nap kidöntötték, azóta sem sikerült visszarakatni...) Kezdesre már a kertvárosi utcák járdái is tele vannak parkoló autókkal, majd szeméttel és kutyaszarral. (Akár a fővárosi járdák.) Kutyagazda vagy, a tenyésztőket meg is értenéd, ebből élnek. Bár néhány kilométerrel arrébb, a vasúton túl, hatalmas füves területek (igaz, nem természetvédelmi) vannak, ahol elfértek volna mind a parkoló autók, a kutyák (ürülékéstől) és az érdeklődők is. Apa is vagy, gyerekeidnek az őszi szünetben az angolpark hátulja, a játszótér, a homokozó tiltott terület lesz. Lokálpatrióta is lennél, aki szomorúan látja környezete (ha már ilyen szép adódott) értelmetlen rombolását. Mindig mondják, naiv vagy (szakmai ártalom), mert elhitted, ha már néhány száz éve így „megvan”, megmaradt ez a park. Az már majdnem egy

örökkévalóság. És kockáztatja-e az ember egy kétnapos kutyakiállításért, bármennyi legyen is a pillanatnyi bevétel, az örökkévalóságot? Hát igen. Legalábbis egy gyönyörű, közép-európai kisvárosban.

Beszél

Mondják, a kutyád olyan értelmes, majdnem megszólal. Csak azt ne, sóhajtod. Hisz éppen azért a legjobb barátod, mert indokolatlanul is kedvesen dugja oda okos fejét. Támogatja menekülésjellegű sétáidat. Ha kell, ürügyet szolgál, de soha, soha nem beszél. És ez nagyon megnyugtató.

Bizalmi állás

A fodrászat bizalmi állás. Mint a banktisztviselői. Rábízod magad, elmondod, mit akarsz, s ha szerencséd van, ha jó a fodrászod, az elképzelés találkozik a valósággal. De nem minden esetben. Ezért bizalmi állás. Akkor is bízni kell benne, ha már többet vágott, mint amit reméltünk. S akkor is, ha kevesebbet. Bízni kell benne, hogy tudja, mit csinál.

Kamaszkorodban hosszú hajad volt. Megtehetted, jól tanultál, nem volt belőle gond a gimnáziumban. Abból ellenben igen, anyád mindig lebeszélte a lakótelepi fodrásznővel, hogyan is vágja le a hajadat. Előre és a tudtod nélkül. Te bementél, elmondtad, milyen szeretnél. Bólogatás, matatás a fejedben. Aztán megláttad a bilifrizurát, és kész voltál. Hogyan is kell letörni egy kamaszfiú önbizalmát. Anyád hogy tudta. Nyilván a lázadás egyik lehetséges formája volt egyetemi éveid alatt a szemedbe lógó hosszú haj.

A fodrászat bizalmi állás. Nem nyúlhat bárki büntetlenül az ember hajához. No nem a hiúság miatt. Hanem a psziché, a lélek miatt. A hajvágatás nem fizikális dolog, rövid vagy hosszú, azaz épp nem jó. Érzed, fodrászhoz kell menni.

Életem minden korszakának megvoltak a fodrászai. Most is megvan. Nem a kreatív, régi fodrász ismerőshöz jársz, hanem az utcabeli fodrászüzletbe. Éppen olyan jó. Nem csak a bizalom miatt. Tudod, mit akarsz, fényképen hordod magaddal a mintát. Ilyet akarsz. Szeretnél. Mert tudod, a bizalom nagyon fontos.

Bor/Kísértés

Lelkész barátod azt állítja, hogy szenvedélybeteg vagy. (Alkoholista.) Mert majd mindennap megiszol egy-két pohár bort este, vacsorához és utána. Néha hármat. Ha lehet, balatoni fehérét, mert annak a légységét és kőizeit szereted legjobban. Helyi, neszmélyit, bármikor szívesen. Egyedül vagy társaságban. (Így, tél elején nagyon hiányzik már az új, a friss bor, amit onnan szoktál hozatni.) Borongósabb pillanataidat villányi vörössel locsolod.

Hiába magyarázod neki, hogy kizárólag este, és a napi szellemi munka feszültségét oldod így, s ez jól bevált módszer az ellazuláshoz. A teológiai aspektusokat nála taktikusan kihagyod, nehogy belebukj. Inkább Maigret felügyelőt említed neki, ahogy munka közben beugrik egy kiskocsmába, felhajtani egy pohár vidéki bort. Mert annyira megkívánta. Ahogy ezt Simenon megírja, mert ezek a kis

kitérők teszik igazán élővé, élvezhetővé, többé, mint egy olcsó krimi. Ha nálad lenne Hamvas könyve a bor filozófiájáról, felolvashatnál belőle, miért is állítja azt Hamvas, hogy egy pohár bor az ateizmus halálugrása. Ez biztosan tetszene, de ennyi jut eszedbe belőle. És akkor a könyvespolcra téved a tekinteted, barátod eredeti kiadású Márai-sorozatára. Elmosolyodsz, nem akarnád már megkeresni remek esszéjét a magyar borokról, csupán mutatsz a könyvek gerincére. Márai. Szerette a bort, legalább egy litert megivott esténként. Jó borból persze. Ehhez képest majd' kilencven évesen önkezeivel vetett véget életének, és majdnem százszázalékos szellemi állapotban...

Megértően bólogat, aztán azt mondja, akkor is. (Mármint, hogy ez alkoholizmus.) Erre aztán végképp nincs több érved, felhörpinted a maradék borodat a pohár aljáról, aztán töltesz még egy pohárával a kettőtök között árválkodó palackból. Majd telitöltöd az ő poharát is, legalább kísértés legyen. Hátha holnap is megkívánja.

Egy kis idő

Ha Esztergomban jársz, ált. két okból teszed, kiállításra mész vagy Kaposi Bandit látogatod meg. Persze vannak kivételek. Egy ilyen alkalommal történt, átutazóban, még híd nélkül, vagyis már újra híddal, csak még nem lehetett közlekedni rajta, így a régi, bejáratott módon, komppal lehetett átjutni a túlsó partra. (De erről később.) Feleséged Esztergomban tanult, nosztalgiaút is egyben ez a kis kirándulás, még így, hét hónapos terhesen is. (A második gyerekkel, harmadik még gondolatban sem fogant meg.) Lányod is még csak hétéves, de így is megmásszátok a Szent Tamás-hegyet, átvágva mindenekelőtt a mezőváros jellegű alsó városrészen, merthogy busszal jöttetek.

A Csülök nevezetű vendéglátó helyiségnek ugyan már csak a mítoszát találjátok változatlanul, az is csupán emlékeitek között. A legendás csülkők, pékné és egyéb izgalmasabb módokon már sehol. És egyébként is, mintha az ételek mellett egy számjeggyel több lenne, mint kellene, mint megszoktátok. (Noha zsebekben nem euró lapult.) Mindegy, ha már a gyereknek megígértétek az ebédet, enni kell. Inni rá egy sört, kávé, aztán fogat szorítva fizetni. Aztán tovább indulni a Bazilika felé. A főhajóban az augusztus 20-i szentmisére hangolnak épp, a kivetítőket tesztelik a technikusok, az egyik legújabb Walt Disney-rajzfilmmel. Lányod öröme és szülei döbbenetére. A világ változik, ugye, hiába, hogy a falak változatlanok tűnnek. Aztán a kupola tetejébe kéne felmászni, veszel hát egy nagy levegőt, nekiindultok a lányoddal. Mert a gyerekért mindent. Tériszony lefojtva, lábak remegnek, de azért visznek szépen felfelé. Gimnazista korodban már voltál fenn egyszer, rémálmaidban szokott visszajönni a mozgó bádagon állás élménye, a villámhárító típusú, vékony drótot áramütésszerűen szorongatva, a szokásos zuhanás előtt. Szóval mentél, minden akaraterődet mozgósítva, míg valami isteni sugallat hatására (mi másra, épp ott, az égbolt felé felúton) a lányod azt mondta, még jóval a kupola előtt, hogy szédül, ne menjetek tovább. Sóhaj, hála, és vissza villámgyorsan az ég boltja felől a biztonságot adó anya földje felé, ahol a feleség, gyerekkel a hasában izgul, a gyerekek apja, hogy is fogja túlélni ezt a kalandot. (Miközben minden kupolatetőről kihajolónak bőszen integet.) Marad az egyik harangtorony, ami azért mégiscsak emberi magassá-

gokban volt található. Torony, esztergomi látkép tehát kipipálva. Megnyugodva és sétálgatva tisztos (azaz lisztes) hajú ismerős arcba futottatok. Nemsokára az ismerősség fátyla is lehullik róla, ahogy monumentális szobrát meglátjátok a Bazilika mögött. (Erről is később.)

Ezután a Duna-part következik, a Komárom magasságából ismerős folyószaggal, majd frissítőkkal, üdítővel és sörökkel visszaigazolván a csülökbeli élményt, amit a Bazilikában is megtapasztaltatok. A világ megváltozott. Ismét problémáitok adódtak a helyi értékekkel. De elfogadjátok. Ez van, ahogy Kern András dűnyyögte örökérvényűen. Nézték hát egy kompot kavicsgyűjtés közben, ami átvinne a túlsó partra, mint szerencsétlen Nagy Lászlót a Szerelem.

A komp ugyan átvisz, és a túloldalon, Párkányban remélt sör is várakozik már a Zlaty Bazant feliratú hordókban, csapolásra készen. Ám a gyerek útlevelebe belepillantva rögtön kiderül, hogy lejárt. De a komp olyan, mint a Bazilika kupolája. Meg lett ígérve. A Zember gondolkodik, mit lehet csinálni. Illegális határátlépés nélkül megúszni (szárazon lehetőleg) a dolgot. Nemhiába végez a Zember műszaki egyetemen három évet, gondolkodni is tudni kell. Felesége szemében az aggodalom, gyereke szemében az öröm, a korábbi könnyeken átütve. Megveszed a három jegyet. Kettőt oda-vissza, egyet csak oda. Ugyanis irodalmi táborba igyekeznél, Szlovákia mélyébe. (Más ügy, hogy soha nem érsz oda a szlovák közlekedési viszonyoknak köszönhetően. De az megint egy másik történet.) Egyelőre a kompon ültök, visszanéztek, és ijedten fedeztek fel valami nagyon oda nem illőt. Rögtön leesik, hogy az elefántcsontfényű jelenés maga a szobor, és hogy a mester zseniális tatai lovasszobra és a tatabányai remek, padon ülő Adyja után, ez bizony nem lesz a megye büszkesége. (Szerinted, persze.) De addigra már ki is köt a komp, s ti leültök az útlevelvizsgálat tábla előtti parti kövekre. Egy félórára, amíg a komp visszaindul. Integetés, szomorúság, nem is gondolva rá, hogy még aznap éjszaka viszontlátjátok egymást a tatai lakásban. Ám egyelőre a szlovák határőrök faggatnak, kezük a gépfegyveren, mit is csináltatok ott a parton, a komp előtt. Ordítva kérdik, mi volt ez, mi van nálad, mit viszel és hova készülsz, mutasd a táskádat. Hiába mondd, irodalmi táborba, a gyanús Duna-parti jelenet magyarázataként elég gyengének tűnik. A táskába belenézve, ami tele volt folyóiratokkal (a legújabb *Forrásokból*), a foguk között, tört magyarsággal odaszisztegték, hogy na, takarodj gyorsan. Kotródsz, de még visszanézel, komp a vízen, Bazilika a helyén, és mintha a szobor se lenne már annyira zavaró.

Egy kis távolság kell még, a párkányi vasútállomás amúgy is elég messze van, városon kívül, s a bekötőútról vissza-vissza lehet nézni. Egy kis idő azonban (értsd, nemcsak a múltó, a filozofikus, hanem: egy kis szél, nap, eső) feltétlenül ráfér még a szoborra. Hogy színében (legalább) hozzáidomuljon a várfalakhoz. És egy kis idő, néhány év, ahhoz is kell, hogy mindez megírhatóvá váljék.

Életem arcai

Ez jutott eszedbe, akárha öregkori válogatott kötethez keresnél címet. Vagy visszaemlékezést akarnál írni, hisz más ötleted már nincs. De nem felejtődik-e el

ez a címötlet addigra? Leírod hát, s hogy ne törlődjön ki belőled nyomtalanul, mondatokat írsz köré. Így már nyugodtan elfelejtethed.

Fák

Ki kell vágni őket. Sógorod javasolja ezt a kertben lévő fákkal kapcsolatban. A miért kérdésre azt mondja, legyen tér, akár autóval is be lehessen állni. Kezdhetted volna azzal, hogy nincs autód, de nem ez volt a valóságos különbség. Látod, mondod, ez is egy alapvető nézetbeli eltérés. Te ezekért a fákért vetted a házat. Ilyen fákra évtizedeket kell várni.

Gazolás

Ne gazolj be! Most a kertet kell kigazolnod. Figyelj! A gazolás nem a növényekért van, amelyek szerinted, számodra hasznosak. Ez hazugság. Érted van, hogy az izzadás, hajolgatás közben a saját lelkedet megtisztíthasd a gyomoktól. Ósi módszer. De hidd el, beválik. Főleg, ha van kerted. Anélkül a belső kertet is nehezebb rendbe rakni. Mást kell kitalálni.

Gyaloglás

Idővel bizonyos dolgokról le kell mondani. Amiről elég nehéz. Ami apró, de fontos. Állandó derékfájás miatt a futásról például. És állítólag majd a kosárlabdázásról is előbb-utóbb. A térded és a derekad miatt. És ezek helyett valamit ki kell majd találni. Egy másik életet. Mert a futás és a kosarazás külön élet volt. Barátod, aki idősebb és hasonló problémákkal küzd, azt mondja, a gyaloglással kiváltható a futás. Nem nagyon hiszed, de kipróbálsz. És tényleg. Nem fáj a derekad és a térded, és legalább ugyanannyira elfáradsz, megizzadsz. Utána egy kis húzózkodás a hintáknál. És az úszás is, bővíthető és folytatható stratégia. Nem olyan ijesztő tehát, hogy időnként erről-arról le kell mondani. Csak valami mást kell helyette kitalálni. Pótszert.

Gyökérkefe

A javítgatásról jutott eszedbe, a szöveggel való szöszmötölésről. Hogy olyan az, mint mikor a vitorlások hajótestét tisztítgatják algáktól, moszatoktól gyökérkefével. Látni alig látszik, hisz víz alatt van, és a hajó se siklik tőle jobban, gyorsabban, mégis. Egy jó gyökérkefe nem árt időnként, jól kisuvickolni a szavak repedéseiből a beleevődött koszt. Hogy aztán újra telítődhessenek ezek a bizonyos repedések. Hisz azok a legérdekesebbek, nem?

Horváth Elemér

vae victis

*ha éreztek valami veszteséget
– hogy vesztek azt senki sem tagadta –
kinek az anyja hiányzott kinek az apja
boldogabb volt aki vissza se nézett*

*csak elszántan habzsolta a térképet
a láthatárt főként a fiatalja
és hősiességéből nem is mutatta
hogyan érzett ha egyáltalán érzett*

*csak később törtek elő az emlékek
s homályos büntudat hogy cserben hagyta
mit is? nem volt róla fogalma*

*így is úgy is mulandó emberélet
leélte ahogy tudta vagy akarta
s nem érte halt meg hanem csak miatta*

a gangesz partjain

*uram ez csak álmodozás
a verőfényes gangesz partjain
nem vityilló a nagy duna mentében
(csak mellékesen a gangesz nagyobb)
itt vannak flamingók és pálmafák
és vágytól éhes krokodilusok
hogyan legyen öreges nyafogás
visszavágyani anyám térde közé
előfordul szenilis pillanat
bármilyen kemény legény a betyár
és akasztófái a humora
hát ennyit csak nem tiszteletlenül
de józanul és tárgyilagosan
lehetett volna sokkal rosszabb is*

az öreg kúnné

*öt gyermeket szült az urának
akivel együtt jött ameríkába
a duna és a tizza közébül
szíve szorult? rezgett a lába?
egyébként nem tudom milyen vitézül
élt csak és ebbe más is belehalt már
a mississippinél éppúgy mint a marosnál
de különösebben sohasem készült
a kikerülhetetlen elmúlásra
tette a dolgát főzött mosott vasalt
s közel maradt a gyerekeihez
akkor is mikor azok elszéledtek
az életük szerint ez volt a rendje
a temetésre mind visszajöttek
haza az ohióbeli clevelandbe*

pogányosan

*kedvenc istennője helybeli nimfa volt
nem a divatosabb afrodite
születésnapján sosem mulasztotta el
hogy megköszönje neki az urát
aki feleségül vette fiatalon
s öregkorában is szerelmes volt belé
micsoda kisfiú nevetett boldogan
amikor megcsókolta munkája után
és szívesen volt a karjaiban
mint először izgatott szűzleány
nászútjukon síófokon
bár tudta hogy elmúlt az ifjúság
hogy nem ők maradtak fiatalok
hanem ez a csodálatos világ*

a hűség és a hála éneke

*nézd engem kedvelnek az istenek
többnyire verssel áldozok nekik
bár nem vagyok feltétlenül hívő
csak modern józan szkeptikus
és sztoikus már talán mert öreg
semmilyen súlyos földi nyavalya
nem ért az életben soha
s köszönöm neked kedves fortuna
hogy történelmi zsákutcák elől
newyorkba segítettél kegyesen
szabad vagyok s elég a kenyerem
s nem kell feláldoznom életemet
verseimért azáltal hogy haza megyek
nélkülem is megállják helyüket*

családi kör

*otthon mindig magyarul folyt a szó
a mindennapi élet spektruma
veszekedés szeretkezés ima
a gyerekek már törték a magyart
nem tehettek róla rájuk ragadt
mint kutyára bogáncs inercia
szívesebben beszéltek angolul
s jobban ismerték whitmant mint aranyt
– that old hungarian peasant –
bár a költészet nem volt kenyerük
se fiatalon se mikor felnőttek
s nem fordítottak hátat a jövőnek
akkor sem mikor rájuk szólt az anyjuk
nevettek megértően okay mama*

Ferdinandy György

Adalékok egy szociográfiához

Chica* kimaradt az egyetemről. Odaát, az Óvilágban is így történnek a dolgok. Így is, meg nem is. Mert mégsem egészen. Ott beleszületnek a bajba a gyerekek. Mint mondják, halmozottan hátrányos helyzetűek. Mindenfelét megpróbálnak velük, amíg csak vissza nem szippantja őket a régi környezet.

Ez itt, a Szigeten, még félig-meddig agrártársadalom. Itt a szegénységnek még tartása van. Aki az ültetvényeken marad, az akár boldog is lehet. De jaj annak, akinek kinyílik a csipája! Ez a világ mindent megígér. És nem tartja be az ígéreteket.

Lehetséges, hogy itt van elásva a kutya. És hogy Ó- vagy Újvilág; egyremegy.

Chica szívósabbnak bizonyult, mint a többiek. Két év után ismét beiratkozott. Akkor mondta tollba nekem az itt közreadott szöveget. Tanult abból, amit átélt, befejezte az egyetemet. Férjhez ment, a férje rendőr. Szült neki két gyereket.

Annak idején azt mondta, tanító néni szeretne lenni. Most elérte célját. Néhány évig a Szigeten tanított, a déli parton. Azután elvált, és gyerekestül New Yorkba költözött. Bronxban él ma is, a Puerto Rico-i negyedben. Nemsokára nyugdíjba megy.

Nemrég megszerezte a címemet. Azt írta, én voltam a legfontosabb ember az életében. A mondat olyan, mint egy kitüntetés. Büszkén viselem.

Chica New Yorkban

Van egy diáklányom, bejár hozzám az irodára. Leül, összeszorítja a combját, fekete hattyúnyakán lüktet az ér, vár valamit. Eddig még nem tettem a térdére a kezem.

* A *Forrás*ban közölt szociográfia (Ferdinandy György: *Chica [Trópusi lány]* – Forrás, 2006. február) eredetileg Párizsban jelent meg. A hetvenes években francia kiadóm volt, franciára kellett átírnom a szép, ízes spanyol szöveget. Spanyolra csak az idén fordította vissza egy Puerto Rico-i tanárnő. Második kiadója dominikai. Most pedig, 2006. Ünnepi Könyvhetére, magyarul is elkészült Chica élete. *Habet sua sorte...* Ezekkel a jegyzetekkel most már teljes Carmen Rivera Ramos, egy trópusi lány élete.

Bibliográfia: Chica, Claudine, Cali, Éditions Denoël, Paris, 1973
Cielos vacíos, Ediciones Isla Negra, San Juan, 2006
Chica, trópusi lány, Hét Krajcár Kiadó, Budapest, 2006

De most dolgozni fogok. Ma reggel kulcsra zárom az ajtót, behúdom a függönyöket. Elég volt a nosztalgiából. Fel fogom fedezni a jelent.

– Beteg volt? – kérdi a lány.

Bólintok, papírt, ceruzát keresek.

– Szóval?

Megnedvesíti a száját, padlizsánkék ajkai között nyelve, ínye valószínűtlenül rózsaszínűek.

– Szóval – mondja. Meséli az életét, én pedig jegyzetek. A lényeg nem kerül felszínre csak az első félóra üresjárata után.

Most még arra is van időm, hogy benézzek a szoknyája alá. Pihenek.

– Szóval, amikor visszajött, folyt róla a víz, és állandóan zsebkendőt tartott a szája előtt. Úgy táncolt, mintha aludna, de nem a gyönyörtől, egyszer meg is kérdeztem tőle, egyedül táncol, vagy velem. De én még akkor se kaptam észbe, fogalmam sem volt róla, hogy milyenek a kábítószeresek.

– És?

– Azután meg akart csókolni. Nem engedtem, mert a szája bűdös volt, és valahogyan nem is úgy akarta, mint a többiek. Akkor sokáig sírt, azt mondta, nem szereti őt senki a világon. Meg hogy leszokna a fűről, ha megígérem, hogy a felesége leszek.

Nagyon akart volna egy autót, de a szülei sajnálták tőle a pénzt. Menj dolgozni, mondtam neki én, de azt felelte, hogy nincs munka, és csak árulta tovább a füvet.

Azután egy este beállított, józan volt, azt mondta csomagoljak, itthagyjuk ezt a rohadt telepet. Akkor még nem szerettem őt, de hát egész nap esett az eső, azt feleltem, várj kint, rögtön kimegyek.

Háromszáz dollárt hozott magával, én csak harmincat találtam a fehérneműben. Olyan sokáig vártuk a buszt, félni kezdtem, hogy utánunk küldik a rendőröket.

Az eső is újra esett, és egyszer csak odaszól nekem a sötétben, hogy gyere már, van egy autó. Nem kérdeztem, honnan van. A repülőtéren elővette a pénzt, megváltotta a jegyeket.

Csak később indult New Yorkba a gép, mondtam neki, üljünk be a büfébe. Beleegyezett. Nem értettem, minek volt gyapjúsapka a fején meg lila motoros-szemüveg.

Később odajött egy barátja, hívta a mosdóba, és ő nem akart. Azt mondta, szerez pénzt, de ezen a másik csak nevetett. Nem volt mit tenni, elővette a pénzünket, fizetett.

Mások is jöttek utána, követtek minket a sötétben, és ő mindegyiknek tartozott, öt dollárral, tízzel. Mire megjött az éjjeli járat, nem maradt már csak az én harminc dollárom, meg a jegyek.

Így dolgozunk. Peregnek a szavak, gyűlnek a kéziratkötegek. A lány sóhajt, elnyúl a széken, kesernyés illata betölti az irodát. Álmosan lefetyel a ventilátor, mégis alig mozdul a lég. Nézem az órát, ásítok. A munka halad. Élem a jelent.

*

Az indulás nem is olyan rossz. A csipetnyi csalás, a bűdös szájú, lehunytt szemmel táncoló kábítószeresek. A valahonnan lett autó és az, hogy nem úgy

akarta megcsókolni, mint a többiek. A gyapjúsapka, a titokzatos hitelezők meg a lila motoroszemüveg.

Mégsincs kedvem folytatni; idegen élet, idegen emberek. Szánom őket, de nem érdekelnek. Múlik az idő, a lány beszél, én pedig várom, hogy hátha mégis áramkörükbe vonnak ezek a lazán kapcsolódó, sivár esetek.

Valamivel hajnal előtt érkeztünk a Kennedyre. Mint egy jégszekrényből, úgy ömlött be a nyitott ajtón a hideg. Még csak egy pulóverünk se volt. Egy latin sofőr vitt be húsz dollárért a Brooklynig.

A nővérem még otthon volt, beengedett. Lefeküdtem, nem is hallottam, amikor elment hazulról. Ez meg azonnal elkezdett simogatni.

Azelőtt, ha ellöktem, megnyugodott. De most hiába próbáltam, nem hagyta lerázni magát. Bezárkóztam a vécébe, akkor meg az ajtóban könyörgött, mint egy gyerek. Ha vizelni kell, mondtam neki, vizelj a lefolyóba. De engem hagyj békén, felejs el engemet.

Amikor a nővérem hazajött, félrehívott. Csak azt kérdezte: megvolt? Én pedig ráztam a fejemet. Akkor azt mondta, hogy úgy beszél velem, mint nő a nővel, és hogy New York tele van ringyóval, ha nem elégítem ki a fiúmat, még észbe se kaptam, és máris elveszítem.

Attól kezdve jobban vigyáztam. Kérhetett bármit, a kedvében jártam. Régen úgy képzeltem, hogy nincsen jobb, mint azzal lenni, akit az ember szeret. Hát nem így lett, nem egészen. Beletörődtem, de azért nyitva tartottam a szemem: rám nem fogják mondani, hogy lecsapták a kezemről az emberemet.

– Azután?

– Azután hamar elfogyott a pénz. A nővérem azt mondta, jobb lesz, ha munkát keresek. Egy reggel nekivágtunk: addigra szereztünk már meleg pulóvereket. A subway lejárójában találtam öt centet, úgy megörültem, mint egy gyerek.

Aznap neveltünk utoljára. Ez a tahó nem tudta, hogy a subway magától is megáll, úgy integetett, mint otthon a busznak. Nem beszélt angolul, és én még örültem is neki, hogy nem ért semmit, és hogy mindenhová csak én vezetem.

A Man-Powernál azután alaposan lehűtöttek. A bejáratnál egy nagy kövér asszony írta össze a munkanélkülieket. Aki nem értett angolul, annak azt mondták: köszönöm, és máris mehetett. Engem végignézett az a nő, és azt mondta: nocsak, nem is tudtam, hogy a szoknyák már ott is ilyen rövidek.

Egy csavargárba utaltak, vonattal kellett kiutazni, mi meg egy olyan vonatra szálltunk, ami valahova máshová ment. Amikor visszatértünk, késő volt, a Man-Powernál azt mondták, hogy azóta már betöltötték a helyemet. Hát hazamenünk. Még örültünk is, hogy az egészségből semmi se lett.

*

Eleinte a nővéremnél mindig volt valami enivaló. De később ő is belefáradt, már csak aludni járt haza, és mi elkezdtünk éhezni. Csak akkor jöttünk rá, amikor a fiúmat meghívta valami barátja. Húst és paradicsomot ettünk vacsorára, erre jól emlékszem, mert kihánytam az egészet a földalattiban, hazamenet.

Ki kellett mennünk a levegőre, és nem maradt csak kilenc fillérem. Megállítottam egy amerikaiat, kértem egy pennyt, nem adott. Gyalog mentünk tovább, néztük

a járdát, hogy hátha találunk. És még van, aki azt mondja, hogy az utcán hever itten a pénz! Azt hittem, megfagyok.

Hát igen. Megállok. Régen én is úgy képzeltem, hogy nincsen jobb, mint azzal lenni, akit az ember szeret. Az, aki azt hitte, hogy itt az utcán hever majd a pénz, ugyancsak én vagyok. Talán csak azért beszél itt előttem ez a lány, hogy utat találjanak az ilyen gondolatok.

Közben a nővérem kitett minket az ágyból, adott két pokrócot, lent ágyaztunk magunknak az asztal alatt. Megettünk mindent, még a jeget is: az egész lakásban csak egy nagy doboz Lipton tea maradt. Akkor már azt hittem, minden belső részem kiszakad. Becsöngettem a szomszéd lakásba, kértem egy dollárt. Az asszonynak nem volt pénze, de volt egy nagy fazék tészta a tűzön, hát ennem adott.

Nem mertem még kérni tőle, mert akkor meg kellett volna mondanom, hogy egy fiúval vagyok. Amikor hazamentem, azonnal megérezte rajtam a tézstaszagot. Azt mondta, hogy neki ebből elég, összevissza kiabált, mielőtt elment, még jól meg is rugdosott.

– És?

– És egész éjjel folyt belőlem a vér. A nővérem azt mondta, örülhetek, hogy így elvette, amit adott.

– És?

– Mit és? Azóta se láttam. Hazajöttem a pénzzel, amit a nővérem kölcsönadott.

Leteszem a blokkot, kinyitom az ajtót, ablakot. És? Semmi. Rég elfelejtettem már a fekete diáklány hattyúnyakát, az ében combokat a szoknyája alatt.

Mégis, valahogyan így kellene írni. Nyugodtan, szárazon. Végigvenni a hazugságokat, az úrt, az értelmüket veszített jelszavakat. Az is igaz, hogy nehéz az ürülekről értekezni, miközben az ajkaidat nyaldossa a hab.

Gömöri György

Amaryllis

*Kétfelé nyíló hölgyliliom, amaryllis,
tűzpiros, keresztvirágú,
tegnap még csak a jobbra néző
nyitotta tágra szirmai, de mára
a bal bimbó is hirtelen kivirágzott.
Téli szobában, kandalló mellett,
de mintha trópusi tájon nyílna –
gauguini nosztalgiával tölt el,
tahitis varázslat ez a hosszú bibéjű,
bűbajos, hölgy-völgyet idéző piros liliom.*

Szonáta

Marinak

*Játékát szinte áhítattal kezdi:
ujjai mintha csak simogatnák
a billentyűket. Lényeges ez,
a moderato. Pár percig eltart,
amíg lassan kibomlik a dallam.
Felerősödik, elhalkul, míg nem
végül üzenete behatol
a finom rezgésekre felkészült tudatba
és ott olvad tovább. A művész eközben
mintha csak transzban, kotta nélkül játszik.
Staccatók hullámai, most már siettet
a zene, valamilyen homályos cél felé
sodor, visz, lüktet és megint
visszatér roppant akkordokban a dallam:
ez, és nem más, amit korábban ígértem,
ez, és nem más, mind győztesek vagyunk.*

2005 júniusában

Lakásaink

*Egy pesti házban a kukák előtt
kucsmás gárdista őrködik
lábhoz tett fegyverével.
Majdnem angol a ház:
piros szőnyeg terül
a lépcsőkre, szívüink örül
ennek az enyhe előkelőségnek.
A másik ház előterében
egy mandzsú harcos ácsorog
keresztbetett kézzel.
Hogy kerül ez a bajszos mandzsú ör
észak-londoni házba?
Kínából ki hozta el?
A kőmandzsú nem válaszol,
csak áll, mosolyog csöndesen.*

2005 novemberében

Budapest, 1896

*kelet s nyugat találkozik
a sokcirádás zöld tetőn
a múzeum előtt kocsik
kalaplengetve éltetik
királyukat urak s a nők
is félrehajtják fátylukat
igazgatják kalapjukat-
s míg bedöcög a lóvasút
emlékezzünk: ez itt a béke
laktató bécsi volt ebédre
s nemrég tért haza végre végre
száműzetésből a holt Kossuth*

Sándor Iván

„Várni kell, hogy emlékezni tudjunk...”

– Várkonyi Benedek beszélgetése* –

Várkonyi Benedek: *Ha az ember olvassa a műveidet, regényeidet, esszéidet, a visszaemlékezéseket interjúkban, az az érzése – nekem legalábbis az volt az érzésem –, mintha az életed 1950 körül kezdődne el. Nagyon keveset beszélsz azokról az időkről, amelyek a háború előttre mennek vissza. Persze a regényeidben felbukkannak ezek az idők, főleg az 1944-es év története és a háborús esztendő, de a gyerekkorodról szinte alig szólsz. Legalábbis ahhoz képest kevesebbet, mint amennyit az 1950-es évektől kezdve. Mi ennek az oka, és milyen volt az a világ, amely azután később afelé vitt, hogy író, újságíró, lapszerkesztő legyél?*

Sándor Iván: Nem te vagy az első, aki ezt mondja, ezt kérdezi. Nemrégiben került a kezembe Dérczy Péter egyik hat évvel ezelőtt készült interjúja, az első mondata így szólt, „Iván, te szemérmes ember vagy, tulajdonképpen nem nagyon tudunk semmit az életedről”. Azt feleltem, hogy valóban, szemérmes ember vagyok, de azt hiszem, hogy mindaz, ami velem történt, kiolvasható a munkáimból, a regényeimből, az esszéimből, a naplóimból. Mégis, valóban lehetett oka annak, hogy a harmincas-negyvenes években történelekről, tehát az életem első tizenöt-húsz évéről az irodalmi köztudat, az olvasó – lám, te is ezt kérdezed – keveset tud. Elmondanám, mi ennek az oka. Idekészítettem az 1996-ban megjelent *Tengerikavics* című regényemet, amelyben talán először szakadt föl bennem valami ezekből az időkből. Rilkéből választottam mottót hozzá: „Várni kell, hogy emlékezni tudjunk ismeretlen tájak útjaira, váratlan találkozásokra, a búcsúzás perceire, napokra, a szülőkre... Mert az emlék nem minden ám. Ha minden emlék vérünkbe íródott, ha tekintetünkben és mozdulatainkban is eleven már, ha névtelen, és nem tudni, mennyi az emlék, s mennyi vagyok én, – akkor talán az emlék méhéből valamely ritka órában feltámad egy vers első szava és útnak indul”. Vagy persze egy regény első szava. Valóban 65–70 éves kellett legyek, hogy ezeknek az időknek az emlékei úgy szakadjanak fel belőlem, hogy két dolgot elkerüljek. Az egyik az azzal való küzdelem, hogy az idő mindent megmász. Nem igaz, hogy az emlékező, bármilyen koherens a lény, a lelki-világa, bármennyi a készség benne, pontosan úgy látja a régmúlt eseményeit, ahogyan megtörténtek.

Igen, csakhogy minél később emlékezik az ember, annál nagyobb lesz ez az idő, annál csalogóbb lehet az emlékezet.

Erről van szó. Az én emlékezési „technikám” egyszerre próbálja megcélozni azt, aki emlékezik, és azt, amire emlékezik. Úgy gondolom, hogy így találom meg önmagamat. Én ugyanaz is vagyok, meg más is vagyok, aki voltam, és ha meg tudom magamban ele-

*A beszélgetés eredeti változata a Magyar Rádió Művészeti Főszerkesztősége Életutak című sorozatában hangzott el.

veníteni azt a gyermeket, ifjút, férfit, aki voltam, akkor úgy elevenítem meg magamban, az írásaimban is, hogy szembenézek a tekintetével. Próbálok a mai magamat is kitenni annak a tekintetének, aki akkor voltam, annak a lénynek, aki néz engem és számon kéri tőlem, hogyan tudok emlékezni. Tizenöt, húsz-, huszonöt éves korunkban pontosabban emlékezünk a közelmúltunkra. De akkor még nem vagyunk írók, hogy meg is tudjuk írni.

Meg akkor még nem is emlékezik az ember, az a kor még nem az emlékezések kora.

Így van. Az életem egyszerűen az életem, a sorsom és a munkáim anyaga.

A munkáid anyagáról beszélsz. Gondolom, neked is történt olyasmi az életedben, amely egyrészt sokáig elfojtás alatt állt, és amely a te nemzedékedből sokaknak részül adatott, éppen rossz részül. Az a korszak nagyon sok feldolgoznivalót adott. Ezt te hogy dolgoztad föl?

Az írói lényem nem áll másból, minthogy az anyagomat feldolgozom, az anyagom pedig a saját sorsom, de valami különös kényszer, vagy az engem ért hatások következtében magamat, mint a történelemben élő lényt is látom. Ebben az értelemben tehát a magam sorsát egy nagy korszak, a XX. század történelemben élő emberének a sorsaként is látom, hiszen gondold meg: egy ember élete sosem csak az ő születésével kezdődik, a szüleinek a sorsa is belekódolódik, egyrészt genetikailag, másrészt az elmondott szülői emléktanyag tekintetében. A nagyszülőké is és a rokonoké is. Két nagy korszaka van az életemnek, ami sokáig rejtve – nem titkolva, hanem rejtve – húzódtott meg bennem, és ezért a munkáimba is kevésbé szűrődött be. De azért folyamatosan szembenéztem, és amikor íróként is megértem rá, regényt és esszét tudtam írni róluk. Az egyik az 1940 és 1945 közötti korszak, a másik az 1949-től 1960-ig terjedő korszak, amit a Rákosi-diktatúra, az ötvenhatos forradalom és az azt követő éveknek mondunk.

Az 1940 és 1945 közötti korszak, a „diákkorszakod” egyfelől önmagában is nagy élmény egy embernek, és ha valaki író, akkor különösen sok anyagot ad arra, hogy később ezt esetleg megírja, vagy abból megírjon valamit. Ugyanakkor a történelem valahogy sokkal súlyosabb volt akkoriban – persze mindig jelentős az ember életében –, de az 1940 és 1945 közötti időszak nagyon jelentős egy kisgyerekeknek, egy felnőttnak és mindenkinek az életében. Ez a történelmi korszak – és főként 1944 különösen jelen van – mennyire volt hangsúlyos, mennyire szólt bele az életedbe?

Nagyon hangsúlyos volt. Nagyon beleszólt az életembe. Abba szólt bele, és ez nem csekélység, hogy most itt ülünk és beszélgethetünk, magyarul mondva, hogy életben maradtam. Zsidó származású vagyok. Hozzá kell ehhez tennem, hogy már a szüleim sem voltak vallásosak. Az apai nagyszüleim Kiskunhalason éltek, apám is Kiskunhalason született, 1912-ben jött fel Budapestre. Nagyapám halála után a nyolc gyerek közül legfiatalabbnaként nemsokára családfenntartó is lett. Az anyai nagyszüleim a Rákóczi út és Huszár utca sarkán laktak. Volt ott egy szerény nőiruha-üzletük. Ez azt jelentette – hogy egy kicsit a milióból is megjelenítsünk valamit –, hogy amiként ma is, a Rákóczi útnak a Baross térhez közeli részén voltak a kis egzisztenciák, az olcsóbb üzletek. A vidékiek megérkeztek a Keleti pályaudvarra és ott kezdtek vásárolgatni. Anyám és apám 1924-ben házasodtak össze, a bátyám 1925-ben született, ő már nem él. Nagyon boldog gyerekkorunk volt. Nagyon meleg családi otthonunk volt, kispolgári, félértelmiségi milió. A szüleink mindenről gondoskodtak a szerény körülményeik között. Most a Mexikói út 56.-ban beszélgetünk, innen háromszáz méterre, a Kolumbusz utca 34.-ben laktunk 1941-ig. Csodálatos emlék az a nagy kert, a nem túl nagy, de nagyon kedves villalakás.

A zsidótörvényektől kezdve aztán erre minden ráterhelődött, ami akkor egy zsidó családot érhetett. Apám előbb utazó volt, aztán lett egy kis papírfeldolgozó műhelye a Francia út 41.-ben. Három-négy-öt dolgozót foglalkoztatott, s ő maga is rengeteget dolgozott a műhelyben. A bátyámmal mi is végeztünk fizikai munkát, diákként segítettünk a családnak. Jött a háború. 1944 nyarán beköltöztünk, nem messze az akkori lakásunktól,

apám egyik barátjának sárga csillaggal megjelölt lakásába. A bátyámat már korábban Kárpátaljára vitték munkaszolgálatosnak. 1944. november 15-én az Erzsébet királyné út és a Mexikó út sarkán lévő KISOK-pályán – ez a középiskolások sportpályája volt – gyülekeztek minket a környékbeli zsidókkal együtt. Az útvonal a városon át vezetett csendő-, nyilas- és rendőrkísérettel, katonatiszt vezetésével az Óbudai Téglagyárig. Itt három nap után felsorakoztak azok a menetek, amelyeket a dokumentumirodalom és a történelem Hegyeshalomba tartó halálmenetnek nevez. Az indulásunk előtti utolsó pillanatban megjelent Carl Lutz, a svájci követség alkonzulja, aki, amiképpen Wallenberg svéd vagy Perlasca olasz diplomata, több tízezer ember életét mentette meg, nem csak zsidókéit. Mi, 16 éven aluli gyerekek kiállhattunk a sorból, de a szüleim útvonala a halálmenet volt. Egy véletlen következtében anyám nagynénje, aki a vöröskeresztes karszalaggal álcázott ellenállási mozgalom embermentőihez tartozott, véletlenül talált rájuk, kiemelte őket Hegyeshalomnál egy istállóból, és súlyos betegen visszakerültek Budapestre. Én papírok nélkül bujkáltam az ostrom idején.

Esszében elég folyamatosan feldolgoztam a XX. századi történelem neuralgikus kérdéseit. Tizenhét esszékötetemet jelent meg, ezek egy része a regénnyel, egy része a kultúrával, egy része a színházzal, hat vagy nyolc a történelemmel foglalkozik; visszamentem a szabadságharcig. Az álláspontom mindvégig az volt, ma is az, hogy a XX. századi magyar történelem fedett, álarcos történelem.

Mit jelent ez?

Például azt, hogy a második világháborús magyar részvétel, a holokauszt, az 1944-es budapesti Duna-parti kivégzések, a halálmenetek mindmáig még a tisztán látók részéről is többnyire úgy vannak beállítva, mint kizárólag a zsidóság ellen elkövetett mérhetetlen bűnök. Holott arról van szó, hogy az egész magyarság ellen bűnök sorozatát követte el a negyvenöt előtti rendszer.

Ha ennyire érdekel a történelem, és nemcsak azért, mert megélted, hanem azért is, mert láthatóan és olvashatóan sokat foglalkozol vele, akkor min múlt az, hogy inkább író lettél és nem történész, aki sokkal intenzívebben foglalkozik a múlttal, sokkal intenzívebben tud belehatolni a múlt világába?

1943-ban tizenhárom éves vagyok, harmadikos gimnazista, az Izraelita Gimnáziumba járok, Komlós Aladár, a XX. századi magyar irodalom egyik igen jelentős irodalomtörténésze a magyartanárom.

Ő a Nyugat nagyjai közé tartozott.

Így van, a *Nyugat* első, de főként második nemzedékének irodalomkritikusa volt. Nehéz sorsot élt meg akkoriban ő is. Aladár kiírt egy önképzőkori novellapályázatot. Latint is tanított. Latinból a bukás szélén lavíroztam állandóan, magyarból sem voltam figyelemre méltó. Írtam a pályázatra egy novellát. Félreértés ne essék, ez nem volt mű, amolyan diákírás volt. 1942-ben halt meg az anyai nagyapám. Az Amerikai út 74.-ben lakunk. Szemben velünk a mai Idegsebészeti, akkor is kórház volt. A nagyapám halála utáni reggelen arra léptünk ki az Amerikai út 74.-ből, hogy átpillantottunk, és láttuk, hogy a második emeleti bal szélső különszoba ablaka nyitva van, szellőztetik, ebből tudtam – amit a szüleim már tudtak –, hogy éjszaka meghalt. A kép – ezért idéztem fel – ma is él bennem. El tudod képzelni, hogy egy tizenharmadik évében lévő fiú számára ez miféle megrázkódtatást jelentett. A novellát olyan körülmények között írtam, hogy anyám, habár, említettem, nem voltunk vallásosak, de gyertyát gyújtott, sötét volt a szoba, fekete kendőben járt. Én a másik szobában írtam. Beadtam az írást. Komlós Aladár jön be az osztályba, hóna alatt a pályázati munkák. Azt mondja, egész jó az eredmény, fiúk, van itt egy dolgozat, amiről nem is hiszem, hogy közületek írta valaki. Jelíges volt a pályázat, mondja a jelíget. Látom ma is magamat, az utolsó padban ültem, az eredményeimhez

méltó helyen, föl pattantam, és égő fülekkel azt mondtam: én írtam, tanár úr! Rám nézett, lélekértő is volt, mert azt mondta: na gyere ki és olvasd fel! Iszonyú zavarban voltam, kimentem, úgy a tizedik mondat után éreztem, hogy jól olvasom fel. Felolvastam, csend volt, Aladár azt mondta: rendben, ez a tiéd.

Nincs már meg ez a novella?

Elveszett a háborúban. Írtam utána néhány más diáknovellát. Azok is elvesztek. Elmondok valamit. Évek óta dolgozom egy regényen, ami 1944 decemberében játszódik. Keresem az egykori orientációs pontokat az emlékanyagom hitelesítése érdekében. Több magam korabeli gyerekkel bujkáltunk. Egyikük, akkor 12 éves kislány, ma 73 éves hölgy, Párizsban él már negyven éve. Minden évben Budapestre jön és találkozunk. Nemrégiben azt mondja, te akkor írtál egy novellát, és a szüleid baráti körének a társaságában felolvastad, a szüleim is ott voltak, én is, apád olyan büszke volt. Hát, mondtam, én erre nem is emlékszem.

A Komlós Aladárral való kapcsolat és ez a novella döntötte el végül is, hogy később író lettél? Persze nyilván mindig utólag dől el az ilyesmi, de ha visszaemlékszel, akkor van olyan érzésed, hogy ez a megerősítés volt az, ami afelé vitt, hogy író legyél?

Biztos, hogy óriási szerepe volt, de ilyesmit az ember nem dönthet el, hogy író lesz.

Nem is eldöntés, hanem inkább érzés, késztetés.

Nem is tudtam volna másként elképzelni az életemet, minthogy írok. Amikor 1950-ben, tehát már 7 évvel a novellapályázat után, a tényleges katonai szolgálatra bevonultam, anyám megőrizte egy leveletem, amit Nagykanizsáról írtam neki. Abban azt írom, most már biztos, hogy író leszek. 1949–50-től újra a történelem szól bele az életembe. Volt alapja a kérdésednek, hogy miért nem történész lettem.

Az 1950-es években nagy fordulat volt az életedben, hogy lapszerkesztő lettél, a Jövő Mérnöke szerkesztője a Műszaki Egyetemen. Te, aki ennyire a történelemmel és az irodalommal foglalkozol, hogy kerültél a Műszaki Egyetemre? Mi közöd volt ehhez a világhoz?

Véletlen volt. Hadd húzzam alá, a sorsomban rengeteg volt a véletlen. Az is, hogy életben maradtam. Az is, hogy 1945-ben egy diáktársam azt mondta egyszer, Iván, gyere le a MADISZ-ba, állati jó csajok vannak ott, nézzük meg őket. A MADISZ a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség rövidítése volt, 1945 után baloldali demokratikus ifjúsági szervezetként indult, és aztán később, 1947–48-tól a gyors megszűnéséig a Magyar Kommunista Párt befolyása alatt volt. Az, hogy én a MADISZ-ba kerültem, korántsem annak volt köszönhető, hogy különösebb érdeklődést tanúsítottam volna a politizáló ifjúsági szervezet iránt.

Akkor nyilván a csajok iránt mutattál érdeklődést.

Természetes módon. 1948–49-ben bekerültem az alakuló Magyar Diákok Nemzeti Szövetsége központjába, kis slapajként. Nagyon gyorsan megéreztem a velem szemben lévő politikai bizalmatlanságot, ki is dobtak onnan a Rajk-per után. Még megúsztam, mert másoknak nehezebb lett a sorsa, börtönbe kerültek, eljárások indultak ellenük. 1950 októberében, húszévesként, bevonulok tényleges katonai szolgálatra, 1952 februárjában letartóztatnak, elkerülök a Gergely utcai katonai fegyencbarakkba. Mellette vannak a munkaszolgálatosok barakkjai. Véletlenül kerülök át egy munkaszolgálatos barakkba. Sztálin halála után és Nagy Imre első miniszterelnöksége idején rehabilitálnak. Akkor már „fiatal író” vagyok, bejárok az Írószövetségbe. A leszerelés után kapok egy telefont, 1954 tavaszán, egy másik fiatal írótól, aki a XI. kerület egyik gyárában lapszerkesztő. Iván, keresnek a Műegyetemen fiatal írót, aki lapot is próbál szerkeszteni. Így kerültem a Műegyetemre.

Életednek arról a korszakáról lehet tudni elég sok mindent, furcsa módon arról többet beszéltél, mint mondjuk a gyermekkorodról, a korai ötvenes évekről. Végül is az ötvenes évek vége és a

hatvanas évek eleje az a korszak, amikor – hogy úgy mondjam – igazán felnőtt író lettél. Amikor megjelentek az első könyveid. Az a korszak olyan volt, hogy nagyon sokan próbáltak beleilleszkedni abba a világba, ki karrieroágából, ki azért, mert szükségét érezte, vagy akár meggyőződésből. Te hogyan élted át ezt a korszakot? Mennyire láttad meg a furcsaságait, a kellemetlenségeit vagy éppen szörnyűségeit?

1956-ban a Műegyetemen a *Jövő Mérnöke* szerkesztője vagyok, a Petőfi-körbe járok és az Írószövetség reformcsoportjához tartozom. A Fialat Írók Munkaközössége vezetőségében is bent vagyok, Csoóri Sándorral és Eörsi Istvánnal. A *Jövő Mérnöke* reformorgánium lett. 1956. október 22-én, este 10 órakor éppen a lap heti számát tördeltem a Blaha Lujza téri Szikra Nyomdában. A Műegyetem aulájában tartott a forradalmat előlegező nagygyűlés. Az ifjúság követeléseit küldöttségek vitték a Rádióba, a Szabad Ifjúsághoz és hozzám. Az előbbi két helyen visszautasították őket. Én kinyomtattam az újságban. Talán véletlen volt, hogy később nem tartóztattak le, mert november közepén idegyulladást kaptam és közel négy hónapig ágyban fektüdtem. De mivel sem október 23-a, sem november 4-e után nem vettem részt harcokban, nem osztottam röpcédulát, az is lehet, hogy ezért is kerültem el a retorziókat. Sok minden múlt megint a véletlenen. Egy pillanatra sem rendült meg az a meggyőződésem, hogy ötvenhat októbere forradalom volt. De a szerencsémnek köszönhetem, hogy ezt nem kellett a számon kérők előtt bizonyítanom. Hozzá kell tegyem, ha csak lehetett, keveset voltam az utcán, habár küldöttségekben vállaltam szerepet, de hát nem voltam forradalmáralkat. Ami pedig azt az irodalmi korszakot illeti: számomra két időzített bomba volt. Az egyik az, hogy ki tudok-e jönni íróként a sematizmusból. Nem voltak ennek a korszaknak az írásaimban erős jelei, hiszen alig jelentek meg még írásaim. A másik bomba az volt, hogy mennyire tartom meg a magam álláspontját ötvenhatról és a történelemtől. A sematizmusból ki tudtam jönni, talán annak a negyven évnek az irodalmi munkái erről elmondhatnak valamit. Az álláspontomat is megőriztem.

Hogy tudtad ezt így átvészelni, egyáltalán, honnan merítettél ehhez tudást, rálátást, hiszen 1956-ban 26 éves voltál? Akkor ahhoz kellett valamiféle rálátás vagy bölcsesség, hogy az ember ebből ki tudjon emelkedni.

A te nemzedéked ezt így látja. Én ezt természetesebbnek, és bármilyen meglepő, egyszerűbbnek látom.

Csak azért kérdezem, mert nagyon sokan nem kerültk el ezt.

Nagyon sokan. És nagyon sokan azok közül, akik ma a legjobban verik a mellüket, hogy ők '56-osok voltak, illetve a Kádár-rendszer ellenzékei voltak. Hosszú beszélgetések tárgya lehetne, hogy itt is mennyi a hamisítás.

Ott vagyok tehát a Petőfi-körben. Az akkori *Szabad Népb*en is jelent meg '56-ban reformszellemű írásom. Persze beküldött írások. 1957–58-ban írtam egy drámát 1956 októberéről. Ma is megvan. Odaadtam 1958–59-ben színházaknak, s mondták, egész tehetséges dráma, de eljátszani nem lehetne akkor sem, ha érett munka volna.

A tartalma miatt?

Persze...

Ezt a drámát ma is ugyanúgy vállalod, mint akkor?

Ugyanúgy. Felvállalom, de természetesen sokkal többet tudok arról, ami volt. Ugyanúgy felvállalom. Mint drámát a pályakezdő darabjaim között tartom számon, ahogy a többi drámáimat is, amelyek esetleg már érettek voltak és később bemutatásra is kerültek. Számomra egész egyszerűen nem okozott gondot, hogy ha én valamiről úgy gondoltam, hogy az az, ami, és minden, ami körülöttem történt, arról győzött meg, hogy igenis az az, ami, hogy akkor erről másként gondolkodjam. De a kérdésed az is volt, hogyan tudtam mégis 1957-től az akkor induló *Film, Színház, Muzsikánál* dolgozni, vagyis annak a korszaknak a színházi kritikusa lenni.

Igen, a Film, Színház, Muzsika, amely önmagában is hosszú életű lap, a te életedben is nagyon hosszú korszakot jelent, és ennek a kezdése nagyjából egybeesik a Kádár-rendszer indulásával. Hogy tudtad akkor ezt az ellentmondást magadban feloldani, hiszen te 1957-ben írtál egy '56-os drámát, ugyanakkor ez a lap, ha az ember ismeri az akkori korszakot, esetleg bele is lapozott a Film, Színház, Muzsikába, látja, hogy közvetlen politika nincs benne. De hát azért, ahogy te is mondtad, mégiscsak benne volt a korszak. Hogy tudtál ezzel megbirkózni?

Nehezen. De azt hiszem, többnyire – lehet, hogy hivatkozásnak tűnik – meg tudtam birkózni. Ugyanolyan véletlenül kerültem a *Film, Színház, Muzsikához*, mint ahogy annyi más véletlen történt az életemben. Összetévesztettek valakivel. Ez azt jelenti, ahogy mondtam, hogy idegyulladással feküdtem, aztán bottal jártam még 1957 áprilisában, májusában is. Egy későbbi kollégám ugyancsak bottal járt, ő a lap filmrovatvezetője lett. Amikor először bementem a *Film, Színház, Muzsika* szerkesztőségébe, összetévesztettek velem a bot miatt. Ezek is a történelem rejtélyeihez tartoznak, ilyen is volt. Amikor a *Jövő Mérnöke* az októberi forradalom lapja lett, volt Budapesten más egyetemi lap is, például az ELTE lapja, amelyik már korábban nagyon erősen elkötelezte magát a Petőfi-körnek, aztán a forradalomnak. Volt néhány üzemi lap is, amelyekben ez a szellem erős volt. A budapesti pártbizottságon – még a Rákosi–Gerő-korszak, 1956 előtt vagyunk – az üzemi és egyetemi lapok referense egy akkori Nagy Imrész reformerember volt. Nem volt jelentős ember, ma már nem él. Támogatta '56 nyaratól mindazt, amit mi csináltunk. 1957 márciusában felhívott telefonon és azt mondta: Iván, gyere gyorsan, most van egy pár nap lehetőség, indul két kulturális lap. Van állásod? Mondtam, hogy nincs állásom, nem is volt. A feleségem akkor gyors- és gépíró volt, már hárman voltunk, a lányom ötvenhat szeptember végén született, Zsuzsa hét-nyolcszáz forintot keresett, abból éltünk. Tehát mondtam, hogy nincs állásom. Kulturális laphoz akarsz menni? Mondtam, attól függ, hogy melyikhez. Azt mondta: két lap indul, az *Ország Világ*, ez a Szovjet–Magyar Baráti Társaságé, és a *Film, Színház, Muzsika*. Mire én azt mondtam: Béla, az oroszokhoz nem megyek. Akkor *Film, Színház, Muzsika*? Mondtam, jó. Rendben, menj oda, jelentkezz a pártbizottságnál. Mondtam, Béla, baj van, én nem lépek be a pártba. Akkor ne is menjek, ugye?

Mondták, hogy ez kell ahhoz?

Igen, természetesen. Mire ő az újságíró-szövetség székházában, a második beszélgetés alkalmával, levette a komódról a Lenin-szobrot, a földhöz vágta, ivott két kupica pálinkát, és azt mondta: minden rohadt szarházi belép a pártba, egy ember sincs, aki rendes. Így, ezt mondta. Menj csak azért oda. Így mentem a laphoz, ahol két-három napig ráadásul összetévesztettek az ugyancsak bottal járó kollégámmal. Aztán 1957 nyarán ki akartak dobni a *Film, Színház, Muzsikától*. Minden félévben megjelentetett a korábbi főszerkesztő, aztán később Hámori Ottó is, aki 1962-től lett főszerkesztő, olyan írásaimat, amelyek után jöttek a telefonok Aczél Györgytől. Volt úgy, hogy hetekig nem írhattam a lapba mást, csak híreket. 1962-ben az akkor eltiltott Sinkovits Imréhez írtam nyílt levelet arról, hogy neki és a fiatal nemzedéknek milyen színházat kellene csinálni. Bulgakovról én írtam először Magyarországon. Mészöly Miklós két előadás után betiltott darabjáról írtam elismerő kritikát. Jancsó Miklós *Szegénylegényekjéről* – nehogy már azt higgye az utókor, hogy az olyan gyorsan törhetett át – a *Film, Színház, Muzsikában* jelent meg az első elismerés. Beckett *Godot*-járól nem lehetett írni, csak negyven-ötven nézőnek mutatták be a Thália Stúdió. Aczél külön lehordta a főszerkesztőt a kritikáért.

Eközben már írtad a regényeidet is. A regények valahogy kiegészítették a szerkesztői munkát, vagy a szerkesztői munka egészítette ki a regényírást? Melyik volt számodra fontosabb? Az egyik nyilván egzisztenciát jelentett, de közben szellemi közeget is nyújtott, nem?

Természetesen először a darabok, aztán a regények és az esszékönyvek voltak a legfontosabbak. Reggel fél 8-kor elvittem a lányomat óvodába – a feleségem korán járt munká-

ba, úgyhogy ez mindig az én dolgom volt – utána beültem a régi Hungária kávéházba – a New Yorkot akkor Hungáriának hívták –, és megírtam a soros színházi kritikámat vagy más cikkeimet. 2-ig, fél 3-ig csináltuk a lapot, utána mentem az óvodába a lányoméért és hazajöttem. Este nekiültem és éjfélig, hajnalig dolgoztam. Ez kicsit romantikusan hangzik, de így volt. Időközben nagyon megszerettem a színházkritikusi munkát – filmkritikákat is írtam, kevesebbet ugyan – és a lapszerkesztést. Mindennapos küzdelem volt, politikai és szakmai értelemben egyaránt. Korántsem volt egységes a lap, de azért néhányan voltunk, akik egyet akartunk.

És menet közben jöttél ebbe bele? Korábban nem voltál kapcsolatban a filmmel, a színházzal?

Azzal kezdtem a színikritikusi munkát, hogy végigolvastam a huszadik század legjelentősebb színikritikusainak a könyveit. Ambrus Zoltánt, Kosztolányi Dezsőt, Kárpáti Aurélt és Illés Endrét. Ez körülbelül 10 kötet. Ez nagyon jó volt, mert megtanultam, hogy mi az, színházi kritikát írni és színházi kritikusnak lenni. Ugyanakkor megtanultam, hogy körülbelül a húszas évektől milyen volt a magyar színház.

Előhúztad a régi színházi újságokat, mondjuk a Színházi Életet?

Nem, a Színházi Életet nem, az bulvár volt. A *Film, Színház, Muzsika* érdekes lap volt, mert miközben az egyharmada – mai szóval élve – bulvár volt, de nem úgy, ahogy a mai bulvárlapok, hanem úgy, hogy fürdőruhás Lollobrigida-képet is közöltünk, és Aczélék még ezért is letelefonáltak. Ugyanakkor Albert István, Bónis Ferenc, Fábián Imre írt zene-kritikákat, néhányan, külsőket is beleszámítva, például Galsai Pongrácot, színházi kritikákat írtunk. Gách Marianne, aki a huszadik század második felének egyik legnagyobb interjúistája volt, készítette az interjúkat. Olyan fotós gárda volt, mint Kotnyek Antal, ő már nem él, nálunk indult Féner Tamás, Koncz Zsuzsa. Kornis Péter külsőként, B. Müller Magda a Filmgyárból is dolgozott a lapnak. Shakespeare-t először Alexander Bernátból tanultam meg, a hatvanas években aztán már Jan Kott hozta a korszerű Shakespeare-értelmezést. Sokat kellett olvasnom. Nem jártam egyetemre, az ötvenes évek számomra mással teltek.

Te egy igazi „self-mademan” voltál, aki saját maga küszködni fel magát?

Nem voltak mestereim. A *Nyugat* első nemzedékéből Füst Milánnal villanásnyi személyes kapcsolatba kerültem, ugyan a második nemzedékkel – Németh László, Illés Endre – szorosabb kapcsolatba, de ez már a hatvanas évek közepe-vege, hetvenes évek eleje. A harmadik-negyedik nemzedékkel már erősebb volt a kapcsolat, de ez már túl a negyvenéves koromon.

Ahol te dolgoztál, a Film, Színház, Muzsika szerkesztősége, a New York palotában volt, amit ma is New York palotának neveznek, akkor a Lenin körúton. Abban a házban nagyon sok újság volt, tehát afféle szellemi kohó lehetett.

Sajtóház.

Igen, sajtóház. Voltak ott napilapok, és azt hiszem, a negyedik emeleten a Szépirodalmi Könyvkiadó.

Nemcsak sajtóház volt, hanem könyvkiadóház is, mert a Magvető Kiadón kívül az összes jelentős magyar kiadó ott volt. A Szépirodalmi Kiadó, jó ideig, az Európa Kiadó, a Móra Kiadó és még más kiadók is. Ott volt a *Filmvilág*, a *Film, Színház, Muzsika*, a régi *Magyar Nemzet*, később az *Új Tükör* és még legalább húsz lap.

És ott volt a Hungária kávéház, ahol aztán az a hagyomány folytatódott egy kicsit, ami a háború előtt indult el a New Yorkban.

Igen, a „mélyvíz”... Vas Istvántól Zelk Zoltánig, Réz Páltól Csurka Istvánig, a kávézóban Juhász Ferenctől Nagy Lászlóig.

Ebbe a társaságba te mennyire kerültél bele? Mennyire voltak ők barátaid, és mennyire voltál része ennek a nagy szellemi pezsgésnek?

Én a magyar irodalmi közgondolkodás – nevezzük így – számára sokáig nem író, hanem színikritikus és drámaíró voltam. Ez azt jelenti, hogy habár 1967-ben a Szépirodalmi Kiadónál már megjelent az első regényem, két drámámat az Új Termésorosorozatban 1961-ben kiadták, és a hatvanas évek végétől a Szépirodalmi Kiadónál jöttek a regényeim, de engem nem elsősorban íróként fogadtak el. Ez a hetvenes évek végéig tartott. Az írók közül sokakkal voltam jó kapcsolatban, valójában azonban színészi, rendezői, színház- és filmkritikusi körben éltem.

Nem bántott, hogy inkább színházi kritikusként ismertek el, mint íróként?

Természetesen bántott, de kaptam segítséget, hogy ez ne bántson túlságosan. Bármilyen komikusan hangzik is, vagy talán hivalkodásnak, én tudtam, ma is tudom, hogy körülbelül mit ér az, amit csinálok, így tudtam, hogy az, amit én akkor csináltam, körülbelül milyen értékrendet ér csak el.

Ezt a „csak”-ot hogy érted?

Nem jelentőset. Az első fontos kritikát az 1976-ban megjelent *A futár* című regényemről írta Lengyel Balázs.

Ő akkor már elismert tekintély volt.

Ő már 1946-tól, amikor az *Új Holdat* elindították, elismert tekintély volt, Nemes Nagy Ágnes, Pilinszky, Mándy köre. 1948-ban betiltják őket. Évtizedek után térhetnek vissza. Továbbmenve: az első esszékönyveim egyikéről Balassa Péter írt a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján, amikor ő is elismert tekintély volt. Az is segített a reális önismeretbe, hogy Shakespeare-, Molière- és Ibsen-drámák előadásairól írtam. Megtanulhattam, mi az *Irodalom*. Így aztán nem kerültem a sértődöttek közé, akik azokban az években megírták a jobb, közepes vagy gyenge munkáikat, aztán egy életen át panaszkodtak a kritikára vagy arra, hogy az újabb írónemzedék számára alig jelentettek valamit, netán semmit sem jelentettek.

Mikor érezted először azt, hogy amit csinálsz, az nem „csak” – ahogy te mondtad –, hogy bekerülhetsz a „nagyok” közé?

A nagyok közé kerülésről szó nincs. Megtisztelő, hogy véletlenül kicsúszott a szádon, de én ezt ma sem érzem így. Inkább úgy mondanám, a hetvenes évek közepétől éreztem, hogy számon tartanak. Említettem, az 1976-os *A futárt* tartom az első mérvadó regényemnek, de az 1972-es *M. L. esetei* című könyvem sem volt talán teljesen elhanyagolható. Örkény István elolvasta – ez volt a harmadik regényem, az első kettőre nem szólt egy szót sem –, és azt mondta: Iván, rendben, szavadra találtál.

Ez adott erőt? Fontos volt?

Nem egyszerűen fontos. „Szavadra találtál” – ez ugyanaz volt, mint amit Komlós Aladár mondott 13 éves koromban, amikor azt mondta, „te írtad”.

Szerkesztés és regényírás határozta meg az akkori életedet, mondjuk az 1957-től újrakezdődő vagy induló írói életedet. Ebben az időszakban te tulajdonképpen miből táplálkoztál? Mi adta az energiát, mert ahogy mondd, nemcsak fizikailag, a hétköznapiakban kellett ehhez nagyon sok erő, hanem szellemileg is: kritikákat írni, benne lenni ebben az állandó áramlásban, és ugyanakkor éjszaka regényeket írni. Ennyire elhivatottságot éreztél, vagy pedig ez jött természetesen és könnyedén?

Kimondtad: *elhivatottság*, illetve azt, hogy: *így jött*. Ez együtt volt, ezt nem lehet szétválasztani. Én a katonaládán is írtam munkaszolgálatos koromban egy regényt. Nagyon rossz regény volt, nem is fejeztem be. Most egy 1944-ben is játszódó regényt írok – azért mondom, hogy *is*, mert '44-ben és a kétezres években is játszódik. Tehát nem egy kizárólag 1944. decemberi regényt írok az ország és Budapest akkori mélypontjáról, hanem ezt a mából írom. A Rilke-féle *várni kell*. Ez a *várni kell* azonban nem feltétlenül jelenti mindig, hogy harminc, negyven, ötven, hatvan évet kell várni, hanem addig, amíg az ember azt

érzi: most!... A *Ködlovas*, ami 1983-ban jelent meg, az ötvenes évek koncepciók pereiről szól. A nyolcvanas évek elején jutottam el odáig, hogy ezt meg tudtam írni. A tapasztalat forma és nyelv nélkül kevés a regényíráshoz.

Beszélgettünk arról, hogy kritikusként kezdte dolgozni igazán. Kaptál kritikákat, néha az volt a kritika, hogy nem mondtak a megjelenő könyvedről semmit. Hogy bírtad ezeket a kritikákat, és kaptál-e olyan kritikát, amely igazán elmarasztaló volt, tehát nem hallgatás vagy nem dicséret, hanem elmarasztaló, és ezeket hogy tudtad feldolgozni? Mennyire segítette aztán továbbléni?

Kaptam elmarasztaló kritikákat az első regényeimre, a *Hullámokra*, a *Földközelenre*. Nem estek jól, de nagyon könnyen fel tudtam őket dolgozni, két okból. Az egyik az volt, hogy én magam is tudtam, vannak – nagyvonalúan szólva – gyengeségeik. Másrészt – persze ezt csak a mából tudom így látni – az elmarasztaló kritikák olyanoktól jöttek, akiket már a nyolcvanas évek közepétől-végétől, főleg azonban a kilencvenes évektől nem jegyez a kritikátörténet, az irodalomtörténet.

Nagyon szembeütő, hogy a regényeid nagy többségében a történelem a legfőbb mozzanat. Inkább próbálsz a múltat feldolgozni, a közelebbi vagy távolabbi múltat, itt elsősorban '56-ra gondolsz vagy a negyvenes évekre, és egy pillanatra feltűnt 1848 is. Mi az, ami ennyire vonz ehhez? Ezekben sorsok vannak, mint minden regényben, de miért kötőd mindig a történelemhez a sorsokat?

Így van, de azt is hozzáteszem, hogy látszólag van csak így. Engem nem maga a történelem érdekel, hanem a történelemben élő ember sorsa. A történelem sodrás, örvénylés, látszatok szerinti előrehaladás, közben állandóan egy helyben topogás vagy visszajátszódás. A közép-európai és a magyar történelem – Bibó szavaival élve – folyamatos zsákutcás történet, folyamatosan hamis történelem, amelynek a felfedése nélkül az emberi sorsok megmutathatatlanok. Pontosabban szólva, az emberi sorsok terheltek ezzel a hatalmas súllyal, amit a történelem jelent, változatlanul és folyamatoságában minden történelmi időszakban, persze más és más formában a Monarchiában, a Horthy-féldiktatúrában, a második világháborús rémtörténetben, a Rákosi-korszakban, 1956-ban, a rendszerváltás után az új demokratikus formák közötti áldemokratikus létformákban egyaránt. Ezért érezheted úgy, hogy a történelem nagyon erősen megjelenik az emberi sorsokban. Az anyagom az ember helyzete a történelemben. Idős vagyok, természetesen próbálok tapintani a márt, a rendszerváltás utáni korszakot, esszék is erről. Sok fiatal íróval, kritikussal van jó, némelyikkel baráti kapcsolat. Mondhatom úgy, hogy korom ellenére benne vagyok a jelenben, de hát az anyagom mégiscsak a huszadik század. A *Drága Liv*ben például lényegében eljutok a máig, vagy amikor 1990-ben az *Arabeszket* írtam, eljutottam a nyolcvanas évekre. Hát hova jusson el egy '90-ben írt regény, ha nem a negyvenes évektől a nyolcvanas évekre?

Vannak a regényeidben – és egyáltalán abban a világban, amelyben mozogsz, ebbe az eszszéket is beleértem – olyan mottóim, amelyek rendre visszatérnek. Most két ilyen mottóim jut eszembe. Az egyik: mikoriak a golyónyomok a házfalakon, 1956-ból, 1944–45-ből valók vagy még korábbiak? A másik: feltűnt, mert nagyon erős szót használsz, a roncsoltság személyiség. Miért gondolsz, hogy a személyiség ennyire roncsolódik? Ez összefügg a golyónyomokkal? Ez a két mottóim annyira összecseng, mintha ki nem mondott összefüggést is látnál közöttük.

A „mikoriak a golyónyomok?” a *Drága Liv*nek abban a jelenetében hangzik el, amikor Liv kutatja a múltját, Zoltánnal megállnak valahol egy vakolathányos, golyónyomos ház előtt, és a ház mestertől érdeklődik, hogy megtudjon valamit a múltból. A ház mester nem tud válaszolni a házfalat illetően, akkor fakad ki Lívia, vagyis Liv: egy ország, ahol még

A *követés* címen – megjelent fejezeteinek munkacíme *A tetthely megközelítése* volt – az április végi könyvvásárra jelent meg a Kalligram Kiadónál.

azt sem lehet tudni, hogy mikoraiak a golyónyomok! Ez egyszerre történelem, egyszerre pszichés helyzet, elfojtás, hazugság, feltárhatalanság.

Ez nem túl optimista világlátás, illetve nem túl optimista kilátás így visszatekintve.

Ezt légy szíves hagyj, hogy optimista vagy pesszimista, mert innen nézve Kafkától Pilinszkyig, Hermann Brochtól Kertész Imréig igencsak nagy írók az ilyen kérdésekre azt felelték, hogy a dolgokkal való szembenézés, a történelem sötétségével való szembenézés a legoptimistább dolog, mert nem tagadja le azt, ami van. Goyánál optimistább alkotó nincs, mert merte kíméletlenül megmutatni, hogy mi az ember. A történelem rétegekben él bennem, ennek volna a metaforája azon a házfalon az a golyónyomsorozat. Nem tudom, hogy a te nemzedékedet, amikor végigmentek Budapesten, érdekelte-e ez. Az Amerikai út 74. számú ház, ahol laktunk, homlokzatát a nyolcvanas években újjították fel. Negyven évig néztem a házfalakat, rajtuk voltak az 1944-es és az 1956-os golyónyomok is. Ha netán egy másik régebbi házban éltem volna, talán első világháborús golyónyomokat is láthattam volna. A közép-európai régióban és a Magyarországon élő ember sorsában, lelkében ott van a múlt minden hordaléka.

Tudod-e, hogy még ma is látni olyan feliratot budapesti házfalakon a XIII. kerületben, ami ugyan nem golyónyom, de vörös festékkel ott a Magyar Kommunista Párt felirata: „Ki a reakcióssal a közéletből”. Azt hiszem, ez is idetartozik.

Olyannyira így van, hogy az említett munkában lévő regényem egyik szála az, hogy bejárom az életem hatvan év előtti, 1944. decemberi budapesti helyszíneit.

Valóságosan is bejárom vagy csak lélekben?

Valóságosan is.

És ezek az utak felidéznek az akkori emlékeket?

Természetesen.

Azért méssz oda, hogy megtudj, milyen emlékek ébrednek benned?

Természetesen, illetve fordítva is érvényes. A bennem felébredő emlékek kialakítják a mai útvonalaimat. Nyomozom a 14 éves egykori önmagammat, és az a fiú közben figyelni a hetvenegynéhány éves, írópapír fölé hajoló embert, hogy mit tud megörökíteni.

Miért gondold, hogy a személyiség ennyire roncsolódik a történelemben? Nem egyszerűen csak arról van szó, hogy minden kornak a történelme valamiféle visszássággal jár? Persze, vannak olyan szörnyű korok, amikor ez a visszásság az életbe kerülhet. A visszásság ilyen szempontból enyhe szó, de azért a történelem mindig is roncsolt az emberen.

Persze, de nem erről van szó. Igazad van abban, hogy a történelem mindig roncsolt az emberen, de mégsem erről van szó az én megközelíteemberben.

Magadra is érted ezt a roncsolt személyiséget?

A kérdéskörnek tágabban van egy majd' fél évezredes íve. Amikor az irodalomban a Hamlet megszületik, amikor Montaigne a bölcséletben, Galilei a természettudományban színre lép, akkor a természetre és a világra ráébredő ember önmagára, a saját énje centrális helyére ébred rá. Jön egy hosszú korszak, amikor a személyiség a gondolkodástörténet felől is felépíti magát. A világ, a lét új látása a személyiségtudatból nő ki. Jön Kant és Nietzsche is, meginog a természetfelettibe vetett világgép, felváltja az Énbe, a személyiségbe való kapaszkodás. Aztán a huszadik század Kafkától kezdve megmutatja, hogy mi lett az Énből a történelem súlya alatt. Innen kezdve a nagy irodalom, Camus, Borges, Bulgakov, s persze a legújabbak, és az elmúlt hetven-nyolcvan év bölcsellete arról beszél, hogy mivé lesz az ember a história nyomásában, hogy a nagy, „felettes” támpont után hogyan vész el a személyiség is, mint olyan stabil kapaszkodópont, amely szelleménél, etikájánál fogva a történelemre, a kultúrára, a lét mindennapjaira hatással lehet. Ez az egyik ív tehát, amire, hogy így mondjam, ráfektetem a magam gondolkodásmódját. A másik ív a történelmi tapasztalataim.

Arra gondolsz, amiket megéltél?

Hát persze. Csak illetlen jelzót tudnék használni arra, hogy mivé lett az emberek nagy része körülöttem, és hetven év távjában nem csak körülöttem. Enyhén szólva: hogyan lettek egyre törpebbek az egyéniségek, persze nem csak a politikában, nem csak a művészetben, hogyan lesz a koherensnek megmaradt személyiség egyre kisebb hatással a politikára, a világra, a kultúrára és a környezetére. Az európai irodalomban és a magyar irodalomban a legjobb regények jó ideje erről beszélnek.

Ezen a tragikus ponton meg kell kérdeznem, hogy állsz a humorról, mert mindezek, amikről idáig beszélünk, inkább tragikus színezetű dolgok. Az életedben jobbra ilyenek történtek, a műveidet is áthatja a huszadik századnak ez a tragikus volta. A humornak milyen szerepet szánsz akár az életedben, akár a műveidben, mennyire fontos a humor, és mennyire látod azt, hogy azért humorral nagyon sok mindent át lehet élni, vagy túl lehet élni?

Sajnos a humor teljesen hiányzik belőlem.

Mondod ezt nevetve.

Igen, mert azzal akarom folytatni, hogy azért ha az ember már megélt sok mindent, azt hiszem, most már magamra szedtem annyi vértézetséget, hogy az objektívizáló szemléletmódom mellett a humornak is valamiféle szerepe van, de hát ez sajnos a munkáimban már nem tud érvényesülni. Azt hiszem, nem állok ezzel egyedül. Nagyon irigylem azokat, akik humorral rendelkeznek. Kiemelek három olyan író, akiknek nagy elismeréssel követem a pályáját: Mészölyről, Nádasról, Kertészről sem mondható, hogy a humor jellemzi az életművüket. Nagyon irigylem Esterházyt vagy Parti Nagyot – hogy a legjobbakat mondjam –, akikben van humor.

Nem azzal a szándékkal kérdeztem ezt, hogy számon kérjem, miért nincs a műveidben humor, hanem mert kíváncsi voltam, hogyan viszonyulsz ehhez a dologhoz, mennyire segít ez téged át nehéz pillanatokon. A műveidből kihagyod, de attól az életedben mégiscsak jelen van.

Nem segített. Ez valószínűleg arra utal, hogy még a beszélgetésünk elejéhez tartozik, hogy én sebzett vagyok, de nem úgy, hogy ezt is ne tekintsem – hogy is mondjam – az anyagomnak, hogy ezt is ne tekinteném inspirációnak a művek érdekében, a korral való szembenézés érdekében. Ez valahogy hozzáfűz a sokakat más-más okból érintő történelmi sebzettséghez.

Nincs is benne egyáltalán személyesség?

Dehogynem. Azonban beleörvénylük a sokakéba. Írtam a közelmúltban egy-két esszét Mészölyvel kapcsolatban. Voltak dolgok az ő életében, mozzanatok, amelyekből lehet következtetni a személyes sebzettségére, de erről nála semmi több. Újraolvasva azonban némely írását, a pszichés nyomozati munka kapcsán a személyes rétegek fellelhetők. Arról lehet szó, hogy életművében potenciális erőt jelentett az, hogy a maga sebzettségét is felhasználta a művei megteremtésében mint energiát, inspirációt.

Akkor te is úgy vagy ezzel, hogy szinte minden, ami történik az életben, az felhasználható irodalmi műnek a forrásául, és próbálsz abba a mederbe terelni a dolgokat, hogy amik ma történnek veled, azok általában regénybe, esszébe menjenek, vagy egyáltalán írásba kerüljenek.

Ez így van, de a dolog korántsem ilyen egyszerű. Egyrészt azért nem, mert ez villanásokban és, hogy úgy mondjam, kegyelmi pillanatokban, például a hajnali felriadásokban – többnyire papír és írószerszám van a fekhelyem mellett –, az éber álmokban találódik meg. A személyesen átéltek egy már transzponált, álomszerű kapcsolatában. Nem az és nem is válik művé, amit és ahogy az ember átélt. Nagyon fontos regénypoétikai kérdés-kör és probléma, hogy amikor megírsz valamit a múltadból, vagy amikor a regényben egy tőled teljesen idegen figura sorsában olyan motívum jelenik meg, amit te éltél át valamikor, akkor azt akkor éled át, amikor újra bevillan és írod, és nem akkor, amikor átéled. Az én törekvésem sohasem az, hogy a maga forrásvoltában próbáljam a múltat

feleleveníteni. Ezt hazugságnak tartom, mert amit én 1944-ben, 1956-ban vagy 1990-ben a rendszerváltásnál átéltem, és tíz-húsz-ötven évvel később leírok, azt hordozom magamban, de abban a pillanatban, ahogy a töltőtollat a kezembe veszem, és elkezdem rajzolni az első betűt – tollakkal írok, kilenc tollam van és sok filctollam –, akkor az a pillanat az élő és nem a sok év előtti.

Mondtad, hogy írsz naplót. Ezek mennyire írói naplók? Függetlenül attól, hogy ilyenkor ez szokásos kérdés: az ember kiadásra kacsint, amikor írja, vagy nem, de ez most mindegy is. Mennyire személyes naplók ezek, mennyire őszinték, mennyire a jelenkori történelmet akarják megírni, és mennyire van benne a saját személyes életed, amelyről, mondjuk, akár másnak nem is igen szokás beszélni, a magánéletnek a bajai, örömei?

Benne van a személyes életem, de a magánéletem örömei és bajai alig-alig vannak benne. A legtöbb írónál ez így van. Vagy nem a legtöbbnél? Kinél így, kinél úgy. Nálam valószínűleg szerepe van annak, amit szemérmességnek mondunk

Amikor írod, akkor négy szemközt vagy a naplóddal?

Az egyik velem folytatott beszélgetésnek az a címe, hogy „Hét énünk mélyén”. Az írónak legalább hét énje van, vagy ha nem is annyi, legalább öt vagy három, vagy négy, ki tudja, és nem biztos, hogy a hét énünk mélyéről mindent nyilvánosságra kívánunk hozni, biztos, hogy én nem kívánok mindent nyilvánosságra hozni. Másrészt az én írói technikámnál bevált az, hogy hagyom az élményeket a maguk elfojtódottságában, s akkor egyszer csak kirobbannak, és segítenek egy regénynél vagy esszénél. Naplót kétféle írtam. Az egyiknek a modellje lehet a 1989–90–91-ben, a rendszerváltás idején írt korszaknapló, három kötet...

Amelyek meg is jelentek. Hadd vessem közbe, hogy ezek a kötetek, esszék túl intellektuálisak naplónak. A naplóról ugyebár az a képzetünk, vagy legalábbis én úgy gondolom, hogy az valamilyen elemibb dolog, sokkal intenzívebb. Amit írtál, az persze egyfajta napló, de mintha a nyilvánosságnak szánt intellektuális napló lenne.

Ez pontos, hiszen ezt úgy írtam, hogy havonta megjelent a *Forrásban*. Akkoriban az *Arabeszk* című regényemet írtam. A hónap első két hetében a regényt írtam, a második két hetében a naplót. Ez egy nyilvánosságnak szánt történeti, politikai, mentalitáskritikai napló volt a rendszerváltás három évéről. A másik típusú napló: regényműhely. Ezek a különböző regényeim írásai közben papírra vetett, a regényírói munka hordaléka-ként számon tartott esztétikai, poétikai, hétköznapi alkotóproblémákról szóló naplók. Semmiféle vágyam nem volt arra, hogy közben a betegségemről, az érzelmeimről írjak. Ezeket nem irodalmi, gondolkodói, bölcséleti vagy poétikai ügyeknek éreztem, hanem személyes ügyeimnek, amelyekről meg vagyok győződve, hogy a kutyát sem érdeklik, senkire sem tartoznak. Utálom azt a naplózást, amelyik azzal kezdődik, hogy ma reggel fájt a fogam, felbosszantott egy hír, gondolok valakiről valamit. Vannak olyan írók, akik ezt is nagyon szépen meg tudják írni, ráadásul az olvasók szeretik is.

Hogy csak egy példát mondjak, Thomas Mann azt írta – naplóba is rengeteget írt –, hogy ma reggel tintát szívottam a töltőtollamba. Ez a fajta naplóírás téged nemcsak hogy nem vonz, hanem nem is érdekel?

Nem, egyáltalán nem érdekel.

Szívesen olvasod az efféle naplót?

Korábban szívesen olvastam. Korábban valószínűleg azért olvastam szívesebben, mert nem haladtam elég radikálisan a magam ösvényén. De például Gombrowicz naplóit szívesen olvasom, habár azokban is vannak személyes motívumok, de nála ezek nem zavarnak, mert mindig hozzákapsolja univerzális kérdésekhez. Ott van mögöttük egy nagy korszakra, a történelemre, az emigrációs létre való rátekintés. Visszatérek arra, hogy én rengeteget megvallottam a regényeimben. A *Drága Liv* például tele van a tapasztala-

taimmal. A legnehezebb az volt, hogy találjak egy olyan fő figurát, aki távol van az én személyes léteimtől, hogy distanciát tudjak tartani a figura és önmagam között. Kerestem Budapesten a VI. kerületben egy olyan lakóházat, ahová az önthonát helyeztem, ahol a fiatalságát tölti, és ahol lényegében az egész regény lejátszódik. Ez teljesen idegen az én zuglói léthelyszíneimtől, és segített eltávolítani a regény Zoltánját az emlékýanyagom közvetlen transzponálási lehetőségétől.

Mennyire kell eltorzítanod ezt a fajta élménytömeget? Mert mondd, hogy egyfelől szeretnéd megmutatni azt, ami veled történt és ami benned zajlik, ugyanakkor pedig szeretnéd elleplezni is.

A regényben ez másként működik, nem leplez el az ember semmit.

Mondtad, hogy eltávolítod magad.

Abban az értelemben, hogy ne a közvetlen élményeim kerüljenek elő. Például, ha a hősz Zuglóban lakna, akkor elkerülhetetlen lenne, hogy itt az Amerikai út, Kolumbusz utca, Gyarmat utca, Mexikói út közegében járna, mert hát hol a fenében járna, de hát így nem járhat. Ilyen értelemben van távol. Mondom, ez másként működik egy regényben. A tudásodat, az élményanyagodat, a történeti tényanyagot abban a pillanatban, ahogy megszületik benned a regény, már a regényalakok „hasznáľják” és irányítják, ők döntenek afölött, hogy mire kíváncsiak abból, amit az írójuk tud, netán átélt. Ez nagyon nehéz és nagyon egyszerű. Az a legszebb, amikor az első negyven oldal után, mondjuk, egy háromszáz oldalas regény esetében *kinyíľik* a regény. Az elején sziszifuszi a küzdelem, hogy a figurák a saját sorsukban, jellemükben, történetükben stabilan álljanak. Amikor ez megvan, akkor kezdenek függetlenedni, és annyi minden kezd történni velük, amire én, aki egyébként nagyon koncentráltan tervezem meg és építem föl a regényt, egyáltalán nem gondoltam, amikor írni kezdtem. Ilyenkor nyugszom meg, hogy megy a dolog...

Beszéľtünk arról, hogy a szerkesztői munka mennyire fontos volt az életedben. Az, hogy szerkesztőként dolgoztál a Film, Színház, Muzsikánál, és kritikákat írtál, mennyire segítette a regényírásť? Arról is volt szó, hogy nem jártál egyetemre, és mindent magadnak kellett megtanulnod. Ez az újságírói munka serkentett arra, hogy annyi minden tudásť, élményť magadba szűvj? Ez miként jelent meg?

A *Drága Livig* ebből nem dolgoztam fel semmit, de ott nagyon segített. Ez nem színházi regény, de a színház körül is játszódik. Nem tudtam volna megírni a közel három évtizedes *Film, Színház, Muzsiká-s* létem nélkül. Van is egy jelenete, amikor egy színházi társaság a Belvárosi Kávéházban – Mensáros László színháztörténeti emlékü 1968-as egyetemi színpadi előadóesťje után – összegyűľik. (A regényben Mészáros Lászlóként, Tolnay Klári Sáriaként szerepel.) Lázás beszélgetés kezdődik, Sárika megpillantja a másik asztalnál dolgozó kritikust, és azt mondja: biztos írja a kritikát, nézzétek, egész zöld a feje. Tényleg ott ültem és írtam, mert másnap lapzárta volt. Azt, hogy Tolnay Klári azt mondta, *egész zöld a feje*, onnan tudom, hogy Müller Péter, a Madách Színház dramaturgja Tolnay Kláriver jó barátságban ott űlt az asztalnál, és három nap múlva elmondta nekem. De az ilyen közvetlen áttétel nagyon kevés. Viszont most, hogy erről kérdeztél, eszembe jut, hogy Réz Pál egyszer régen azt írta nekem: nagyon jól szerkeszted meg a regényeidet. Ilyen áttételesen valószínűleg volt kapcsolat a regényíró és a lapszerkesztő munkájában.

Mennyire tekintettél kifelé a világba? A hatvanas-hetvenes évek korszaka olyan világ volt, amikor utazni nem nagyon adatott meg, vagy csak nagyon keveset, persze, olvasni akkor is lehetett. Mennyire tekintettél kifelé, mennyire figyelted a kortárs művészeteket, a kortárs irodalmat? A hatvanas években nagyon fontos irodalmi mozgások történtek, nagyon fontos irodalmi művek szűlettek; mennyire hatott ez rád, egyáltalán, mennyire foglalkoztál ezzel, mennyire gondoltad ezt fontosnak?

Elkövettem azt a hülyeséget, ami aztán nagyon is megtérűlt az életemben, hogy túl sok mindenre próbáltam figyelni, túl sok mindent próbáltam értelmezni, olyannyira,

hogy ha operakritikát nem is, de még zenéről is írtam. A képzőművészettel ismerkedtem. Említettem, hogy az ötvenes évek első felének a sematizmusából nehéz volt kijönni, talán ezt megúsztam, és ki tudtam jönni. Azért ehhez hozzátartozik, hogy – most nem emlékszem pontosan, hogy 1954–55-ben, de azért már ötvenhat előtt – olvasható Camus *Közönye*, olvasható Hemingway és sok más kitűnő nyugati író. Szerencsés voltam, mert habár a *Film*, *Színház*, *Muzsikánál* ha valaki miatt Aczél telefonált, az én voltam, de tulajdonképpen véletlenek is közrejátszottak abban, hogy elég korán utazhattam. 1958-ban vagyunk, behívat az akkori főszerkesztő: Iván, a Kultúrkapcsolatok Intézetétől jött egy telefon, hogy a Német Demokratikus Köztársaság és Magyarország közötti kultúregyezmény következtében évenként egy színházi kritikust vendégül látnak a Brecht Színházban háromhetes tanulmányútra. Itt te vagy az egyetlen, aki olyan hülye, hogy tudományos dolgokkal foglalkozik – nem így mondta, de ez volt a lényege –, téged fogunk kiküldeni. Mondtam, jó, köszönöm szépen. 1958-ban abban a szörnyű NDK-ban – ami már akkor is szörnyű volt, holott a fal még akkor nem volt, képzeld, még láttam Berlint fal nélkül, és át tudtam menni Nyugat-Berlinbe, nem a Brandenburgi kapunál, ott már nagyon nehéz volt magyar útlevéllel átmenni, de földalattival. Tudtam találkozni Helene Weigellel, Brecht özvegyével. Bejártam a Brecht-munkatársaknak, azoknak a nagy rendezőknek a próbáira, akik később Hamburgba és Frankfurtba mentek, és az NSZK-ban megcsinálták a maguk nagy színházát. Nagyon nehéz volt a mozgás. A tolmácsolás, egy kint tanuló magyar ösztöndíjas diák, mindig figyelmeztetett, hogy miről kell jelentést írnia. De kierőszkoltam, hogy elmehessek a rawensbrückeri lágér helyszínére. Két faarcú miniszteriumi tisztviselő kísért. Több mint negyven év után az új regényemben ezért tudtam leírni az egykori lágért. Kaptam később egy írást, hogy az olasz színházakat kívánom tanulmányozni a lap érdekében. Aztán eljutottam más országokba is. Bejártam a múzeumokat. Próbáltam lépést tartani az európai színházzal, filmmel, képzőművészettel. Ez segített abban, hogy megértssem, mit jelent a magyar irodalom és művészet folyamatos fáziskésése. A fáziskésésben azonban különböző helyet foglaltak el a művészeti ágak. Bartókkal a két világháború között, sőt előtte a zene kezdett fölzárkózni. A hatvanas években az Iparterv-nemzedékkel a képzőművészet kezdett felzárkózni, és a film is. Leginkább az irodalom és a magyar regény volt az utolsó évtizedekig lemaradásban. A gondolkodásmódot segítette megtermékenyíteni az ingázás a különböző művészetek között.

Nagyon foglalkoztat az írás művelete, és az írás sorsa is. Ezt nemcsak úgy értem, hogy a saját műveidnek, a saját regényeidnek a sorsa, hanem írtál a regényről, a regény jövőjéről, tehát látható, hogy a műfaj nagyon foglalkoztat. Az írásnak ez a poétikai része miért olyan érdekes számodra, miért foglalkoztat ennyire?

Van bennem érdeklődés a teória és általában a poétika kérdései iránt. De szépíró-eszszéíróként, mert nem vagyok esztéta. Foglalkoztat a mesterségem. De minden írásom, az esszé is, erős érzelmi töltésből születik meg. A kilencvenes évek elején, de már korábban, a nyolcvanas években is megindult egy sokaknak komoly sebeket is okozó vita a regénybeli modernitásról és a posztmodernitásról. Továbbá az irodalomtudomány, a kritika ügyeiről. Különböző tüzelőállások alakultak ki. A modernitás lineáris központú regényszemlélete, mesemondása, intellektuális ereje, egyrészt, a posztmodern töredékes kompozíciós nyelve, másrészt. Küzdelem kezdődött a különböző hadállások között. Volt például a Kulcsár-Szabó Ernő-féle iskola, támpont volt Balassa Péter vagy Radnóti Sándor életműve.

Magadat hova helyezed el ebben?

Sehova. Mondom, regényíró vagyok, esszéista, és nem teoretikus. Nekem akkoriban is az volt az álláspontom, ami ma. Egyrészt, hogy nem lehet éles választóvonalat húzni az irányzatok és poétikák között, a modernitás és a poszt között sem, a korábbi és az új egy-

másba hullámzik, ez mindig így volt. Másrészt, azokkal értettem egyet, akik nem a teóriákból indultak el a művekig, hanem a művekből vontak le elméleti konzekvenciákat.

Azért azt lehet érezni, hogy most más van, mint volt harminc évvel ezelőtt.

Természetesen. A modernitás nagy szakasza az ötvenes-nyolcvanas évekkel lezárult. A posztmodern sok újat hozott, de én már másfél évtizede is úgy éreztem, hogy szorosak a kölcsönhatások. Azért kezdtem a regénypoétikával foglalkozni, hogy próbáljam átszűrni mindazt a magam számára, ami a modernitásból az enyém, amit a posztmodernitásból elfogadok. Ennek az *utániség* fogalmát adtam, és próbáltam-próbálom bevezetni a regényről folyó diskurzusba azt, hogy a megváltozott emberi helyzet megmutatására a modernitás és a poszt *teljes* poétikai-nyelvi arzenáljából lehet-kell meríteni. Legnagyobb öröömömre az elmúlt két-három évben főleg fiatalabb irodalomtörténészek, de nem csak ők érvényesítik nézőpontjaikban, értelmezéstanaikban azt, hogy a két nagy regénypoétika együttes arzenálja az, ami „felülírhatja” a modernitást „felülírni” akaró kizárólagosságát. Továbbá a művekből való kiindulás is érvényesül már.

Ebből az elméleti megközelítésből mennyit tudsz átültetni vagy mennyit akarsz átültetni a regényeidbe? Mert ahogy itt mondod, nagyon erősen figyeled, nagyon figyelmesen nézed az irodalomnak az elméletét is és a különböző korszakokat. Akarsz-e ebből valami gyakorlati hozadékot áttemelni a saját regényeidbe?

Ennek rengeteg poétikai-nyelvi-kompozíciós következménye van. De amikor regényt kezdek, minden elméleti megfontolást el kell felejtenem. Ha szervültek bennem az ideáim, akkor meg tudnak jelenni képekben, történetben, ha nem szervültek, akkor könnyen tetten érhetők és kudarchoz vezetnek.

Volt olyan szándékos, vagy van benned olyan érzés, hogy korszerű legyél, és próbáld az egyenes vonalú mesemondást korszerűsíteni és valamilyen módon megbolondítani?

1987-ben írtam az első olyan regényemet, a *Századvégi történetet*, amely nem lineáris esemény sor mentén fut. De a különböző nézőpontok alkalmazását a lét-, a korszak- és a léleklátás kívánta meg, és semmiképpen sem teoretikus vagy divatszándék. És így volt az *Arabeszkben*, a *Tengerikavicsban*, a *Szefforiszi ösvényben*, a *Drága Livben* is. Abban a regényben is így van, amin most dolgozom.

Beszéltünk eddig regényről, kritikáról, színházról, filmről. Egy dologról azonban még nem eléggé került szó, ami az életedben rendkívül fontos szerepet játszik: ez az esszé, amely meglehetősen ritka műfaj, kevesen írják, viszont nagy hagyománya van, főleg a huszadik században. Miért gondoltad azt, hogy az esszé, amelynek főleg a húszas-harmincas években olyan nagy lendülete és olyan nagy keletje volt, az érdekes még ma is?

Esszét a hatvanas években kezdtem írni. 1976-ban jelent meg *A vizsgálat iratai*. A tisztaeszleári pernek nem egyszerűen a történetéről, a lefolyásáról szól, hanem oknyomozás, amelynek olyan történeti, etikai, közép-európai, korabeli és mai összefüggései vannak, amelyek nem egyszerűen a fajgyűlölettel, hanem általában a másik ember gyűlöletével is foglalkoznak. Ezúttal is egy véletlen indított erre az útra. Természetesen a probléma erősen élt bennem, mert a munkámban a véletleneknek lehet óriási szerepük, de csak akkor, ha van mihez képest működni a véletlennek.

Mi újat találtál benne, hiszen Eötvös Károly már két kötetben megírta a per történetét, aztán Krúdy is kicsit más szemszögből, más stílusban. Mi az, ami új volt számodra írás közben?

A lényegi impulzust az adta, hogy elmentem 1973-ban Tiszaeszlárra, hogy anyagot gyűjtsék a hajdani per történetéről. Találkoztam ott akkor 90 év fölötti idős férfiakkal, akik közvetlenül a per után születtek, és kivittem a rétre 12 éves hatodik vagy hetedik elemista gyerekeket, és velük is beszélgettem arról, mit tudnak a régi perről.

Kétóráncsi voltál, hogy ez ma hogyan él az embereken?

Lebilincselő és lesújtó módon a 90 év feletti öregek és a 12 éves gyerekek nagyrészt ugyanúgy mondták el a pert, ahogyan rájuk hagyta több nemzedék. Még azok között is, akik nem hitték a vérvádat, olyan eseményként élt a per kilencven évvel az események után, ahogyan azt a tizenkilencedik században a fajgyűlölő, antiszemita hangadók megfogalmazták. Eötvös Károlyhoz vagy Krúdyhoz képest engem a per utóélete érdekelt. Az egyik embernek a másik ember iránti gyűlölete felkeltésének a konstrukciója. A koholt perek szisztémája, ami huszadik századi kérdéskör is. Továbbá, hogy mindez 1944-be, a holokausztba torkolló történet. Meg például a tiszaezlári per és a Dreyfuss-per közötti hasonló, illetve nagyrészt ellentétes kapcsolatok. Ez módot adott az európai mentalitás és európai fejlődés, illetve a közép-európai és a hazai mentalitás, a hamis konstrukciók közötti különbségek elemzésére. A Dreyfuss-pernél az igazságszolgáltatással, rehabilitációval, itt mindössze a vád elvetésével és az események befullasztásával végződött a per.

Az esszében is inkább a történelem érdekel? Esszéidnek sokszor visszatérő témája Németh László, Bibó István, valamilyen módon ők is a történelemmel foglalkoztak.

Amiről a regény kapcsán beszélünk, engem a mögöttesek érdekelnék. Az a meggyőződésem, hogy nem tudnék a saját életidóm fedett rétegei mögé pillantani, ha nem próbálnám felfedni az eredetüket. Azt, hogyan alakulnak ki a történelemben a folyamatok. 1959-ben írtam egy Kölcsey-drámát. Akkor nem kerülhetett bemutatásra. Nem tudom, hogy milyen több mint negyven év után, de talán nem is rossz. Lett belőle egy sikeres rádiódrama Ruttkai Évával és Básti Lajossal a hatvanas évek közepén. Többször ismételték azóta. Amikor a Kölcsey-drámával foglalkoztam, meg kellett tanulnom a tizenkilencedik század első felét. Amikor *A futárt* írtam, meg kellett tanulnom 1848-at. Amikor a tiszaezlári pert írtam, meg kellett tanulnom a tizenkilencedik század második felét. Belenéz az ember a történelem kútjába, és nem bír megszabadulni attól, amit lát. Ez végigkísérte a pályámat.

Németh László és Bibó István meglehetősen távol áll egymástól. Két különböző gondolkodás, két különböző világfelfogás. Ha az ember ismeri valamelyest mindkét alkotó műveit, vagy legalább azok egy részét, akkor azt azért meg lehet állapítani, hogy Bibó nagyon sokszor vitatkozik Németh Lászlóval. Hogy hoztad össze ezt a két meglehetősen távoli embert magadban?

A bájosan provokatív kérdésekre bájosan provokatív választ adok: nem hoztam őket össze. A nyolcvanas években nagyjából egy időben foglalkoztam velük. Két Németh László-könyvem jelent meg, 1981-ben és 1986-ban. Bibóra már a hetvenes években írt esszéimben kitérek, a nyolcvanas évek elején is egy kisebb munkában, aztán 1985–86-ban írtam egy könyv hosszúságú esszét, ami 1988-ban jelent meg. Azóta is többször írtam róla. Bibó nem rövid ideig Németh László hatása alatt állt. Erről ő maga beszél a leghatározottabban. Viszont ahogy telt az idő, a magyar történelem, a szellemi világ, a mentalitástörténet sok kérdésért másként ítélték meg. Korábban mindketten tévesen ítélték meg például az 1867-es kiegyezés utáni korszakot. Továbbá, Bibó maga mondta, hogy bizony, meg kell vallja, amikor Németh *Kisebbségbenje* megjelent, ugye ez a Németh-életmű mélypontja, akkor Bibó ennek is a hatása alatt volt. Érdekes személyiség- és fejlődéstörténeti kérdés. Németh Lászlóban engem sok minden érdekelt, most a regényeiről ne beszéljünk, mert a kérdésed nem erre irányul.

Persze, hanem Némethre mint gondolkodóra.

Németh Lászlóban engem leginkább az foglalkoztatott, hogy a huszadik századi magyar gondolkodástörténetben egyike azoknak, aki egyszerre volt nyitott a történelem, a kultúra, a múlt, a természettudományok, a pszichológia, az irodalom, az irodalomkritika, a két világháború közötti magyarságproblémák, az elszakított területek, a Trianon utáni helyzetre. (Ma nem szívesen idézi a jobboldal, pláne a szélsőjobboldal azt, hogy Németh Lászlónak Trianonnal kapcsolatban az volt az álláspontja a harmincas évek köze-

pén, hogy ha már kicsik maradtunk, akkor mutassuk meg, hogy mit tudunk, mit lehet a kis országban teremteni, és ne siránkozzunk állandóan. 1936-ban elment Erdélybe, utána megírta az *Erdélyi útinaplóját*, amit az irredenta-soviniszta szemlélet kiátkozott.) Mindkét könyvemben megírtam például a *Kisebbségben* súlyos hibáit. A Németh-életműben legjáratosabb Vekerdi László ezzel kapcsolatban azt írta – hadd tegyem hozzá, velem egyetértve –, hogy a bírálatom szigorúbb, mint hajdan Babits *Pajzzsal és dárdával* című írása. Persze Babitsnál mélyebb és szigorúbb nem lehettem, de ezt csak azért említem, hogy elhelyezzem a Németh-könyveimet. Változatlanul fontos maradt viszont számomra Németh sokfelé, az engem is foglalkoztató kérdések felé tekintő szellemi aktivitása és teremtő ereje.

Hogy kerültél kapcsolatba Bibó munkásságával, mert Bibó műveit akkoriban nem nagyon közölték. Megjelentek külföldön az Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem kiadásában, de az is később volt. Magyarországon nem lehetett hozzáférni Bibó-művekhez, hacsak az ember be nem ment egy könyvtárba, és fel nem lapozta a korabeli Válaszokat és azokat a folyóiratokat, ahol megjelentek Bibó írásai.

A Protestáns Szabadegyetemnek Bernben jelent meg a nyolcvanas évek elején a négykötetes kiadása. Itt, a fejed fölött látható a polcon. A feleségem egy távoli rokona küldte meg Nyugat-Németországból ezeket a példányokat akkoriban. De már amikor a Tiszaeszlárkönyvet írtam, tudomásom volt róla, hogy van egy hatalmas tanulmánya a zsidókérdésről. Ez ugye 1948-ban jelenik meg a *Válaszban*. Tudtam, hogy el kell olvasnom.

A Választ meg lehetett kapni?

Lehet, de amiben Bibó-írás volt, ahhoz csak a Széchényi Könyvtár zárolt anyagában lehetett hozzájutni. Ez nem is volt olyan nehéz. Kellett kérnem az Írószövetség titkárságán egy háromsoros papírt, hogy az Írószövetség tagja vagyok, és kérik, hogy a munkámhoz biztosítsanak lehetőséget.

És megkaptad a papírt?

Megkaptam.

A magyar esszéírásnak a huszadik században nagy hagyományai vannak, ha csak pár nevet említünk: Szerb Antal, Halász Gábor, Cs. Szabó László. Ezek mind-mind külön irányokat jelentenek, de mind az esszé ragyogó képviselői. Ezek közül, vagy a huszadik században másoktól, mit gondoltál átvenni? Melyikük szellemisége áll hozzád közel akár gondolatvilágban, akár stílusban? Ki az, akivel rokonszenvezel az esszéírók közül?

Amiként a regényben sincsenek mestereim, esszében is jól megvagyok a külön utamon. Persze foglalkoztattak azok, akiket említesz. Kitűnőek. De ha megengeded, idéznék az egyik írásomból néhány mondatot, ebben összefoglalom, hogy mi a viszonyom a műfajhoz. „Talán megengedhető annyi eretnecség, hogy az esszé lényegét a közkedvelten kísérletnek tekintendő meghatározása helyett én másban lássam: abban ugyanis, hogy az ismeretlenbe indít expedíciót. Ugyan minden expedíciót kísérleti utazásnak lehet minősíteni, azonban az, hogy az esszé a még ismeretlen feltárásának vállalásában nem különbözik a regénytől, nem áll egyértelműen az esszéről való gondolkodás centrumában, a mai esszéírás gyakorlatában. Az esszé és a regény közötti poétikai különbözőségek, azonosságok metszéspontjába azt helyezném, hogy mindkettő kiindulópontja – ahogy Adorno mondja – a reményben és dezillúzióban egybetartott emberi tapasztalat, továbbá, hogy mindkettő – ahogy Gadamer mondja – a természet által szabadon hagyott terekbe hatolva végzi kiegészítő, kitöltő tevékenységét, ám a regény a teremtés, az esszé a gondolkodás szférájában tapogatja ki az ismeretlent. Ebben az értelemben, habár tartalmazza, mégis túlmutat a montaigne-i kísérlet-fogalmon, az ismeretlenben, feltáratlanban szunnyadót próbálja szólásra bírni. Esetünkben ez a megszólítás arról a határról történik meg, ahonnan egy adott, használt nyelvvel kellene a személyiséget mint a még ismeretlen, módosult feltételek között rejtőző entitást megszólítani. Határátlépésnek kell tehát történnie,

és ebben az értelemben az esszé a meglévő bizonyosságok szubverzív kimozdítója.” Ezt néhány éve írtam.

Egyszer azt írtad, hogy a regény számodra inkább a kalandozást jelenti, az ismeretlent, az alászállást, míg az esszé a visszatekintést, az értelmezést és az összegzést. Hogyha ezt a kettőt valamiképpen összekapcsoljuk, akkor látsz magad előtt valami egységes világot, ami a történelemből és a te személyes élményeidből tevődik össze? Mert végső soron mind a kettő ugyanabból az emberből indul ki, a regényeid is és az esszéid is. Valamilyen módon ezek később, ha az ember olvassa őket, egymásra találhatnak?

Remélem. Azt, amit idéztél, talán tíz vagy tizenöt éve írtam, ma már egy kicsit másképp látom. Amiként az imént felolvastam: az esszé a maga módján ugyanolyan szubverzív műfaj, mint a regény. Megismétlem, hogy mindkettő az ismeretlenbe hatol be, de más-más területen. A regény a létezés területén, az esszé a kultúra és a gondolkozás területén. Ilyen értelemben opponálom a montaigne-i esszéről kialakult és évszázadosan alkalmazott fogalmat, amely kísérletként határozza meg. Pilinszkynek van egy versora: „Az ismeretlen tűzvészbe nyúlni ki merészel?...” Ez gyönyörű, ugye? Az esszére is vonatkoztatom.

Arról beszélte, hogy a regényeiddel kapcsolatban voltak mindenféle reakciók, kritikák, megjegyzések, nyilván te is sok olyan személyes véleményt kaptál, amely esetleg nem is jelent meg. Az esszédek milyen visszhangja van? Ugyanis az esszé sokkal inkább reflektál a hétköznapokra, ha nem is aktuális kérdésekre, de mégiscsak olyan problémákra, amelyek a mindennapokban foglalkoztatják az embert.

Úgy érzem, hogy a történelmi esszéimnek megvolt a visszhangja. A Tiszaeszlar-könyv most jelent meg hatodik kiadásban, Bibó-esszéim belejártak a Bibóval foglalkozók körébe, a regénypoétikával foglalkozó esszéimről az elmúlt néhány évben jó néhány kritika jelent meg, főleg fiataloktól, ami nekem nagyon fontos, mert azt mutatta, mintha figyelembe vehetők volnának az ezzel kapcsolatos gondolataim. A tiszaeszlári perről szóló esszékönyvemnek első-második megjelenésekor nem volt visszhangja Magyarországon. Ezt nem személyes tortúrának tekintem. A hetvenes években egy ilyen könyv ugyanúgy el lett hallgatva, mint ahogy az úgynevezett „zsidókérdéssel” kapcsolatos összes kérdés, a holokauszt is.

Úgy gondold, hogy ez nem is a te írásodnak szólt, hanem a kor tünete volt?

Lehet. De azért a könyvnek volt visszhangja külföldön, Belgiumban, Svédországban, Bécsben, Amerikában, Izraelben.

Hogy jutott el oda?

Eljutott. Többnyire kint élő magyarok olvasták. Kaptam hírt, hogy valamikor a nyolcvanas évek elején volt egy holokauszt-konferencia Belgiumban, és ott is esett szó róla. Másrészt a Németh László-könyveimnek igen nagy visszhangja volt, mert Németh László a nyolcvanas években igencsak napirenden volt. Egyfelől a Németh László-apologéták, másfelől a Németh László-kiátkozók jó alkalmat találtak az én két könyvemben arra, hogy összemérjék erejüket az akkor új szakaszba lépő népi-urbánus vita hadállásaiban.

Tehát úgy érezted, hogy a te könyved az ütközőpont, ahol ez a két tábor találkozik?

Nem, úgy érezttem, hogy az én könyvem az egyik ütközőpont. Ez amennyire izgalmas, olyan szórakoztató is volt számomra. Az első Németh László-könyvem meghökkentette a Németh László-híveket. Hogy jön egy regényíró, színházi kritikus ahhoz, hogy belepancsoljon az életműbe. A könyv ezt túlélte. Kiss Ferenc, aki a hatvanas-hetvenes éveknek a népi irodalom felé hajló, igen színvonalas és objektív, korán elhunyt kritikusa volt...

Kosztolányiról írt egy monográfiát.

Igen, Kosztolányiról, szóval, miközben Kosztolányiról írt akkoriban, a népi íróknak is az egyik színvonalas kritikusa volt. Nos, ő teljesen befogadta a munkámat. Azok is, akik el tudták magukat határolni az apologetáktól is, a Némethet kiátkozóktól is, Vekérdi

Lászlóra, Füzi Lászlóra, Olasz Sándorra gondolok a Németh-szakértők közül. A második Németh-könyvemről ez a kétféle reagálás folytatódott azzal, hogy ott aztán az irodalom egyik akkori fenegyereke, akiről el kell, hogy mondjam, rendkívül tájékozott, nagy tudású, jól író személyiség, de önmaga zsákcáját teremtette meg már akkor is azzal, hogy nem ezeket a kvalitásait, hanem a szenzációra való hajlamát érvényesítette, Ungvári Tamásról beszélek, úgy esett neki az akkori *Élet és Irodalomban* a *Németh László-pőr* című könyvemnek, mint aki el sem olvasta azt a fejezetet, ami a *Kisebbségben*ről szól. Ez remek alkalom volt, hogy „kard ki kard” legyen, az *Élet és Irodalomban* – még a Bata Imre-féle *Élet és Irodalomban* – hónapokon keresztül felemelt példányszámban vitatkozott a két tábor. Ez már a nyolcvanas évek közepe.

Amikor beszélgetünk, sok szó esik a huszadik századról, a tizenkilencedik századról, de arról nem esett még szó, hogy te végül is mint ma író ember miként vélekedsz a kortárs irodalomról. Nem csak a kortárs magyar irodalomra gondolok, hanem a külföldre is. Írásaid meglehetősen tradicionálisak, és ezt nem értékítéletként mondom, a regénynek és az esszének egy tradicionális útját követik. Mit gondolsz, vagy hogy érzed magad a kortárs irodalomban, amikor már annyiféle irányzat van, annyiféle ágazat, és meglehetősen radikális lépések is történtek már az irodalomban.

A kortárs irodalom annyi nagyszerű ösvényt nyit, hogy ha valaki úgy érzi, van egy ösvénye és azt konokul járja, akkor ez nagyon szép harmóniát jelent a rengeteg ösvény között. Egyáltalán nem érzem magam tradicionális regényírónak. Említettem már, húsz éve, a *Századvégi történet* óta a recepcióm sem azt mutatja, hogy annak tartanának. Mi az, hogy tradicionális? Minek a tradíciója volna? Próbáltam megismerni, alkalmazni, magamon átlényegíteni az évezredes európai kultúrának azokat az értékeit, amelyek úgy nagyjából a huszadik század első harmadában kezdtek veszendőbe menni. Témám is ez a felmorzsolódás. Nem tartozom azonban azok közé, akik úgy gondolják, hogy ezeknek az értékeknek az elmúlása nyomán nem születnek újabb támpontok. A regényeim, az esszéim afelé próbálják keresni az áttörést, hogy hol lehetnek ezek a támpontok. Nem abban az értelemben, hogy a szellem és az erkölcs valóban visszavonhatatlanul veszendőbe ment támpontjait keresném, hanem abban az értelemben, hogyan tudok regényt, esszét írni arról, amit az emberről, a sorsról gondolok. Ez poétikai támpontot kíván a támpontvesztés bemutatásához. Az író addig író, amíg meg tudja teremteni annak a szabadságát, hogy láthatóvá teszi a korszak roncsvilágát.

Mondtad, hogy magasra helyezed a mércét. Honnan tudod, hogy mikor éred el ezt a mércét, vagy hogy elérted-e már? Mi a jele annak, hogy úgy érzed, hogy ez már ott van, ahol szeretnéd?

Cseles kérdéseket teszel fel, egyszerűen próbálok válaszolni. Mészöly kedvenc szava volt az *örökös útonlét*. Nézd, az íróasztalomon van egy kovácsoltvas asztali lámpa. Az ívén egy kis macsó mázlik felfelé. A macskót az első színpadi bemutatámon 1961-ben kaptam. Azóta tologatom előre vagy hátra. Ezelőtt négy-öt évvel, amikor már sok nagyon jó kritikát kaptam, észrevettem, hogy feltoltam...

...már majdnem a csúcson van...

...várjál, várjál!... Rájöttem, hogy hohó, és visszatoltam. Az utolsó körülbelül öt centin van egy kimélyülés, és onnan talán lehet még egy felfelé menet. Örökös útonlét. Buktatókkal, emelkedőkkel.

A költészet soha nem kísértett meg? Azt ugyan mondtad, hogy fiatalabb korodban írtál verseket, mert akkor mindenki ír verseket. Arra nem gondoltál, hogy mint író és esszéíró verseket is írnád, tehát komolyan és felnőtten?

Nem, a költészet soha nem kísértett meg. Tizenhat éves koromban írtam az első és az utolsó verset.

De miért gondoltad, hogy nem írsz újabbat?

Nem gondoltam, csak nem írtam.

De miért nem? Arra vagyok kíváncsi, hogy mi az, ami miatt ez a vonal megállt. Az esszé és a regény ment tovább, ez pedig megakadt.

Soha nem foglalkoztam a költészettel, de rengeteget jelent Rilketől József Attilán át Pilinszkyig, a legjobb maiakig.

Tehát a verseket szívesen olvasod és fontosak a számodra. A vers olyan műfaj, hogy egyet-egyét az ember szívesen újra elolvas. A regényeidet el szoktad olvasni?

Nem, nem olvasom el.

Van olyan regényed, amelyet szívesen újraírnál, vagy ha most kezdenél neki, akkor másképpen csinálnád?

Hogy lehet egy megjelent regényt újraírni?

Úgy értettem, hogy másképpen írnád meg.

Egy regényt az ember úgy tud csak megírni, ahogy meg tudja írni. Aztán, hogy húsz, harminc, negyven év után mit gondol arról a regényről az élete, a regényírói tapasztalata és mindenféle őt ért behatás kapcsán, az más dolog.

Beszélgettünk már az írástudók felelősségéről is, és Julien Benda neve került elő. Téged foglalkoztat az írástudók felelőssége, ami egyébként sok író és költőt foglalkoztatott és foglalkoztat ma is. Személy szerint te milyen felelősséget rősz ki magadra? Ez most azért is érdekes lehet, mert már más világ van itt az utóbbi tizenöt évben, mint volt korábban. Most nőtt a felelősség? A rád nehezedő felelősség súlya nagyobb vagy kisebb a rendszerváltás óta?

Azt hiszem, nagyobb és nehezebb lett. A Benda híres írástudók felelőssége-vita akkori néhány éves visszhangjai, és az azóta is több mint fél évszázadon végighullámzó jelenléte a huszadik századi kultúrában, amikor is arról volt szó, hogy ha az író és a szellemi ember...

Ő írástudót mond, klasszikust.

...írástudó, persze, érezze és lássa a kor tendenciáit, jelenségeit, és nyilvánítson olyan véleményt ezzel kapcsolatban, amely meghatározza a felelős viszonyát a korhoz, az eseményekhez, tehát a történelemhez, és saját írói énjéhez. Lényegében erről volt szó, ezen folyt a vita. De az egy más korszak volt. Akkor ezt a kérdést a történelem és kultúra eseményeibe, horizontjába helyezve fel lehetett, fel kellett tenni úgy, hogy nem eleve az eredménytelenséggel és kudarccal nézett szembe az, aki feltette és írt róla. De már néhány évvel később Heidegger például azt mondja, 1936-ban, ha jól emlékszem, hogy a szellemi ráhatás a politikára, a történelemre teljesen elveszett. Ugyanezekben az években Huxley azt írja, hogy a tizenkilencedik században és a huszadik század elején egy regénynek még volt kultúra- és mentalitásformáló ereje, ma már nincs, mondja ezt 1936-ban, pedig akkor talán még volt. Az a lehetőség, hogy az írástudóknak még lehet rávilágító hatása a második világháború utáni kinyíló, bizalommal teli világban, újra napirendre került. Nálunk a rendszerváltás előtti hosszú korszakban ez a szellemi ellenállást jelentette. Ami nem feltétlenül a politikai arénában, hanem a belső identitás őrzésében nyilvánult meg. Ugyanakkor, ha megnézed Ciorantól, tehát a nyolcvanas évek közepétől mondjuk Baudrillard-ig a bölcseleti reflexiókat, akkor kiderül, hogy a szellem, a művészet ebben a *minden hamis korszakban* mennyire hatástalan. Sokszor a korszakkal szembenező gondolatok, művek is betagolódnak az információáradat offenzívájába.

Úgy érzed, hogy te mint író nem tagozódsz be? Te el tudod kerülni ezt?

Így érzem. Hogy ez hiú ábránd-e, azt a munkáim döntenek el. Mindenki maga döntse el, hogy mi a felelőssége. Az én helyem és feladatam az, hogy őrizzem a szembenező tekintetemet, és írjam meg, amit ez a tekintet lát. Az író minden mondatával végiggyalogol az életén. Esterházy Péter – aki nem mindig vallotta ezt – nemrégiben gyönyörűen beszélt ugyanezzel: minden mondatunk mögé, írta, a teljes életünkkel kell odaállni.

Jó néhány könyved van, most hirtelen nem is tudom összeszámolni őket. Ha az esszéketeket és regényeket összeszámolom, ez elég szép summa.

A könyvek sokasága lehet a könyvek kicsinysége is. Nem a számokon múlik.

De itt én most arra gondolok, hogy több mint harminc könyvet megírni hatalmas munka. Úgy érzed, hogy vannak még benned tartalékok?

Az új regényemet 2005-ben befejeztem. Úgy kezdtem írni, hogy félretettem egy korábbi regénytervemem, mert ez izgatott jobban. Ahhoz szeretnék nekifogni a jövő évben. Kapok rendszeresen felkéréseket kiváló lapoktól, a *Jelenkortól*, a *Forrástól*, a *Tiszatájtól*, az *Élet és Irodalomtól*, a *Kritikától*. A szerkesztő barátok tudják, hogy mi az, amin dolgozom, vagy mi az, amit ajánlanak, hogy esetleg megírhatnám. Most már nem fél 8, 8-kor, hanem fél 9, 9-kor leülök az íróasztalomhoz.

A pályádat egy egyetemi újságnál kezdted, a Jövő mérnökénél, és most író és esszéíró vagy. Úgy érzed, hogy ez az út, amit eddig befutottál, a terveid szerint való, vagy legalábbis az elképzeléseid szerint?

Kicsit nehezebb volt, mint gondoltam, de úgy érzem.

És mit változtatnál, vagy mi az, amit esetleg másképp csinálnál, így visszamenőleg, hogy ez az út könnyebb legyen?

Semmit. De mégis, egyvalamin feltétlenül változtatnék: nem tudok nyelveket. Szörnyű, még kimondani is. Itt egy pali, aki az európai irodalomban gondolkodik, fordítják is már a regényét németre, beutazott három kontinenst, és nem tud nyelveket. Nem egyszerűen azért, mert az életemben a már említett elég sanyarú elfoglaltságok miatt nem volt időm nyelveket tanulni. Később megpróbáltam, de iszonyú, hogy mennyire nem vagyok alkalmas a memorizálásra. Két nyelven úgy-ahogy elboldogulok azért, ha utazom, szállást keresek, étkezni akarok. A hatvanas-hetvenes években talán többet kellett volna világirodalmat olvasnom, hát persze, meg talán nem kellett volna annyi műfajban szétforgácsolni magamat. De akkor olyan volt az életem. Nem lehetett, nem tudtam volna másképp élni. Aczél György többször felajánlotta, hogy legyek a híve. A hatvanas évek szigorú feddései után később nyájasan mondta. Meg tudtam magam ettől tartóztatni. Az alkotom és nem a politikai elveimen múltott, hogy nem vettem részt az ellenzéki Charta-mozgalmakban, az akkori szamizdat-mozgalmakban. Nem is hívtak. Ha hívtak volna, mentem volna. Az első nyilvánosságbeli lapnak voltam a kritikusa, a szerkesztője. De ezt sem bántam meg, mert azt hiszem, tudtam segíteni a hatalom nyomása alatt álló színházi és filmes kortársaimnak, tudtam segíteni, hogy a nagyon jelentős alkotások áttörhessenek. És ha visszanezünk, hol vannak már azok, akik a rendszer hátán kapaszkodtak fel az irodalomban, és hol vannak már azok, akik az ugyan nagyon tiszteletre méltó ellenzéki magatartásukkal és nem a műveik minőségével vívtak ki elismerést. A Kádár-korszakban csináltam, persze nem egyedül, egy hasznos, tisztességes, talán maradandó emlékü lapot, megírtam *A futárt*, a *Ködlovast*, a *Századvégi történetet*, a *Tiszaeszlár-könyvet*, a *Borowski-esszét* *Auschwitzről*, a *Lengyel József-esszét* a *Gulagról*, a *Bibó-esszéket*, a *Németh-könyveket* meg még egyet s más.

Az Esterházy-mondatot folytatva: te vállalod, hogy minden mondatod mögött ott van az egész életed? Úgy érzed, hogy ezt sikerült megoldani?

Azt vállalom, hogy mindig úgy írok le egy mondatot, hogy úgy érzem, ott van mögöttem az egész életem. Értem én a kérdésedet. Negyvenöt éve vagyok az irodalomban. Sok olyan évvel és helyzettel volt terhes ez a hosszú időszak, amikor el lehetett bukni, lehetett hazudni, lehetett gyávának lenni. Nemrégiben egy kritikusom éleslátónak nevezett. Nem állítom – most a regényekről és az esszékről beszélek, de akár beszélhetünk a színi- vagy filmkritikákról is –, hogy mindig éleslátó voltam, de hamis, azt hiszem, soha. És hogy valóban mi lettem, vagy mi nem, azt a könyveim dönthetik el.

Olasz Sándor

A regényírói én „stabilizálódása”

A futár, A helyszín és a Ködlovas

A hetvenes évek második felére, valamint az évtizedfordulóra Sándor Iván úgy emlékezik vissza, hogy igazán ekkorra alakultak ki regényírásának formateremtő elvei: „a nézőpontok változásával »befogott« téridő, a beszélők és események kapcsolódásai, a történelmi »alárétegzettség« mint beszédmód”.¹ Évtizedekkel később ezt a poétikai jelenséget igazolta vissza Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténete is: „A történelmi példázatoság Sándor Iván regényeiben sem az ismétlődő szituáltság újrafelismertetésére irányul, hanem múlt és jelen olyan kapcsolatára, amelynek a megértése a kelet-közép-európai régió ismert szerepformáinak történetfilozófiai háttérét is bevilágítja (*A futár*, 1976). A történelmi meghatározottság az ő epikájában ezért elsődlegesen nem politikai-ideológiai értelmű sorsalakító tényezőkben érzékelhető, hanem az alakok szemléleti és mentalitásbeli karakterének mélyebb, saját önértelmezésükre is rávetülő »archeológiájában«”.² Poszler György a *Ködlovast* egy ötkötetes regényfolyam első darabjának látja, mely a *Századvégi történet*, az *Arabeszék*, az *Átváltozások kertje* és a *Tengerikavics* „alaphangját” adja meg.³ Regény és történelem új útjainak keresésében azonban már az 1973–74-ben írt *A futár*, s az ezt követő *A helyszín* (1979) is kiemelt helyet foglal el. Mindez arra vall, hogy a történelemértelmezés és a regény új helyzetének felismerése, az üresség, a válaszképtelenség fölfedezése Sándor Iván pályáján valójában már a hetvenes évek első felére tehető. Az író hiszi, hogy ez az új korszak új nézőpontokkal és fogalmakkal megközelíthető. Ha a modern regény az előző századfordulótól arról szól, hogy a személyiség miként épül le és tűnik el, akkor a műfaj a 20. század utolsó évtizedeiben azt próbálja megmutatni, hogy a történelem értelmének elvesztése és az én-vesztések után is van élet, melynek ugyanúgy léteznek megszólításra váró ismeretlenjei.

A *futárban* Sándor Iván az 1848–49-es forradalom és szabadságharc dokumentumaira támaszkodva hiteles történelmi közeget teremt, ugyanakkor a saját kor- és létélmény a 20. század sorsmetaforáját is láttatja Eösi János történetében. Erdély kísérleti terepén vagyunk, s a hős a térség Csutak Kálmán honvédezredes emlékiratából (*Adatok az 1848/49. évi szabadságharc – különösen az Erdély havasai ellen vezetett hadjáratról*, 1868) ismert bonyodalmaiba csöppen. A román felkelők és a magyar honvédség harcaiban ellentétes erők, érdekek csapnak össze, melyek keresztezik és kioltják egymást. Miközben a történelmi térnek és időnek általánosabb jelentése is van. Hiszen a történelem a Duna-völgyi népek elemi sorskérdéseit teszik láthatóvá. Az itt élő népek nyomorúságát és közös gondjait Eösi Jánoshoz hasonlóan a magyar szabadságharc mellé szegődött Nicolae Stancu is felismeri. „Amíg egyetlen családot fenyegetés érhet nemzetisége vagy vallása miatt, addig egyikünk sincs biztonságban.” A regényben e felismerést egy román tiszt fogalmazza meg.

A *futár* nagy leleménye, hogy a szerző olyan hőst talált, akire – származásánál, családjánál, stigmatizáltságánál fogva – az egész bonyolult kelet-közép-európai história ráépíthető. Már apja legszebb évei azzal teltek, hogy folyamatosan próbálta megérteni az eseményeket. Mivel falujában a székelység nagyrészen a szombatosok felekezetének törvényei szerint élt, családját szétkergették. Ő maga évekkal később tért vissza, de szerelméért, Ráhelért az egyik üldözött hitről a másikra tért át. Az apa, Eösi Ferenc szavaival: „Az én falumban a szenvedésekkel teli héber történetekben a nép tükröt látott a maga életére, és ha az arc, ami onnan visszanézett rá, nem is a sajátja volt, de rokon arc, mint két üldözötté, akik a veszedelem idején összetalálkoztak.” Az értelmes, nyitott fiú, János nagyon korán megismeri a perspektívátlanyságot, a körülzártaságot, azt a kelet-európai mókuskereket, amelyben „bármelyik fajtához vagy nemzetséghez tartozik valaki, minduntalan a másik fajtához vagy nemzethez tartozóban keresi a szerencsétlenségek okát...” A regény történelemképe szerint az állandóság és kiismerhetetlenség, a „mindig így volt” monotóniája uralkodik. János történetfilozófiai meditációit a családtörténet eseményei is erősítik, minthogy valamennyi őse ki akart törni, s amikor azt gondolták, kicsúsztak a bekerítettségéből, akkor csupán arról volt szó, hogy „éppen nem látták, mi keríti körül őket. Valószínűleg ezt hívják történelemnek...”

A *futár* kronologikus rendben, a hős tudatán átszűrve a tudatfolyamatok előadásának gyakori eszközt, az átélt beszédet választva mondja el a történetet. Az öröklött regényforma kereteit azonban többféleképpen is tágítani próbálja a szerző. Olykor egyetlen mondaton belül is váltakozik az első személyű belső monológ és a grammatikailag harmadik személyű elbeszélő monológ. Az elbeszélő ily módon hol résztvevője az elmondottnak, hol kívülállóként, de a hős többlettudásával rendelkező narrátorként tűnik föl. A hang duplázódik, ám a látószög ugyanaz. János és Maderspach kapitány vitájában például: „János izgalomba jött, beszélnem kellene róla, mennyire megrendít, amit hallok, de zavarában csak annyit mondott, hogy elraktározza magában azt, amit Práger Józseftől hallott, s némileg ellentétesnek érzi a kapitány szavaival.” Az előadás időrendjét álomleírások, álomelbeszélések szakítják meg, az alogikus és irreális felé billen itt az elbeszélés. Cellájában szürreális álmai vannak, máskor képzeletben Erdőszentgyörgy utcáin halad végig.

Amikor a *Tiszatáj* 1967-es történelmi regény vitájában még az hangzott el, hogy ez a nagy múltú műfaj kiüresedett, s többnyire már csak a bestseller szintjét éri el, a tudós hozzászólók (Csetri Lajos, Bernáth Árpád, Kanyó Zoltán) még nem sejtették, néhány év múlva már a műfaj megújulásának jelei is láthatók. Spiró György, Dobai Péter hetvenes évekbeli regényeivel párhuzamosan Sándor Iván is a közel két évszázados történelmi regény új változatát lepi meg az olvasót. Ezt a poétikai jelenséget a korabeli kritika többnyire pontosan érzékelte. Lengyel Balázs például így kezdte bírálatát: „Műfaja szerint történelmi regény. Az igényesebb olvasó gyanakvása még korai: nem olyan történelmi regény ez, amely művészet és ismeretterjesztés kompromisszumán alapszik, s többnyire becsapja az embert mindkét területen. Nem is holmi kalandos vagy szép mese múltunkról, cizellált, minuciózus előadásban, sem nem – ami szintén elképzelhető – történelmi elemekből szerkesztett parabola a jelenünkről. Sándor Iván valódi történelmi regényt írt, vagyis oknyomozást végzett: jelen problémavilágunknak mondja el az előtörténetét. Azt tárja fel, de pontosabb úgy mondani, az epikus megelevenítés érzékletességével azt ábrázolja, hogy az 1848-as forradalom elbukása miatt, nehezen bogozható konfliktus-gubancként, miként szállt ránk mindaz, amivel gyürkőzni még ma is feladatunk.”⁴ A hős sem azonos a történelmi regények „agyvérszegény” figuráival, a pikareszkbe illően kalandos történet intellektuális síkja nagy beszélgetésekben, vitákban manifesztálódik. János és Maderspach, a főírnok és János, János és Tarisnyás Dénes, János és az elbocsátott

egyetemi tanár, János és Nicolae Stancu, János és Lukács Kornél főhadnagy esszébe illő gondolati igényességgel cserélnek eszmét a történelem mibenlétéről. Ám irányt, amerre érdemes lenne továbbindulniuk, nem találunk. Lengyel Balázs kritikai megjegyzése is igaz lehet: a hős talán túlságosan gyorsan eszmélkedik, „a sűrítés, tömörítés kedvéért túl sebesen okosodik meg”.

Ugyanez a keresés, történelemfaggató bolyongás jellemzi *A helyszín* (1979) című regényt is. Itt valójában két történet dialogizál egymással. Áron József író az elbeszélés jelenében válságaiból próbál kilábalni. Írói és magánéleti krízisében kerül kezébe a szabadkai születésű, a bukovinai csángók közül származó Eke Gáspár följegyzése, mely a család történetét, a fiú diákéveit, katonai szolgálatát és háborús viszontagságait meséli el. Eljut az orosz frontra, megsebesül, lengyel ellenállók közé kerül, zsidó lányba szerelmes. Hazatérése után letartóztatják mint katonaszökevényt, majd egy büntetőszázaddal újra a frontra küldik. Végül a Don-menti harcokban tűnik el szemünk elől. Áron József tehát Eke Gáspár életének helyszínein nyomoz. Dokumentumokat keres, tanúkat faggat, s közben egy jobb sorsra érdemes fiatalember érvesztesztését, áldozattá válását ismeri meg. Közben – megint az esszébeszélgetésekben – lent és fent történelme, áldozatok és végrehajtók, ellenállók és cinkosok ütköznek, a hős meg csak áll „az idő havazásában”, s belátja, a történelemmel szemben mindig alulmaradunk. Az elbeszélő mondja egy helyen: „A filozófusok könnyen odavetik, hogy a történelem mindig egyféleképpen készül, a végeredmény a különböző akaratok összeütközéséből születik, a törekvéseket törekvések semmisítik meg, és végül azt, ami létrejön, tulajdonképpen senki sem akarta.” Ebben a történelmi nyüzsgésben Áron József legfontosabb vágya, hogy története legyen, hiszen semmi más nem az övé. De bármilyen helyszínen jár, a ki nem mondott, tovább nem adott történetekbe botlik. Legszívesebben háta mögött hagyná őket, de nem teheti.

A múlt nyomozásának helyszínein a regénybeli író a mesterség becsületét, értelmét is szeretné visszaszerezni, s ez az önreflexió réteg a mű egyik újdonsága. Némely részlet már a későbbi, regényelméleti tanulságokat kereső esszéket, vallomások meditációkat előlegezi. „Áron, mielőtt elindul egy regény nyomában, csak képeket lát, messze és homályosan, bár véglegesen. Mint berendezett termet egy vár legfelső emeletén. Meg kell építeni hozzá a folyosókat, a többi termet, lépcsőket, emeleteket, persze, a tornyot. Közben beszakadnak a lépcsőfokok, megrepednek a falak, mindent előlről kezd.” Feladat, írói vállalkozás, nemzeti önismeret kutatása ebben az építkezésben a legszemélyesebb érdekeltiséggé válik. „Bizonyos dolgokat megértettem a múltból, bizonyos dolgokat érteni vélek a jelenből, de úgy érzem, hogy a megismerés csak részleteket világít meg, ezek gyorsan változnak, az egész nem ragadható meg. Ezért írok. Félelemből. Hajt a bizonytalanság, őszintén szólva a rémület, kicsúsznak a dolgok a kezemből, és részese lehetek annak, hogy bizonyos események ismétlődjenek. Egy regény talán megragadhatja azt, ami a tudományokkal elérhető világon túl van” – mondja Áron József, mivel arra döbben rá, hogy a regény művészi létét az adja, mennyit tud megragadni az ismert, a tudományos ismereteknél túli dimenziókból. A kettős idősíks és a kettős írói tükör (regényben tükröződő regény) bonyolult váltásai izgalmas regénykompozíciót teremtenek, s a poétikai elképzelés mindazonáltal szoros kapcsolatban van Áron József és Eke Gáspár mentalitásával. „A két regényalakot – írta Pomogáts Béla – nemcsak a szerkezet... kapcsolja össze, hanem az a mélyebben ható írói meggyőződés is, amely szerint a múlt megértése nélkül a jelent sem lehet megérteni.”⁵ Ebben a folyamatban Áronnak kiváló segítője és vitapartnere akad Sinkó Mátyás személyében. (Eke Gáspár dosszióját is tőle kapja Áron.) Sinkóval Tadeusz Borowski életén és munkáján vitatkoznak. Miért lett öngyilkos a lengyel író 1951-ben, miután túlélte a lágert és szenvedéllyel belevetette magát a politikába? Mert megértette, hogy „a perekkkel elérkezett az emberi botrány következő felvonása”.

Borowski modellhelyzete Sándor Iván életművében is többször fölbukkan. A rászédett, majd új reményeiben is csalódó ember drámáját egy 1980-ban írt esszé („...ha egyszer nevéükön nevezhetnénk a dolgokat”) is földolgozza.⁶ A század újabb, másféle abszurdumát Borowski már nem írhatta meg. Dilemmái azonban elevenen élnek Sándor Iván esszéiben és regényeiben. Mi az értelmiségi igazi lehetősége? Hol a különbség a túlélés, az élet akadályain átjutás és az etikus magatartás között? Nyakig benne vagyunk a hetvenes évek világában, de aki e kérdésekkel szembesül, már túl is lép rajta. A *helyszín* határhelyzete köt és elold. A morális közelítés, az oknyomozás és az igazmondás lehetőségének keresése még köt. A léttani irányultság és az összetettebb regénypoétika már elold.

Az oldás művelete a *Ködlovasban* (1983) fejeződik be. Pedig a kritikai fogadtatás – főként a regény első felével kapcsolatban – nyelvi és kompozicionális kifogásokat is megfogalmazott. Berkes Erzsébet szerint például előbb volt meg az elvont eszme, s csak ezután az epikai anyag. Ám a könyv utolsó száz oldala írói bravúr.⁷ Györffy Miklós is azt fejtegette, hogy a mű első felében nem alakul ki a hős szuverén világa, története sokáig megfoghatatlan és jellegtelen. A regényvilág centrumába állított, az „eltévedt lovas” magyar mítoszára utaló lovasmotívum sem illeszkedik szervesen a regénybe, mivel konkrétumként mellékes dolog, jelképként pedig azt sugallja, hogy a hős egy kollektívum, a nép képviselője.⁸ Az ismert Ady-motívumra azonban úgy játszik rá a regény, hogy az egyéni intellektuális pokoljárását hangsúlyozza. A sokféle becsapottság és szétesés után éppen a közösségtől való megfosztottság a jellegadó, s a mű valójában nem tud, nem akar direkt módon reprezentáns hőst teremteni. Ennek ellenére Solt István mégis a század történelmében tevélygő és áldozattá váló ember típusává válik.

A Solt István által első személyben előadott történet a harmincas évek Debrecenében indul. A védett, harmonikus miliőben nevelkedő fiú apja tekintélyes orvosprofesszor, anyja kiugrott színésznő. (Az életrajz és a karakter modellként egyértelműen Sántha Kálmán debreceni professzor valós alakjára vezethető vissza. Regényhős és modell kapcsolatát nagyívú esszében Vekerdi László világítja meg.⁹) Az első fordulat akkor következik be, amikor 1944-ben merész édesanyja kíséretében kalandozza végig a háborús országot. Elhurcolt rokonukat keresik, de az egyre démonikusabbá váló helyzetben menekülniük kell. Előbb autójukat veszik el, majd az anya tüdőembóliában meghal, a fiú pedig félig megfagyva, kimerülten érkezik haza. Solt István kálváriája csak ekkor kezdődik, hiszen hirtelen minden elbizonytalanodik. Apja ugyan biztos pont az életében, de hamarosan – baloldali meggyőződése ellenére – őt is félreállítják. Solt István a katonaságnál (minthogy valóban jól lovagol) huszárszakaszhoz kerül, s itt találkozik újra az úri magyar zűrzavar jellegzetes figurájával, Homonnayval, a gögös dzsentrivel, akinek szakértelmére, lovas tudományára az új rendben is szükség van. Homonnay innen Solt István életének, sorsának Mefisztója, akire egy ideig nagyobb szükség van, mint a meggyőződéses baloldaliakra. Poszler György tolla akkor is találó, amikor az alakok történelmi-politikai-humánus viszonylatrendszerében két végletet jellemez. Hogyan írthatja ki a diktatúra mechanizmusa a lehetséges demokratákat, és hogyan építi be a volt náciakat vagy félnáciakat? A történelmi rejtély lényege az egykori illegális kommunisták és az egykori legális náciak egymásra találásában, az erőszak elfogadásában rejlik.¹⁰ A huszárszakaszt látszólag azért hozzák létre, mert Sztálin állítólag a hagyományos fegyvermek megőrzését szorgalmazza. A csapat valójában bűnbak egy nagyszabású koncepció perhez. Solt Istvánt is letartóztatják, s vád és tárgyalás nélkül négy évig tartják fogva. Közben nyomozók, vizsgálók cserélődnek, némelyik vallató maga is bebörtönzötté válik. A lovasból ekkor lesz igazán ködlovas. Hiszen követhetetlen, értelmezhetetlen szabályok szerint történik minden. Mintha Jancsó Miklós *Szegénylegények* című filmjének világában járnánk. „Mértani pontossággal berendezett labirintusban áll a kiválasztott ember.

Új ajtók nyílnak meg előtte. De mindig csak azon az ajtón juthat tovább, amit valaki más nyit ki a számára.” – írja Jancsó-esszéjében Sándor Iván.¹¹ A bezártság, a kitérés képtelenségének parabolai helyzete távolról még Kafka novelláját, *A császár üzenetét* is fölidézi. Jancsó filmjében a labirintusból kijutót hátulról lövik le. Solt István életben marad, kiszabadul, aláírja azt a papírt, mely szerint mindössze egy napig volt fogságban, s a történekről nem beszél senkinek. A második fordulat, a szabadulás tehát nem szabadulás, mivel a totális értelmetlenségben végleg el kell felednie önmagát. Pusztán az a hely látszik, ahonnan a történetnélküliség története belátható: „...egyszer álmomban, annak az öreg rabbinak, akit Vajda temetésén láttam, valami alteregója azt mondta, a történetek elvesztek, és egyedül a nézőpont maradt meg, ahonnan ezt láthatjuk, igen, mindez azt jelenti, hogy egymás ellen fordul... hogyan is?... éppen a történelem tőri ketté a történetedet... pedig te a történelemben csak a saját történeteddel lehetsz benne.” A történetvesztéssel együtt járó érvésztés a regény jelentésének egyik legfontosabb rétege. Nincsenek történetek, mert a történet előrehalad. „Egyetlen történet van, annak a története, aminek az árán ezt felismerjük...” Számunkra így csupán az a hely marad, ahonnan mindez megpillantható.

A fentiek miatt is meghökkentő, hogy a regény megjelenésekor Nagy Péter a fejlődés-regényt, sőt nevelési regényt emlegette.¹² Hiszen a fejlődésregényhez fejlődő hős kell. Solt István azonban végül is nem változik, a második fordulópon után ugyanolyan tanácstalan, összekavarodott ember, mint az első előtt. Sokkal inkább a pikareszkbe oltott abszurd „hőst” látjuk. Ha a szabadulás nem szabadulás helyzetében Márai Sándor először csak 2000-ben megjelent *Szabadulás* című regénye sejlik föl, akkor a megrázó fordulóponatok ellenére sem változó Solt István alakja Kertész Imre *Sorstalanság*ának Köves Gyurijával állítható párhuzamba. A mű narratív struktúrája is hasonlóságot mutat a Kertész regényére is jellemző kronotopikus szerkezettel, melyet Bahtyin „köznapi kalandregénynek” nevez. A mindennapok idejével összefonódó metamorfózis látszólag mindkét műben egy kiinduló állapot – átváltozás – visszaváltozás sémával jellemezhető. A világot nem ismerő gyermek/fiatalember fokozatosan belesodródik a rabság személyiségsorvasztó állapotába, a szabadulás azonban nem jelent lényegi fordulatot. Köves Gyuri sorstalansága, Solt István ködlovassága folytatódik. Élethelyzeteik ugyan változnak (Bahtyin szavaival), „valami mássá” viszont nem válnak. Ezen a ponton sajnálatos módon el kell búcsúznunk a fejlődés- vagy a kalandregénnyel való párhuzam további komparációs lehetőségeitől. Sándor Iván regényében a különféle stációk között nincs kapcsolat, a történések sokszor szinte szervesen követik egymást. Anyja elvesztésekor mondja a hős: „Most úgy érzem, hogy minden, ami elindulásunk előtt történt, már megközelíthetetlen burokbá zárult, a folyamatosság szétrobbant, a régi gyermeki érthetlenségek és a létező zűrzavar között nincs híd.” Az apa példája sem igazít el: „tanúja voltam életének, de nem értem indítékait”. Végzetesen nem következnek egymás után a dolgok: „apám azt tanácsolná, haladjak sorrendben, egyik láncszem a másik után, de hol kezdjem, az életemet nem élhetem újra itt végig...” (Az „itt” az idézett szövegben a börtönre vonatkozik.) Az abszurd, az irracionális terepén járunk, ahol már alig lehet tudni, mi az álom és mi a „féléber kín”: „a lehetséges összefolyt a lehetetlennel, a valószínű és az érthetetlen helycseréje miatt...” A homályba vesző vasajtók, tekervényes, alagútszerű folyosók a helyszínei a jelent kiiktató dimenzióvesztésnek és az igény eltűnésének, hogy bármiféle jövőt képzeljen el magának. „Mintha elvesztek volna az utak.” Pedig a regény a vonat és az utazás minden bizonnyal jelképes keretével indul és zárul. Így válik teljessé (Poszler Györgyöt idézve) „a szétvert családregény pszichológiai kamaradrámája”.¹³

Jegyzetek

- 1 Századvégi történet. Budai Katalin beszélget Sándor Ivánnal és Németh Gáborral a regényről. *Alföld*, 1995. 12. sz. 38.
- 2 Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*. Bp. 1993, 135.
- 3 Poszler György: *Keleti- „Emberi Színháték” – a „Szövevény” poétikája*. *Forrás*, 1998. 1. sz. 31.
- 4 Lengyel Balázs: *Mai történet 150 év előttről*. *Magyar Nemzet*, 1976. június 27. Ld. még: *Századvégi történetek. Tanulmányok, kritikák Sándor Iván műveiről*. Összeáll. Ménesi Gábor. Szeged, 2005. 19–22. *A futás* című regényről ld. még: Pomogáts Béla: *Vizsgálat történelmi térben*. *Új Írás*, 1976. 111–12.
- 5 Pomogáts Béla: *Ember és történelem*. *Új Írás*, 1979. 10. sz. 106.
- 6 Sándor Iván: *„...ha egyszer nevükön nevezhetnénk a dolgokat”*. *Auschwitz*. In: *A másik arc*. Szeged, 2001. 170–200.
- 7 Berkes Erzsébet: *„Égi mássa”*. *Élet és Irodalom*, 1983. 29. sz. 11.
- 8 Györffy Miklós: *Sándor Iván: Kódolvas*. In: *Új magyar prózaszemle*. Pécs, 1992. 88–89.
- 9 Vekerdí László: *„Amiről nem lehet beszélni, azt ki kell mondani”*. In: *Századvégi történetek*, 27–38.
- 10 Poszler György, i. m. 34–35.
- 11 Sándor Iván: *Az igazság (nem) mint régészeti lelet (Jancsó Miklós)* In: *Séta holdfényben*. Szeged, 2004. 70.
- 12 Nagy Péter: *Keserves krónika*. *Népszabadság*, 1983. július 2. 15.
- 13 Poszler György i. m. 34.

Villányi László

halk töredékek

mintha miatta lenne kicsinyke a keze, s tarkójára feltűzve, fénnyel díszítve a haja, s amikor egy mondatát helyesli, valójában egész lényét, ráadásul a társaság távoztakor ő felel a fogason selyemsálját, ezt utóbb a férfi már bizonyítékként fogja fel, a lépéseket vissza a lépcsőn, mert a nő nem csupán fölnyúl a sálért, rohan a vonathoz, hanem újra elköszön, megcsókolja arcát, meghittén karjára teszi kezét, s akkor még nem sejtheti, egy eljövendő álmában miatta zokog a szakállas szerzetes vállán

megnéz egy filmet, szerelemre hangolva, zenéjét hallgatja borotválkozás közben, mosolyogva álldogál ott, ahol ő ült, s nézte finom kezét, amint könyvét, szinte életét lapozza, keresgél mondatai között, a fogas megsúgja, emlékszik sála érintésére, s a piacon azért veszi meg a fehér virágot, mert a nő karjára gondolhatja, a sok-sok bimbó lassan borul virágba

a magaslesről néz, hullámszik a fű, akárha egy japán filmben, s mielőtt elmosnák az esők, lejegyzi az ismeretlen szerelmesek deszkára írt üzenetét, szöcskéekkel teli hegyoldalban fekszik, érzi, kipirosodik bőre, leég karja, de nem húzódik árnyékba, így valamiféle ürügye van a blúz alatt átkarolni a meztelen derekat, rácsodálkozni a finom bőrre, s csak ébredés után lenne bátor, hogy megcsókolja a gyönyörű térdet

egyforma szerelmi felfogás, gyengédség, harmónia, a férfit a nő emlékezteti arra a megértésre, amelyet anyjánál keresett, ki nem mondott érzések megértését, olvassák a közös horoszkópot

a Vénusz és a Mars kedvező fényszögében ajándékba kapja a festményt, beleszeretett azon az estén, amikor főszereplő lehetett egy selyemsál, magához szorítva cipeli villamoson, vonaton, mégis, mintha nem csak a maga ajándékát akasztaná a falra, nézi alkonyatkor, hajnalban, a várva várt jövendőre világít-e a zöld, amikor a Hold a Plútó társaságában a tengersizint fölé emelkedik

álmában felhívja telefonon, de nem hallja mondatait, pedig olyan szép a hangja, mint ahogyan feltűzi haját, a férfi rémülten érzi, eldugult füle, egy régi zoknit keres, tengeri sőt melegít, mintha a nő keze gyógyíthatná, elszontyolodott kisfiú, nincs tőle egyetlen sor kézírása, egyetlen festményének részletét sem ismeri, néhány mondatát idézgeti egy másik álomból, amikor még hallotta hangját

halk töredékeket ismételve, mert néha elveszíti hangját, s olykor bizonytalan, elhangzottak-e azok a szavak, valóban hallotta-e őket, de képtelen lenne lemondani a majdani kertről, hogy otthonossá váljon a megszeretett hang, madarak éneke gyűljön köré, s éljék a szitakötő, a gránátalmavirág idejét, az ízek teljességét

harminc év előtt sétál a záporban, egyre lassabban sétál, kissé félkegyelműnek gondolják, s a nő kislányként nézi a kamasz-férfit, hosszan követve tekintetével, pontosan tudja, az esőcseppek miféle utakat találhatnak a testen, milyen illatok szabadulnak, nem menekülnek hát tető alá, ha majdan utoléri őket a zápor

a fürdőkádban áll, amikor megszólal a telefon, így egész valója érzékelheti a szeretett hangot, teste minden porcikája, rajta csorog a víz, mégis a nő fehér bőrét érzi, látja gömbölyű vállának folytatását, hogyan kuszálódik össze feltűzött haja

amikor elköszön tőle, képtelen buszra szállni, inkább kerülő úton döcög a villamoson, a vasúti pénztárnál hosszan ácsorog a sorban, minden türelmetlenség nélkül, s a kérdésre, meddig kéri a jegyet, azt feleli, reggelig

Orcsik Roland

Pornó-Eurüdiké

I.

*Elég volt egy (be)kattanás,
vakuzó orpheuszi pillantás,
a ránduló testből
kiömlött a fény.
A combok közti
bányamélyben
előhívatlan
árnyéka után
zihál a vágy.*

II.

*Elég volt egy kattintás,
megrepedt a pillantás.
Törmeléke az álom
torkában merült el.
A mélyén egy pillanatra
összeáll a sok szilánk,
fölsejlik a látvány:
a boncoló kamera előtt
vakon vonaglik a test,
majd széthull, akár a mondatok
az ébredés nélküli,
lucskos sötétben.*

III.

*Elég volt egy tüzes kacsintás,
szerelemnyál csorgott le
a fétis-bábu
gyötört gyönyör-arcán.
Ajka vágyra tárva
a jelenet végét várja,
szótlanul az örökké-
valótlanságban,
akár egy felfújható angyal,
mely úgy szakadt el az égtől,*

*mint pete a fészektől,
zsinór a köldöktől.*

IV.

*Elég volt egy kapcsolás,
sötétre tapadt a látás,*

*míg le nem vált,
magával rántván*

*a kiszívott idő
véres piócióit*

*a beszüremelő felejtés
harmatos derengésébe –*

V.

*Elég volt egy koppanás,
a tágra zárt szemben*

*reccsent a reggel,
fénye szétfröccsent,*

*akár a bolygók
a nagy bumm utáni*

*feneketlen, alvilági
szellentésben.*

VI.

*Elég volt egy öblös, mély kondulás,
lefagytak a video-képek,
megdermedtek a nyálkás álmok.*

*A kongás továbbgyűrűzött
a test barlangjában,
mint fában az évek,
gyökeret eresztett a szívben,
az ő szívében,
az ő testében,
a Hangjában.*

VII.

*Elég volt egy kiáltás,
újabb törés*

*hasított végig
a test-harangon.
A hang megrepedt,
a résen kitört a fájdalom,
s minden újra zuhanni kezdett,
zuhant a test, a fény, a kiáltás,
omlott a gyermekkor,
porladt az idő,
zuhan az egész romhalmaz
vissza a sötét bányába,
a sötét képernyő
néma ölébe.*

VIII.

*Elég volt a vég előtti kontra,
az orgazmus elhalasztása,
kiélt pillantásában
kövér pelyhekben szitált a hó –
visszafelé;
a visszapörgetett képkockákon
a táj fokozatosan elkomorult,
ám hallani a hótól nedves
sóvárgását,
minden porcikája emlékszik
a végén beálló,
elnyújtott,
fénylő fehérségre.*

IX.

*Elég volt egy (ki)kattanás,
Ámor-áram nyilallt
a sötét tájba.
Kondult a teste.
Szedjetelek szét,
szedjetelek szét,
ismételgette
a vég felé közeledve.
Sóvárgása nem veszett el,
csak átfogalmazódott.*

X.

Elég volt.

Kollár Árpád

átkelés

ahogy egyre közelebb és közelebb
jutok az ellenőrzési ponthoz
hol döntenek felőlem
csalhatatlan detektorokkal
ahogy kezem homokzsákhöz ér
egyre nyugtalanítóbb a sejtés
testemhez talán bombák tapadnak
hogy átkelésem egyetlen célja a merénylet
mindegy miért kinek a nevében
s mert e váratlan felfedezés után
késő már kilépni a sorból
egyre jobban félek
lelepleznek és a nyűgös kincset
nem vihetem tovább magammal.
– de vajon akkor mi lesz
újdonsült terrorista
ha valahogy mégis átcsusszannál
a túoldalra

mintha p

„mintha porból öntött szobrok
ülnének porszürke lovakon”

(munk artúr: háborús napló – 1915–16)

mintha porszürke szobrok
után kutatnék
belefúrom kezem a homokba
behatolok a langyos
kvarccsillámok közé
mintha hallanám odalenn
a porlovak puha dobbanását
krátert nyitok az ezüstös anyagban
mintha mind beljebb

*a szőlőgyökér zivatarban
mintha szüntelen visszavonulásban
a vízzáró agyagig süppedve
megérintheném a porhuszárokat
mintha nyerítés mintha porhó
betör a homok az artériába
átszivárogja a test homályos üregeit
a kongó mauzóleumot
át a behálózott relikviákat
mintha temetetlen leletek mentét
mindegyre lejjebb
mégis mindig ugyanott
mintha folyton beomló járatokkal
homokféregként átfúrhatnám
felzabálhatnám a felső réteget*

beázik a konyhánk. az esős

*évszakot tehát mégsem
váltja fel a kánikula.
előttem ételmaradék,
hétköznapi mitológia romok.*

*figyelem, hogyan rajzolódnak
át a penész-térképek.
figyelem a lassú hódítást,
ahogy a szívós mikrobák
újabb és újabb
mérszögre tapadnak.*

*talán már hetek, hónapok
óta ülök itt, így mozdulatlanul.
lassan a tányérban pihenő
tenyérre kúszik a penész.
fel a könyékig és tovább.
már nem tarthat sokáig
ez a szenvedetlen várakozás.*

Ryszard Kapuściński

Utazások Hérodotoszal

IX.

Múlik az idő

Ez már nem Addisz-Abeba volt, hanem Dar es-Salaam – a város alatt elterülő öböl olyan ideális félkört alkotott, mintha a sok száz szelíd görög öböl egyikét helyezték volna át ide, Afrika keleti partjaira. A tenger mindig nyugodt volt; az apró, lassú hullámok halk, ritmikus csobbanások közepette, nyomtalanul tűntek el a meleg parti homokban.

Ebben az alig kétszázézer városban ott kavargott a fél világ. Már maga a Dar es-Salaam elnevezés, amely arabul azt jelenti „Béke Háza”, az is arra utalt, hogy a várost bizonyos szálak a Közel-Kelethez fűzik (egyébként nem igazán dicső szálak, mert az arabok errefelé szállították az afrikai rabszolgákat). A város központját azonban elsősorban indiaiak és pakisztániak lakták civilizációjuk összes nyelvi és vallási változatát képviselve: voltak ott szikhek, voltak Aga Kán követői, voltak Goából származó mozlimok és katolikusok. Külön kolóniát alkottak az Indiai-óceán szigeteiről: a Seychelle- és a Comore-szigetéről, Madagaszkárról és Mauritiusról érkezett emigránsok – ez a sudár termetű, szép emberfaj a legkülönbébb déli népek keveredéséből, kapcsolataiból alakult ki. Később aztán ezrével jöttek és telepedtek le a városban a Tanzánia–Zambia vasútvonal építésénél dolgozó kínaiak.

Az európai embert, aki először találkozott a népek és kultúrák olyan sokszínűségével, mint amelyet Dar es-Salaamban láthatott, elsősorban nem is az döbbenetete meg, hogy Európán kívül is léteznek világok – erről azért, legalábbis teoretikusan, tudott már valamit –, hanem főleg az, hogy ezek a világok találkoznak, kapcsolatot létesítenek, keverednek egymással mindenféle közvetítés és mintegy Európa tudta és beleegyezése nélkül. Évszázadokon át Európa volt a világ központja, olyan magától értetődő, természetes módon, hogy most aztán nehezen vette tudomásul az európai ember, hogy különféle népek és civilizációk nélküle, az ő jóváhagyása nélkül élik saját életüket, folytatják saját hagyományukat, kezelik saját problémáikat. És hogy valójában ő volt a betolakodó, az idegen, a világa pedig távoli és elvont valóság.

Hérodotosz volt az első, akiben tudatosult, hogy a világ lényegét sokszínűsége adja. – Nem, nem vagyunk egyedül – mondja művével a görögöknek, s

hogy ezt be is bizonyítsa, beutazza az akkori világot. – Vannak szomszédaink, azoknak is vannak szomszédaik, s együtt, mindannyian egy közös bolygót népesítünk be.

Arra az emberre, aki addig a maga kicsi, gyalogosan is könnyedén bejárható hazájában élt, a valóságnak ez az új, planetáris mérete valóban felfedezésként hatott, megváltoztatta addigi világgképét, új arányokkal, korábban ismeretlen értékrenddel gazdagította azt.

Az utazásai során különféle népekhez, törzsekhez eljutó Hérodotosz egyúttal azt is látja, le is jegyzi, hogy ezeknek a népeknek külön-külön megvan a maguk történelme, amely önállóan, ugyanakkor a többiekével párhuzamosan alakul, vagyis az emberiség történelme hatalmas üstre emlékeztet, amelynek felszíne állandóan fortyog, ahol szünet nélkül ütközik egymással a végtelenül sok pontban találkozó, egymást keresztező pályákon mozgó, megszámlálhatatlan apró részecske.

Hérodotosz valami másra is rádöbben, nevezetesen az idő sokféleségére, pontosabban az idő számításának sokféleségére. Régebben ugyanis az egyszerű földművesek évszakok szerint mérték az időt, a városi lakosok nemzedékek szerint, az ókori államok krónikásai pedig egy-egy dinasztia uralkodásának időtartama szerint. Hogyan lehet mindezt összevetni, egymásba átváltani, hogyan lehet közös nevezőt találni? Hérodotosznak ez állandó gondot jelent, keresi a megoldást. A mai, mechanikus számításhoz szokott ember nem is sejtí, mekkora gondot jelentett az embernek az idő mérése, mennyi nehézséget, titkot rejtett magában.

Időnként, ha akadt egy szabad délutánom vagy estém, lestrapált, zöld színű terepjárómon a Sea View Hotelbe mentem, ahol le lehetett ülni a teraszon egy sör vagy egy tea mellé, hallgatni lehetett a tenger zúgását, vagy ha már beesteledett, a tücskök ciripelését. Ez volt az egyik kedvenc találkozóhelyünk, gyakran benéztek ide más hírügynökségekből, szerkesztőségekből való kollégák is. Napközben mindannyian a várost jártuk, hogy megtudjunk valamit. Ebben a távoli, provinciális városban nem sok minden történt, s hogy valamiféle információhoz jussunk, versengés helyett együttműködtünk a hírek felkutatásában. Az egyiknek a füle, a másiknak a szeme volt jobb, a harmadiknak nagyobb újságírói szerencséje volt. Aztán időről időre – az utcán, a már említett Sea View Hotelben vagy az egyetlen hűtött kávézóban, egy olasznál – kicseréltük egymás közt a zsákmányt. Valaki azt hallotta, hogy a városba érkezik a mozambiki Mondale, másvalaki azt mondta, hogy nem ő, hanem Nkomo érkezik Rhodesiából. Valaki megtudta, hogy merényletet követtek el Mobutu ellen, mások azt állították, hogy ez pletyka, egyébként is, hogyan lehet ezt ellenőrizni? Ilyen suttogva keringő mendemondákból, félinformációkból, feltételezésekből, néha valós tényekből álltak össze azok a hírek, amelyeket a világnak küldözgettünk.

Volt úgy, hogy senki sem bukkant fel a teraszon, és éppen nálam volt Hérodotosz, ilyenkor találalomra kinyitottam a könyvét. *A görög–perzsa háború* tele van elbeszélésekkel, kitérőkkel, megfigyelésekkel, hallomásokkal. *A világ legnagyobb*

népe az indiai után a thrák. Ha egységre lépnének és egyetlen uralkodót választanának, azt hiszem, senki nem győzné le őket, s nem lenne hatalmasabb nép náluk. Minthogy azonban ezt sem elképzelni, sem megvalósítani nem tudják, gyengék... A gyermekeket eladják idegenbe, a lányokra nem vigyáznak, azt se bánják, ha idegen férfival hálnak. Az asszonyokra azonban nagyon ügyelnek, mert drága pénzen veszik a nőt a szüleitől. Az előkelőbbek tetováltatják bőrüket, az alacsonyabb származásúak nem jelölik magukat. A legtöbbre a naplopót becsülik, a legkevesebbre a földművest, s a legnagyobb tisztesség rablásból-háborúból élni. Ezek hát a feltűnő szokásaik.

Felnézek a könyvből, és azt látom, hogy a színes lámpákkal megvilágított kertben a fehér ruhát viselő pincér – egy Anil nevű indiai – banánnal etet egy mangófa ágáról lecsüngő, szelídített kismajmot. A majmocska furcsa pófákat vág, Anil pukkadozik a nevetéstől. A pincér, az este, a meleg és a tücskök, a banán és a tea Indiát, ottani lelkesedésemet és veszendőségemet juttatja eszembe, a trópusok mindent betöltő jelenlétét, amely ott is, itt is egyforma erővel hatja át az embert. Egyenesen úgy tetszik, mintha India illatai vennének körül, pedig csak messzebből, Anil felől érezni bétel, ánizs és bergamott illatát. Egyébként India mindenütt jelen van errefelé – lépten-nyomon találni hindu szentélyt, indiái éttermet, szizál- és gyapotültetvényt.

Visszatérek Hérodotoszhoz.

Az a tény, hogy gyakran olvasom a nagy művet sőt, bizonyos értelemben összenőttem vele, elválaszthatatlanok lettünk, már ösztönös mozdulattal nyúlok utána, nos, mindez sajátos, nehezen megfogalmazható hatással van rám. Az kétségtelen, hogy Hérodotosz olvasása közben nem érzékelem, hogy létezik valamiféle időkorlát, hogy az általa leírt eseményektől két és fél ezer évnyi szakadék választ el, amelyben ott nyugszik Róma, a középkor, a Nagy Vallások születése, létezése, Amerika felfedezése, a reneszánsz és a felvilágosodás, a gőzgép és az elektromos szikra, a telegráf és a repülőgép, sok száz háború, köztük két világméretű, az antibiotikum fölfedezése, a demográfiai robbanás, ezer és ezer dolog, esemény, amelyek – Hérodotosz olvasása közben – eltűnnek, mintha nem is lettek volna, vagy a színpad előteréből hátra, árnyékba húzódtak volna, elrejtőztek volna a függöny, a színpad mögött.

Kérdés, hogy Hérodotosz, aki ennek az időszakadéknak a túlpártján született, élt, alkotott, vajon szegényebbnek érezte-e magát emiatt? Semmi sem utal erre. Ellenkezőleg, teljes életet él, megismeri az egész világot, rengeteg emberrel találkozik, száz meg száz történetet hall; aktív, mozgékony, fáradhatatlan ember, aki állandóan keres valamit, állandóan foglalkozik valamivel. Szeretne megismerni és megtudni még sok-sok dolgot, ügyet és titkot, megfejteni számtalan rejtélyt, válaszolni kérdések hosszú sorára, de egyszerűen nincs rá ideje, nem futja az erejéből és idejéből, ahogyan nekünk sem, hiszen az ember élete olyan rövid! Zavarja-e Hérodotoszt az, hogy nincs gyorsvasút vagy repülő, de még kerékpár sem létezik? Kétlem. Vagy azt mondhatjuk-e, hogy ha vasút vagy repülő állt volna rendelkezésére, több tudnivalót gyűjtött volna össze, és hagyott volna ránk? Ezt is kétlem.

Az az érzésem, hogy Hérodotosz egészen másfajta gonddal küszködött. Nevezetesen – elhatározza, valószínűleg élete vége felé, hogy könyvet fog írni, tudatában van ugyanis annak, hogy óriási mennyiségű történetet, tudást gyűjtött össze, s ha ezeket nem írja le könyv alakban, köddé válik mindaz, amit emlékezetében őriz. Itt megint ugyanarról van szó – az ember örökös harcban áll az idővel, az emlékezet gyöngeségével, illékonyságával, azzal a tulajdonságával, hogy elhalványul, elkopik. Ebből a harcból született meg tehát a könyv ötlete, minden könyv ideája. És ez magyarázza a könyv tartósságát, hogy azt ne mondjuk, örökkévalóságát. Az ember ugyanis tudja, s éveit számának gyarapodásával egyre jobban tudja, és egyre fájóbban érzi, hogy emlékezte gyönges és illékony, s ha tudását, tapasztalatait nem írja le tartósabb formában, akkor mindaz, amit magában hordoz, eltűnik. Ezért akar mindenki könyvet írni. Tánctalénekesek és futballisták, politikusok és milliomosok. Ha pedig maguk nem képesek rá, vagy nincs idejük, megbíznak valaki mást. Így volt ez, és mindig így is lesz. Annál is inkább, mivel az írás könnyű, egyszerű dolognak látszik. Akik így gondolják, hivatkozhatnak Thomas Mann véleményére, szerinte ugyanis az író olyan ember, akinek a többi embernél nehezebben megy az írás.

Az a vágy, hogy mások számára minél többet megőrizzünk abból, amit mi magunk megtudtunk, átélünk, Hérodotosznál úgy jelenik meg, hogy nem csupán dinasztákat, királyokat és udvari intrikákat örökít meg, hanem – bár sokat ír uralkodókról és a hatalomról – bőven mesél egyszerű emberekről, hiedelmekről és gazdálkodásról, betegségekről és természeti csapásokról, hegyekről és folyókról, növényekről és állatokról is. Például – macskákról: *Ha tűz üt ki, csodálatos dolog történik a macskákkal. Az egyiptomiak ilyenkor, ahelyett, hogy a tűz oltásával törődnének, egymástól bizonyos távolságra állva, a macskákra ügyelnek. A macskák pedig vagy átosonnak az emberek között, vagy átugorják őket, és a lángok közé vetik magukat, s az ilyesmi az egyiptomiakat mély gyászba borítja. Ha valamely házban kiműlik egy macska természetes módon, a ház lakói lenyírják szemöldöküket, ahol pedig kutya pusztul el, ott egész testüket és fejüket.*

Vagy a krokodilokról:

Most pedig leírom, milyen a természete a krokodilnak. A négy legtéliesebb hónapban nem eszik semmit. Bár négy lába van, egyszerre szárazföldi és vízi állat... Ahány állatot csak ismerünk a világon, mind közül ez lesz a legkisebből a legnagyobb. Mert alig nagyobb tojásokat rak, mint egy lúd, s a kis krokodil akkora, mint a tojás, de megnöve tizenhét pékhüsz, sőt még nagyobb hosszúságot is elér. Szeme olyan, mint a sertésé, nagy fogai s nagy testének megfelelő agyarai vannak... Mivel a vízben tartózkodik, a szája belül tele van piócákkal. A madarak és állatok menekülnek előle, a bíbicel azonban békében él, mert hasznát veszi. Amikor ugyanis a krokodil kijön a vízből, és felnyitja a száját, amit többnyire nyugat felé fordulva szokott megtenni, a bíbic beugrik a szájába, és megeszi a piócákat. A krokodilnak ez a szolgálata a kedvére való, ezért nem bántja a bíbicet.

Ezeket a macskákat és krokodilokat nem mindjárt vettem észre. Csak a valahányadik olvasásnál bukkantak fel, amikor hirtelen borzongva megpillantottam, hogy mint az őrütek, ugrálnak a tűzbe, amikor pedig a Nílus partján ültem, úgy tetszett, hogy látom a krokodil tátott száját, s a benne félelem nélkül garázdál-

kodecsiny madarat. Hérodotosz könyvét ugyanis, mint minden kiváló művet, többször is el kell olvasni – minden alkalommal újabb és újabb rétegek, korábban észre sem vett tartalmak, képek, jelenetek tárulnak fel előttünk. Mert minden nagy jelentőségű könyvben több könyv rejtőzik, csak el kell hozzájuk jutni, föl kell őket fedezni, meg kell őket fejteni.

Hérodotosz teljes életet él, nem zavarja őt a telefon és a repülőgép hiánya, s amiatt sem kell bosszankodnia, hogy nincs kerékpárja. Ezek a tárgyak majd csak évezredek múlva jelennek meg, de ennek semmi jelentősége, nem valószínű, hogy szüksége volna rájuk, kiválóan elvan nélkülük. A világ életének és az ő életének megvan a maga saját ereje, saját kimeríthetetlen és önmagát tápláló energiája, amelyet Hérodotosz érez, amely szárnyakat ad neki. Bizonyára ezért lehetett nyájas, nyitott, közvetlen ember, hiszen csak az ilyen ember előtt fedik fel mások a titkaikat. A mogorva, zárkózott ember előtt az idegen nem nyílik meg, a komor külső arra készíti, hogy elhúzódjék, távolságot tartson, sőt, akár félelmet is érezhet. Ha Hérodotosz ilyen lett volna, semmire sem jutott volna, s mi nem olvashatnánk írásait.

Gyakran elgondolkodtam ezeken a dolgokon, s közben nem kis csodálkozással, sőt némi nyugtalansággal tapasztaltam, hogy amint egyre jobban belemerülök Hérodotosz olvasásába, mind határozottabban kezd bennem kialakulni egyfajta érzelmi és gondolati azonosulás azzal a világgal, amelyet a nagy görög idéz meg. Jobban izgatott például Athén lerombolása, mint a legfrissebb szudáni katonai puccs, a perzsa hadiflotta elsüllyedését pedig tragikusabb eseménynek tartottam, mint a kongói hadsereg aktuális lázadását. Élményvilágomat nem csupán az az Afrika töltötte ki, amelyről sajtótudósítóként írnom kellett, hanem az a másik is, amely már eltűnt, távol innen, évszázadokkal korábban.

Nem is volt hát semmi különös abban, hogy miközben a párás trópusi éjszakában Dar es-Salaamban, a Sea View Hotel teraszán üldögéltem, Mardoniosz hadseregének Thesszáliában didergő katonái jutottak eszembe, akik a fagyos éjszakában, merthogy Európában éppen tél volt, a tábortüzeknél melenggették dermedt ujaikat.

Sivatag és tenger

Egyelőre félreteszem a görög–perzsa háborút, a barbár seregek véget nem érő meneteléseit és a civakodó görögöket, akik sosem tudják eldönteni, ki a legfontosabb közülük, kinek engedelmeskedjenek, fölhívott ugyanis az algériai nagykövet, Judi azzal, hogy „érdemes volna találkozunk”. Az ilyen „érdemes volna találkozunk” szófordulatban mindig valamilyen ígélet, valamilyen csábító lehetőség rejlik, olyasmi, amivel célszerű lenne közelebről is megismerkedni; úgy hangzik, mintha valaki ezt mondaná: „Találkozz velem, tartogatok valamit a számodra, nem bánod meg”.

Judinak csodás rezidenciája volt – mór stílusú, szellős, fehér villa, amelyet úgy építettek, hogy mindenütt árnyékos legyen, még ott is, ahol logikusan nap-sütötte résznek kellene lennie. Kiültünk a kertbe, a magas fal mögül behallatszott az óceán zúgása. Éppen dagály volt, s valahonnan a tenger mélyéről, a horizont

mögül, emeletes hullámok indultak el, amelyek nem messze tőlünk verődtek a parthoz, a villa ugyanis közvetlenül a víz mellett, egy alacsony sziklás kiszögellésen állt.

Beszégettünk erről-arról, de semmi lényeges dolog nem hangzott el, már azon kezdtem töprengeni, minek is hívott magához Judi, amikor egyszer csak ezt mondta:

– Azt gondolom, érdemes lenne Algírba utaznod. Ott most érdekes lehet a helyzet. Ha akarod, adok neked vízumot.

Meglepett, amit hallottam. 1965-öt írtunk, és Algériában semmi különös dolog nem történt. A három év óta független országot intelligens, népszerű fiatal férfi, Ahmed Ben Bella vezette.

Judi nem volt hajlandó többet mondani, mivel pedig, mozlim vallású lévén, közeledett számára az esti ima ideje, s már elő is vette rózsafüzérét, és morzsolgatni kezdte ujjai közt a smaragd gyöngyszemeket, úgy véltem, ideje távoynom. Erősen tétováztam. Ha engedélyt kérek otthonról az algériai utazáshoz, elkezdenek faggatni – és minek, és mi célból, és mik az indítékaim stb. Közben pedig fogalmam sem volt arról, hogy minek is kell nekem odautaznom. Másfelől végigutazni fél Afrikán, minden ok nélkül, az bizony fegyelemsértés, amely anyagi veszteséggel is jár, én pedig olyan hírügynökségnél dolgoztam, ahol minden garas számított, s a legkisebb kiadást is hosszasan kellett indokolni.

Csakhogy abban, ahogy Judi előadta ajánlatát, hangjának sokat ígérő tónusában volt valami annyira meggyőző, sőt rábeszélő, hogy vállaltam a kockázatot, és úgy döntöttem, elmegyek Algériába. Dar es-Salaamból Banguin, Fort Lama, Agadéz érintésével repültem, mivel pedig ezeken az útvonalakon a kicsi, lassú repülőgépek elég alacsonyan közlekednek, a Szahara fölött megejtően izgalmas képekben gyönyörködhettem – hol vidáman színesek, hol egyhangúan lehangelőek voltak, s a halott holdbéli tájban kontrasztként néha egy-egy zöld és nyüzsgő oázis bukkant föl hirtelen.

Algírban a repülőtér üres volt, már bezárták. A mi gépünket azonban, mint-hogy a belföldi járatok közé tartozott, fogadták. Azonnal szürkészöld egyenruhás katonák vették körül, s minket, a néhány utast, egy üvegépülethez kísértek. Az útlevel-ellenőrzés minden gond nélkül zajlott, a katonák ugyan eléggé szótlanok, de udvariasak voltak. Csak annyit mondtak, hogy az éjjel államcsínyre került sor, „megdöntötték a zsarnok uralmát”, a hatalmat pedig a hadsereg vezérkara vette át. – Zsarnok? – akartam kérdezni. – Miféle zsarnok? Két évvel korábban láttam Addisz Abebában Ben Bellát. Udvarias, sőt kedves ember benyomását keltette.

A város nagy, napfényes, szélesen, amfiteátrum-szerűen nyúlik el egy öbölben. Állandóan fölfelé kell kapaszkodni, vagy lefelé kell ereszkedni. Vannak franciásan elegáns és arabosan mozgalmas utcák. Afféle mediterrán keveredés jellemzi az építészetet, az öltözködést, a szokásokat. Minden olyan villogó, illatozó, bódító, izgató. Érdekli, vonzza, elragadtatással, ugyanakkor nyugtalansággal tölti el az embert. Aki elfárad, beülhet a sok száz arab vagy francia kávézó közül

valamelyikbe. Ehet valamit a sok száz bár vagy étterem közül valamelyikben. Lévén közel a tenger, az étlapok tele vannak halakkal és a tenger legváltozatosabb gyümölcszeivel – rákokkal, kagylókkal, lábasfejűekkel, polipokkal, osztrigákkal.

Algírát azonban elsősorban az jellemzi, hogy két kultúra – a keresztény és az arab kultúra – találkozik, él együtt benne. Ennek az együttélésnek a története a város története (amelyet azért megelőz egy hosszú – föníciai, görög, római – prehistorikus korszak). A várost járó, hol egy templom, hol egy mecset árnyékába húzódó ember állandóan érzi a két világot elválasztó határ jelenlétét.

Itt van például a belváros. Arab részét Kaszbának hívják. Fölfelé kell kapaszkodni a tízesével futó, széles kőlépcsőkön. A legfőbb gondot azonban nem a lépcsők jelentik, hanem az a másság, amelyet egyre jobban érzünk, amint elmélyedünk Kaszba zegzugaiban. Egyébként valóban elmélyedünk, valóban szemügyre vesszük azokat a zegzugokat? Vagy inkább igyekszünk minél gyorsabban kijutni, megszabadulni a kínos, kellemetlen érzéstől, hogy mozdulatlan szempárok tucatjai bámulnak ránk mindenhol, tolakodó kíváncsisággal? Vagy lehet, hogy csak képzelődünk? Nem lehet, hogy túlérzékenyek vagyunk? De miért éppen Kaszbában vagyunk túlérzékenyek? Miért vagyunk közömbösek, ha valaki a francia utcán bámul meg bennünket? Miért nem zavar ez a francia utcán, miközben Kaszbában kényelmetlen érzést okoz? Hiszen a szempárok hasonlóak, a bámulás ténye is az, mégis egészen másként viszonyulunk a két helyzethez.

Amikor pedig végre elhagyjuk Kaszbát, s valamelyik francia negyedben találjuk magunkat, ha nem sóhajtunk is föl hangosan a megkönnyebbüléstől, minden bizonnyal lazábbnak, felszabadultabbnak érezzük magunkat, természetesebben mozgunk. És miért van az, hogy ezekkel a titkolt, sőt tudatalatti állapotokkal, érzésekkel semmit sem lehet kezdeni? Évezredek óta és az egész világon – semmit?

Ha egy külföldi érkezett volna velem együtt azon a napon Algírba, semmit sem vett volna észre abból, hogy aznap éjjel olyan fontos esemény történt, amilyen egy államcsíny, hogy a világszerte népszerű Ben Bellát megbuktatták, helyét pedig egy teljesen ismeretlen és – mint hamarosan kiderül – zárkózott, szótlán tiszt, a hadsereg főparancsnoka, Houari Bumédien foglalta el. Az egész puccsot éjjel hajtották végre, távol a városközponttól, a Hydra nevű exkluzív vilánegyednek kormánytagok, tábornokok által lakott, a földi halandók számára megközelíthetetlen részében.

A városban sem puskalövéseket, sem robbanásokat nem hallottak, az utcákon nem vonultak harcokocsik, nem meneteltek katonák. Reggel az emberek a megszokott módon igyekeztek munkába, a boltosok kinyitottak, az utcai árusok kirakták portékáikat, a pincérek reggeli kávéra hívogatták a járóelőket. A házmesterek locsolták a járdákat, hogy szemernyi enyhet adó nedvességet adjanak a városnak a szokásos déli hőség előtt. A buszok hangosan bőgő motorral kapaszkodtak fölfelé a meredek utcákon.

*

Csüggedten járkáltam, dühös voltam Judira. Miért beszélt rá erre az útra? Minek jöttem én ide? Mit fogok én innen írni? Hogyan indokolom meg ezt az utat? Ahogy így gyötrődtem, hirtelen észrevettem, hogy az Avenue Mohammed V. elején tömeg verődött össze. Odasiettem. Sajnos, csak bámészkodó járókelők voltak, azt nézték, hogyan veszekszik a kereszteződésben összeütközött két autó vezetője. Az utca másik végében újabb embercsoportot pillantottam meg. Rohantam oda. Ám ott is csak arra vártak türelmesen az emberek, hogy kinyisson a posta. Üres volt a jegyzetfüzetem, semmi sem történt.

Itt, Algírban, már néhány éves riporterri múlttal a hátam mögött, lassan kezdek rájönni, hogy tévúton járok. Ez az út a látványos képek keresését jelentette, azt az illúziót, hogy képekkel helyettesíthetjük a világ mélyebb megismerését, hogy annyiival is megmagyarázhatjuk a világot, amennyit a maga görcsös rángásai közepette hajlandó megmutatni magából, amikor lövések és robbanások reszkettetik meg, lángok és füst, por és bűz lepi el, amikor minden romjaiba dől, a romokon pedig kétségbeesett emberek hajolnak hozzátartozóik holttesteire fölé.

De hogyan következett be ez a dráma? Mit fejeznek ki a pusztulás üvöltéssel és vérrrel teli jelenetei? Milyen rejtett, láthatatlan, ám hatalmas és feltartóztathatatlan erők működtek a háttérben? Egy folyamat végéről van-e szó vagy újabb, feszültséggel, konfliktusokkal teli események kezdetéről, előjeléről? És ki fogja ezeket figyelemmel kísérni? Mi, tudósítók, riporterek biztosan nem! Mi ugyanis, amint az események színhelyéről eltakarítják a halottakat, a kiégett autóroncokat, az üvegcserepeket, már pakolunk is, és indulunk tovább oda, ahol éppen akkor gyűjtogatnak autókat, törlik be a kirakatokat, ásnak az elesetteknek sírgödröket.

Hát nem lehet túllépni ezen a sztereotípián, nem lehet a képek mögé pillantani, mélyebb összefüggéseket keresni? Mivel nem írhattam harckocsikról, kiégett autókról, betört kirakatokról, mert semmi ilyesmit nem láttam, ugyanakkor valahogyan igazolnom kellett önhatalmú algíri utamat, elkezdtem kutatni az államszűny hátterét, mozdatórugóit, próbáltam megtudni, mi van a puccs mögött, mit is jelent valójában, vagyis emberekkel beszélgettem, a helyszínen nézelődtem, olvastam, szóval, igyekeztem valamit megérteni az egészből.

Csak ekkor döböntem rá, hogy Algír a világ egyik legelragadóbb és legdrámaibb városa. A gyönyörű, de zsúfolt város viszonylag kicsi területén a kor két nagy konfliktusa keresztezte egymást: az egyik a kereszténység és az iszlám közötti konfliktus volt (amely itt a gyarmatosító Franciaország és a gyarmatosított Algéria összeütközésében fejeződött ki), a másik – amely rögtön a franciák távozása és a függetlenség kivívása után éleződött ki magán az iszlámon belül – a nyitott, párbeszédre hajló, mondhatnánk úgy is, mediterrán iszlám áramlat és a zárt, a bizonytalanság érzéséből született, a modern világot nem értő, de a modern technikát és szervezést használó fundamentalista áramlat közötti konfliktus, utóbbi ugyanis a hit és a szokások védelmét a saját létezése, egyetlen és kizárólagos identitása feltételének tekinti.

Algír, amelynek csírája régen, még Hérodotosz idejében, egy kis halászfalu, később főníciai és görög hajók kikötője volt, arccal a tenger felé fordul, ám

hátoldalán, rögtön a város szélénél a blednek nevezett, a régi, zárt iszlám törvényeit követő népek által lakott sivatagos vidék kezdődik. Algírban egyenesen az iszlám két válfajáról beszélnek – az egyiket sivatagi iszlámnak, a másikat folyó menti (vagy tengermelléki) iszlámnak nevezik. Az első a harcias nomád törzseké, amelyek a Szahara embertelen viszonyai között küzdenek a túlélésért, az életben maradásért, a másik viszont a kalmároké, a vándorkereskedőké, az utak és bazárok embereié, akiknél a nyitottság, a megegyezésre való hajlam nem csupán az üzleti haszonnak, de magának a létezésnek is alapvető feltétele.

Amíg létezett a gyarmatosítás, a két áramlatot összetartotta a közös ellenség, ám aztán egymásnak ugrottak.

Ben Bella francia kultúrán nevelkedett, nyitott gondolkodású, békítő szándékú, mediterrán ember volt, akit a helyi franciák beszélgetéseik során folyó menti mozlimnak neveztek. Bumediennel szemben annak a hadseregnek a parancsnoka volt, amely éveken át harcolt a sivatagban, ott volt a bázisa, ott voltak a táborai, onnan toborozta újoncait, onnan kapott támogatást, segítséget a nomád törzsektől, az oázisok és a sivatagi hegyek lakóitól.

Még külsejében is különbözött a két ember. Ben Bella mindig ápolt, elegáns, szívélyes, udvariasan mosolygó férfi volt. Bumediennel viszont, amikor néhány nappal az államcsíny után először lépett fel nyilvánosan, úgy nézett ki, mint egy páncélos, aki épp akkor bújt elő szaharai homokkal betemetett harckocsijából. Megpróbált ugyan mosolyogni, de látszott, hogy ez nem megy neki, nem az ő stílusa.

Algírban láttam meg először a Földközi-tengert. Olyan közélről, hogy belemárthattam a kezemet, érezhettem a tapintását. Nem kellett kérdezősködnöm, tudtam, hogy ha mindig lefelé megyek, végül a tengerhez jutok. Egyébként már jó messziről látni lehetett, mintha mindenütt ott lett volna, fel-felvillant a házak között, megjelent a lejtős utcák végén.

Legalul húzódtott a kikötői negyed, egymás mellett sorakoztak a hal-, bor-, kávéillatot árasztó egyszerű fabárkák. Mindenekelőtt azonban csípős tengerillatot, kellemes, megnyugtató felfrissülést hozott egy-egy szélfuvallat.

Sosem voltam olyan helyen, ahol a természet ennyire emberbarát lett volna. Itt ugyanis minden együtt volt – napfény, hűsítő szellő, áttetsző levegő, ezüstös tenger. Rögtön ismerősnek találtam, valószínűleg azért, mert annyit olvastam róla. Sima hullámai nyugalmat, békét árasztottak, és mintha utazásra, új tájak megismerésére csábítottak volna. Kedvem lett volna beülni a mellé a két halász mellé, aki éppen akkor indult csónakjával halászni.

*

Visszarepültem Dar es-Salaamba, de Judit már nem találtam ott. Aztán megtudtam, hogy Algériába rendelték, gondolom azért, hogy – mivel ő is részt vett a győztes államcsínyben – előléptessék. Mindenesetre nem tért már vissza Dar es-Salaamba. Többet már nem is találkoztunk, nem tudtam hát megköszönni neki, hogy rábeszélte az algériai utazásra. Az algériai államcsíny egyébként hasonló fordulatok egész sorozatát, láncolatát indította el, amelyek a következő negyed

évszázadban sorra tizedelték a kontinens fiatal, gyarmatosítás alól felszabadult államait. Ezek az államok kezdettől fogva gyengéknek bizonyultak, sok közülük máig az maradt.

Algériai utamnak köszönhetem továbbá azt is, hogy először állhattam a Földközi-tenger partján. Azt hiszem, attól a perctől kezdve kicsit jobban értem Hérodotoszt. A gondolkodását, kíváncsiságát, azt, ahogyan a világot szemlélte.

Horgony

Változatlanul a Földközi-tenger mellett, Hérodotosz tengere mellett vagyunk, éppen csak annak keleti felében, ahol Európa és Ázsia találkozik, ahol a két kontinenst kellemes fekvésű, napfényes szigetek hálózata köti össze, a szigetek csöndes, nyugalmas öblei pedig pihenésre, megállásra csábítják a hajósokat.

Mardoniosz perzsa vezér elhagyja téli szálláshelyét, *felkerekedett Thesszaliából és megindult a sereggel Athén felé*. Amikor azonban a városba ér, nem talál benne senkit. Athén romokban, üresen áll. Lakói elhagyták a várost, Szalamiszra menekültek. Elküldi hát oda Murükhidész nevű emberét, aki újra fölajánlja az athéniaknak, hogy harc nélkül adják meg magukat, és ismerjék el uralkodójuknak Xerxészt.

Murükhidész előadja javaslatát a legfőbb athéni hatalom – az Ötszázak Tanácsa – előtt, a tanácskozást pedig athéniak tömege hallgatja odakinn. Mindannyian hallják, amikor az egyik tanácstag, név szerint Lükidasz, kifejti véleményét, miszerint legjobb lenne elfogadni Mardoniosz ajánlatát, és valahogy egyezséget kötni a perzsákkal. Az athéniak erre felháborodásukban körbeveszik Lükidaszt, és azon nyomban halálra kövezik.

Álljunk meg egy pillanatra ennél a jelenetnél!

A demokratikus, szólás- és gondolatszabadságára oly büszke Görögországban vagyunk. S lám, az ország egyik lakója nyilvánosan kifejti véleményét. De abban a pillanatban nagy kiáltozás támad! Lükidasz ugyanis elfeledkezett arról az egyszerű tényről, hogy háború van, háborúban pedig minden demokratikus szabadságjog, mindenféle szólásszabadság háttérbe szorul. A háborúban ugyanis másfajta, sajátos törvények uralkodnak, az egész törvénykönyv egyetlen, alapvető és kizárólagos törvényre redukálódik – győzni mindenáron!

Lükidaszt tehát, alighogy elmondja véleményét, halálra kövezik. El lehet képzelni, milyen dühös, felháborodott, ideges lehetett a tömeg, amely hallgatta. Olyan emberek voltak, akiknek a perzsa hadsereg a sarkában lépkedett, akik már elvesztették fele országukat, elvesztették városukat. Ott, ahol a Tanács ülészik a bámész athéniak figyelmétől kísérve, nem nehéz követ találni. Görögország a kő hazája, van belőle mindenütt elég. Az emberek köveken lépdelnek, elég csak lehajolni, s fölvenni egyet. És ez történik! Mindenki keres egy kézre álló, jó kis követ, és megdobja vele Lükidaszt. A szerencsétlen először alighanem kétségbeesetten kiabál, aztán vérben úszva jajgat, összegörnyed fájdalomában, hörög, kegyelemért rimánkodik. Minden hiába! A nekidühödött, őrző, tomboló tömeg már se lát, se hall, nem gondolkodik, nem képes megállni. Csak akkor tér magához, amikor a megkövezett, véres húscfattá vált Lükidasz örökre elhallgat.

Ezzel azonban még nincs vége!

Hérodotosz ezt írja: *Ez a Lükidasz-ügy általános felzúdulást keltett Szalamiszon, s amikor az athéni asszonyok tudomást szereztek róla, Lükidasz szállásához rohantak, és feleségét és gyermekeit is megkövezték.*

Feleségét és gyermekeit! Ugyan mit vétettek azok az athéni gyerekek, mi közük volt ahhoz, hogy apjuk megegyezést keresett a perzsákkal? Tudtak-e egyáltalán valamit is a perzsákról? Tudták-e, hogy aki szóba elegyedik velük, helytelenül cselekszik, mi több – halállal bűnhődik? És a gyerekek közül a legkisebbek vajon el tudták-e képzelni, hogy néz ki a halál? Milyen szörnyű? Melyik pillanatban döböntek rá, hogy azok az ismerős mámik, nénik, akik a házuk előtt gyülekeznek, nem finomságot, nem szőlőt hoznak nekik, hanem köveket, s azokkal mindjárt szétverik a fejüket?

Lükidasz sorsa jól mutatja, hogy mennyire éles, fájdalmas és felkavaró kérdés volt a görögök körében az ellenséggel való együttműködés. Mit tegyen az ember? Hogyan viselkedjen? Mit válasszon? Együttműködjön vagy ellenálljon? Beszéljen az ellenséggel, vagy bojkottálja azt? Próbáljon egyezkedni a túlélés érdekében, vagy válassza a hősi halált? Súlyos, kínzó, gyötrő dilemmák.

Ezek az alternatívák folyamatosan megosztják a görögöket, s ez a megosztottság nem csupán vitákban és szóbeli összetűzésekben jut kifejezésre. Fegyverrel is harcolnak egymással, harctereken: az athéniak a thébaiakkal, a phókisziak a thesszaliaikkal; egymás torkának ugranak, kivájják egymás szemét, levágják egymás fejét. Egyetlen perzsa sem képes akkora gyűlöletet ébreszteni egy görögben, mint egy ellentáborhoz vagy ellenlábás törzshöz tartozó másik görög. Lehet, hogy valamiféle komplexusok, bűnök, hitszegések, árulások rejlenek e mögött? Eltitkolt félelem, rettegés az istenek átkától?

Mindenesetre nincs már messze a következő összecsapás: a nagy háború Plataiai és Mükalé között vívott két utolsó ütközetében kerül erre sor.

Először – Plataiai. Nos, amikor Mardoniosz rájött, hogy az athéniak és a spártaiak nem törnek meg, nem adják be a derekukat, a földdel tette egyenlővé Athént, és visszahúzódott északra, a perzsákkal kollaboráló thébaiak földjére, ahol az egyenletes, sík terep kedvezett a perzsák nehézlövességgel vívott harcmodorának. Erre a Plataiai közeli síkságra érkeztek az őt üldöző athéniak és spártaiak is. A két hadsereg fölállt egymással szemben harci rendben és – várt. Mindenki érezte, hogy nagy pillanat közeleg, mindent eldöntő, halálos pillanat. Múltak a napok, mindkét oldal bénító mozdulatlanúságba dermedve várakozott, az isteneket faggatva – ki-ki a saját isteneit –, hogy alkalmas-e a pillanat a csata elkezdésére, ám a felelet folyton az volt, hogy – nem!

Az egyik ilyen napon egy Attaginosz nevű kollaboráns görög lakomát rendez Mardoniosz tiszteletére, s erre meghívja az ötven legelőkelőbb perzsát és ugyanannyi thébai előkelőt is. A vendégeket párosával úgy ülteti, hogy minden kerevetre egy perzsa és egy thébai jut. Az egyik kereveten a görög Therszandrosz ül egy perzsával, akinek a nevét Hérodotosz nem említi. Együtt esznek és isznak,

egyszer csak a perzsa, alighanem rossz előérzettől gyötörtén, elmerengve így szól Therszandroszhoz: *„Látod itt a lakomán a perzsákat? Láttad a roppant sereget, amely ott táborozik a folyó mellett? Én mondom neked, ezek közül hamarosan csak kevesen fognak élni.”* Ezt mondta a perzsa, s közben csak úgy ömlöttek a könnyei. Therszandrosz vigasztalni próbálja láthatóan szomorúságba részegedő szomszédját, s lévén ő maga józan, nagy bölcsen megkérdezi: *„Nem kellene megmondanod ezt Mardoniosznak és a rangban mögötte következő perzsáknak?”* A perzsa erre tragikusan hangzó, ám nagyon is okos mondattal válaszol: *„Barátom, aminek az isten akarata szerint egyszer meg kell történnie, azt senki emberfia meg nem változtathatja. Meg aztán annak az embernek a szavát, aki megmondja az igazat, senki sem fogadja el. Amit itt elmondtam, azt nagyon sok perzsa tudja, mégis el kell fogadni a sorsunkat. Az a legnagyobb csapás az embernek, hogy sok mindent lát előre, amit nincs hatalma megváltoztatni.”*

A Plataiai alatti nagy csatát, amely a perzsák vereségével végződött, és hosszú időre eldöntötte Európa uralmát Ázsia fölött, apró összecsapások előzik meg, amelyekben a perzsa lovasság támadja a védekező görögöket. Az egyik összecsapásban elesik Maszisztiosz, a perzsa seregek parancsnokának tényleges helyettese. *A perzsa csapatok felváltva rohamoztak, az élen vágató Maszisztiosz lovát egy nyíl oldalba találta, az állat fájdalmában felágaskodott és levetette lovasát. Maszisztiosz a földre zuhant, a hellének azonnal rárohantak, elvették a lovát, őt magát pedig heves dülködésben megölték. Nem volt könnyű végezni vele, mert bíborköpenye alatt aranyozott lemezekből készült páncélinget viselt, amely felfogta az ütéseket, míg valaki meg nem látta: ekkor a szemébe dőft, mire Maszisztiosz összeesett és meghalt.*

Ekkor nekikeseredett harc kezdődik a holtest megszerzéséért. A vezér holteste szentség. A megfutamodó perzsák visszafordulnak, hogy harcban elvegyék, de hiába. Nagy veszteségeket szenvedve térnek meg táborukba. *Amikor a perzsa lovasság visszaérkezett a táborba, az egész sereg gyászba borult Maszisztiosz halála miatt, de elsősorban Mardoniosz. A katonák lenyírták a hajukat, levágták a lovak és a málhás állatok sőrénnyét, és hosszan jajveszéltek. Egész Boiótiát betöltötte fájdalmas jajgatásuk, mert hát olyan férfit gyászoltak, akit Mardoniosz után a legjobban becsült minden perzsa és maga a király is.*

Ezzel szemben a görögök, akik nem hagyták, hogy elvegyék tőlük a holtestet, azt szekérré rakták és végighordozták a hadsorok között. *Érdemes volt megnézni a halott vezért, mert daliás termetű, szép küllemű férfi volt, amíg élt, ezért aztán a hellének otthagyták a csatasorokat, és mind odasereglettek, hogy közelebről is szemügyre vegyék.*

Történik mindez néhány nappal a döntő, nagy csata előtt, amelyet egyik fél sem mer elkezdni, mert az ezzel kapcsolatos jóslatok folyton kedvezőtlenek. A perzsák jóspapja egy peloponnészi görög, bizonyos Hégészisztratosz, aki azonban a spártaiaknak is, az athéniaknak is ellensége. *Ez a Hégészisztratosz egykor sok bajt okozott a spártaiaknak, ezért elfogták, megkötözték, és ki akarták végezni. Kétségbeesett helyzetében – hiszen nemcsak az élete volt veszélyben, hanem a kivégzése előtt még szörnyű megkínztatás is várt rá – minden emberi képzeletet felülmúló*

cselekedetre szánta el magát. Fél lábbal egy megvasalt kalodába volt zárva, de valaki becsempészett hozzá egy kést, mire olyan tervet eszelt ki, melynél hátborzongatóbbat senki emberfia nem hallott. Kimérte, hogy mennyit kell levágnia a lábából, hogy kiszabadíthassa a kalodából, s annyit le is vágott belőle. Minthogy börtönét szigorúan őrizték, nyílást vágott a falba, majd elindult Tegea felé, és úgy menekült el. Éjjel úton volt, nappal némán lapult az erdőben. S habár a lakodaimóniak mindenfelé nagy buzgalommal keresték, a harmadik éjszaka eljutott Tegeába. Maguk a spártaiak is megdöbbenek ettől a hihetetlen bátorságtól, hiszen ott látták a láb levágott darabját, magát a férfit viszont nem tudták elfogni.

Hogy csinálta mindezt?

Hiszen ez nem akármilyen munka!

Hiszen nem elég csak az izmokat elvágni, ott vannak az inak és a csontok is. Öncsonkítások persze a mi korunkban is előfordultak, szemtanúk állítják, hogy a gulágokon az emberek gyakran levágták a kézfejüket, vagy hasba szúrták magukat. Még olyan esetről is van írásos beszámoló, amikor az egyik rab egy deszkához szegezte a nemi szervét. Ám itt mindig az volt a cél, hogy az illető megszabaduljon a szörnyű kényszermunkától, kórházba kerüljön, s ott pihenjen egy keveset. De hogy valaki levágja a lábát, s azonnal menekülni kezdjen?

Futni?

Rohanni?

Hogyan lehetséges ez? Fél lábon és kézen csúszva? De hiszen a másik lába bizonyúan fájhatott, és erősen vérezhetett! Hogyan próbálta elállítani a vérzést? Menekülés közben nem kerülgette ájulás a kimerültségtől? A szomjúságtól? A fájdalomtól? Nem érezte úgy, hogy mindjárt megőrül? Nem látott kísérteteket? Nem kínozták lázalmok? Látomások? Vámpírok? És a sebe nem fertőződött el? Hiszen a csonkot a földön kellett vonszolnia, porban, mocsokban, mert hogyan másként? Nem kezdett-e hát puffedni a lába? Gennyesedni? Kékülni?

És valahogy mégiscsak elmenekül a spártaiak elől, meggyógyul, falábat farag magának, s végül Mardoniosz perzsa vezér jóspapja lesz.

Plataiainál közben nő a feszültség. Az isteneknek sokadszorra is eredménytelenül bemutatott áldozatok után végre annyira biztató jóslat születik, hogy Mardoniosz dönt: megindítja a támadást. Sürgős neki a győzelem, mert minél előbb szeretne Athén és egész Hellasz kormányzója lenni. *A rohamozó lovasok nyíl- és dárdazáporukkal nagy veszteségeket okoztak az egész hellén seregnek... a perzsa lovasság teljes erővel rohamot indított.* Amikor aztán kiürülnek a tegezek, a két hadsereg között rettenetes kézitusa veszi kezdetét. Több százezer ember akaszkodik össze gyilkos birkózásban, szorítja egymást halálos öleléssel. Kinek mije van, azzal üti-veri az ellenfél fejét, kést nyom a bordái közé, rugdossa a sípcsontját. El lehet képzelni azt a tömeges nyögdecselést és szuszogást, hörgést és jajgatást, átkozódást és üvöltést.

A véres tumultusban, Hérodotosz véleménye szerint, a spártai Arisztodémosz mutatkozott a legbátrabbnak. Vele a következő dolog történt: Leónidasz három-

száz fős, Thermopüliai védelménél elesett csapatához tartozott ő is. A többiekkel ellentétben, ki tudja, hogyan, Arisztodémosz életben maradt, ez azonban szégyent és gyalázatot hozott rá. A spártai törvények szerint Thermopülit nem lehetett túlélni, aki ott volt, és szívvel-lélekkel harcolt hazája védelmében, annak el kellett esnie. Ez magyarázza a Leónidasz csapatának közös sírján látható feliratot: „Itt fekszünk, vándor, vidd hírül a spártaiaknak: megcselekedtük, amit megkövetelt a haza” (ford.: Ponori-Thewrewk Emil).

A spártai törvények láthatóan nem számoltak azzal, hogy a legyőzöttek között maradhatnak kombattánsok. Aki harcba indult, csak győztesként kerülhetett ki a harcból, a vesztesek azonban csakis holtan. Leónidasz csapatából viszont egyetlen ember, Arisztodémosz életben marad. Ez a tény megfosztja őt becsületétől, tisztességétől. Senki sem hajlandó szóba állni vele, az emberek megvetéssel fordulnak el tőle. Csodával határos módon megmaradt élete nyomasztani, fojtogatni, égetni kezdi. Teherként nehezedik rá. Egyre nehezebben cipeli ezt a terhet. Valamiféle megoldást, enyhét keres. S hirtelen lehetősége támad, hogy lemossa magáról a gyalázatot, és hősként fejezze be megbélyegzett életét. Ez a lehetőség a Plataiainál zajló ütközet. *Arisztodémosz ugyan kitört a csatásorból és nagy tetteket hajtott végre, de az őt övező megvetés miatt nyilvánvalóan szándékosan kereste a halált, szinte mintha örület szállta volna meg.*

Minden hiába. A spártai törvények kérlelhetetlenek. Nyoma sincs bennük a könyörületnek, az emberségnek. Az egyszer elkövetett bűn örökre bűn marad, aki becstelenné vált, már sosem mossa magát tisztára. *Mindenesetre a csatában elesettek mind megkapták a hősöknek kijáró tiszteletet, kivéve Arisztodémoszt, aki maga kereste a halált, ezért semmi ilyesféle megtiszteltetésben nem részesült.*

A csata sorsát Mardoniosz perzsa vezér halála döntötte el. Akkoriban a vezérek nem bújtak el hátul, álcázott bunkerekben, hanem csapataik élén indultak harcba. Ha viszont a vezér elesett, a sereg is felbomlott, s menekülni kezdett a harctérről. A vezérnek messziről is jól láthatónak kellett lennie (legtöbbször lóháton ült), a katonák viselkedése ugyanis attól függött, mit tesz a parancsnok. Így történt ez Plataiainál is: *Ahol fehér lován Mardoniosz harcolt, s körülötte a válogatott ezer legvitézesebb perzsa, ott támadtak a hellének a leghevesebben. Amíg Mardoniosz még élt, ellenálltak és védekeztek, és sok spártait levágtak. De amikor Mardoniosz meghalt, és elesett seregének a legkiválóbb katonákból kiválogatott főereje is, a többiek megfordultak és elmenekültek a lakedaimóniak elől.*

Hérodotosz feljegyzi, hogy az athéniak közül egyvalaki tűnt ki példamutató rendíthetetlenségével: Szóphanész, aki páncélja övében bronzlánccal odaerősített horgonyt viselt, s ha az ellenség közeledett, azt kivetette, hogy a csatásorból előretörő ellenfél ne tudja kimozdítani a helyéből. Ha pedig az ellenség megfutamodott, felvette a horgonyt és az üldözésére indult.

Milyen nagyszerű metafora ez! Mennyire igaz, hogy nem mentőövre van szükségünk, amelynek segítségével passzívan lebeghetünk a víz felszínén, hanem erős horgonyra, amellyel odaerősíthetjük magunkat a dolgunkhoz.

A fekete szép

A dakari partoktól Gorée szigetéig nem egész fél óráig tart az út a helyi komppal. A komp hátulján állva látja az ember, amint a város, amely egy ideig a hajócsavar által keltett hullámok tetején imbolygott, egyre kisebb lesz, míg végül átalakul a látóhatár szélén húzódó világos, köves sávvá. Ebben a pillanatban a komp hátuljával a sziget felé fordul, és motorzúgás, fémes csörömpölés közepette a kikötő betonszegélyéhez sűrlődik.

A fából épült mólón, aztán a homokos strandon, majd egy kanyargós, szűk utcácskán keresztül a „Pension de famille” nevű szálláshoz kell jutnom, ahol már vár az Abdou nevű gondnok és a hallgatag, csöndesen mozgó, örökké tevékenykedő háziasszony, Mariem. Abdou és Mariem házaspár, és – látni az asszony alakján – rövidesen gyermekük születik. Jóllehet nagyon fiatalok, ez már a negyedik csemetéjük lesz. Abdou elégedetten nézi felesége domborodó hasát, amely azt bizonyítja, hogy náluk minden rendben van. – Mert ha egy asszony lapos hassal jár – mondja Abdou, és Mariem szó nélkül bólogat hozzá –, az azt jelenti, hogy valami rossz történik, valami, ami ellentmond a természet rendjének. A nyugtalan családtagok és ismerősök elkezdnek faggatózni, kérdezősködni, aggodalmaskodni, néha pedig rosszindulatú találgatásokba fognak. Így viszont minden az élet ritmusának megfelelően zajlik, eszerint ugyanis az asszonynak évente egyszer jól látható módon bizonyítania kell bőséges és fáradhatatlan termékenységet.

Mindketten Szenegál legnagyobb etnikai csoportjához, a peul nemzetséghez tartoznak, a volof nyelvet beszélik, és világosabb a bőruk, mint más nyugat-afrikaiaknak – innen származik az az elmélet, hogy Egyiptomból, a Nílus mellől jöttek ide réges-régen, amikor a Szaharát még zöld növényzet borította, és biztonságosan lehetett vándorolni a mai sivatag területén.

És innen származik a XX. század ötvenes éveiben a szenegáli nyelvtörténész, Cheikh Ante Diop által kifejtett még tágabb értelmű elmélet arról, hogy a görög civilizáció, s így áttételesen az európai és nyugati civilizáció is egyiptomi-afrikai gyökerekből eredeztethető. Miként fizikai mivoltában Afrikában született az ember, akként az európai kultúra is afrikai gyökerű. Cheikh Ante Diop, aki terjedelmes egyiptomi–volof összehasonlító szótárt alkotott, igen nagyra tartja Hérodotoszt, aki történeti művében ugyancsak azt állítja, hogy a görögök kultúrájuk számos elemét Egyiptomból és Líbiából merítették, vették át, vagyis az európai kultúra, különösen annak mediterrán része, afrikai eredetű volt.

Ante Diop elmélete egybeesik a Párizsban még a XX. század harmincas éveinek végén kifejtett, híres négritude irányzattal. Utóbbi szerzője két fiatal költő, a szenegáli Leopold Senghor és a martinique-i Aimé Césaire – egyébként afrikai rabszolgák leszármazottja – volt. Verseken és kiáltványokban hirdették, mennyire büszkéek a fehér ember által évszázadokon át lenézett fajukra, arra, hogy feketék, arra, amivel a fekete fajú emberek gazdagították az egyetemes emberi kultúrát.

Történik mindez a XX. század közepén, az Európán kívüliek öntudatra ébredésének időszakában, amikor Afrika, és általában a harmadik világ, elkezd

önazonosságát kutatni, amikor Afrika lakói arra törekszenek, hogy megszabaduljanak rabszolga-komplexusaiktól. Ante Diop elmélete, csakúgy, mint Senghor és Césaire négritude teóriája, tudatosítja az európaiakban azt – s ez többek között Sartre, Camus vagy Davidson írásaiban is kifejezésre jut –, hogy eleddig európai dominanciájú bolygónk új, multikulturális világgá kezd válni, amelyben más, Európán kívüli társadalmak, kultúrák is méltó, megbecsült helyre pályáznak az emberiség nagy családjában.

Ebben a kontextusban szükségszerűen felvetődik a másfajta embertárshoz való viszony kérdése. Eddig ugyanis, ha az Én–Másik viszonyról esett szó, a Másik mindig ugyanahhoz a kultúrához tartozott, amelyhez az Én. Most viszont fölmerül az Én–Másik egy újabb aspektusa, amelyben a Másik egy másfajta kultúrából érkezett, másfajta kultúrában nevelkedett, és saját szokásai, értékei vannak.

1960-ban Szenegál visszanyeri függetlenségét. Az ország elnökévé a már említett költőt, a párizsi Quartier Latin klubjainak, kávézóinak egykori látogatóját, Leopold Senghort választják meg. Mindaz, ami éveken át neki és afrikai, karibi, észak- és dél-amerikai barátainak elmélete, terve, álma volt, hogy tudniillik visszatérjenek szimbolikus gyökereikhez, az elvesztett forrásokhoz, egykori világukhoz, amelyből a rabszolga-kereskedők hordái brutálisan kiszakították és nemzedékekre idegen, ellenséges, elaljasító valóságba vetették őket, nos, mindez először juthat kifejezésre gyakorlati tettek, becsvágyó elképzelések, merész és távlatos cselekedetek formájában.

És Senghor már elnöksége első napjaiban hozzálát, hogy megszervezze a fekete művészet első világfesztiválját (Premier Festival Mondial des Arts Nègres). Igen, mert nemcsak az afrikai művészetről, hanem az összes fekete művészetéről van itt szó, arról, hogy bemutassák ennek nagyságát, egyetemességét, vitalitását és sokszínűségét. Az afrikaiság volt ennek a művészetnek a forrása, egyetemesége pedig jelenlegi kiterjedését mutatja.

Senghor 1963-ban nyitja meg a világfesztivált Dakarban. Több hónaposra tervezik. Mivel nem érek oda a megnyitóra, s a városban már minden szálloda megtelt, a szigeten kapok szobát, a „Pension de famille”-ben, ahol Mariem és Abdou fogad, a két peul nemzetiségbeli szenegáli, akik talán valamilyen egyiptomi fellahnak vagy esetleg – ki tudja? – valamelyik fáraónak a leszármazottai.

Reggel Mariem élém tesz egy darabka lédús papaját, egy csésze nagyon édes kávé, egy fél bagettet és egy üveg lekvárt. Bár nem túl beszédes, a szokás megkívánja, hogy föltegye a rituális reggeli kérdéssort: hogy aludtam, kipihentem-e magam, nem volt-e túl meleg, nem csíptek-e a moszkitók, álmodtam-e valamit? – És ha semmit sem álmodtam? – kérdem. – Az lehetetlen – mondja Mariem. Ő mindig álmodik. A gyerekeiről, valamilyen mulatságról, arról, hogy meglátogattja falun a szüleit. Ezek mind jó és kellemes álmok.

Megköszönöm a reggelit, elindulok a kikötőbe. A komp átvisz Dakarba. A várost betölti a fesztivál. Kiállítások, felolvasások, koncertek, színházi előadások. Itt van Kelet- és Nyugat-Afrika, Dél- és Közép-Afrika, Brazília és Kolumbia, az összes karib ország Jamaicával és Puerto Ricóval együtt, itt van Alabama és Georgia, az Atlanti-óceán és az Indiai-óceán szigetvilága.

Az utcákon, tereken mindenütt színházi előadások. Az afrikai színház nem olyan mereven szigorú, mint az európai. Bárhol összeállhat egy tetszőleges csoport, és eljátszhat egy ott, helyben kigondolt darabot. Nincs szöveg, itt minden a pillanat, az adott hangulat, a színes képzelet szülötte. Bármilyen téma lehet: hogyan csap le a rendőrség egy tolvajbandára, hogyan harcolnak a kereskedők, hogy a város ne vegye el tőlük a piacot, hogyan versengenek az asszonyok más nőbe beleszeretett férjük kegyeiért. A tartalomnak egyszerűnek, a nyelvezetnek mindenki számára érthetőnek kell lennie.

Valakinek támad egy ötlete, jelentkezik rendezőnek. A rendező szétosztja a szerepeket, és már kezdődik is a játék. Ha mindez utcán, téren vagy udvarban történik, rögtön összesereglik az alkalmi közönség. Előadás közben az emberek nevetgélnek, megjegyzéseket tesznek, tapsolnak. Ha a jelenet érdekesen alakul, a nézők a borzalmas napsütés ellenére is ott állnak, figyelmesen nézik, hogyan bonyolódik a cselekmény, ha azonban az előadás nem akar kibontakozni, az *ad hoc* összeállt színtársulat nem tud szót érteni egymás közt, a színház hamar eltűnik, a színészek és a nézők szétszélednek, átadják a helyet másoknak, hátha azoknak több szerencséjük lesz.

Néha azt látom, hogy a színészek megszakítják a párbeszédet, és belekezdnek valamilyen rituális táncba, amelybe aztán az egész nézőtér bekapcsolódik. Az ilyen tánc néha derűs és vidám, de az is előfordul, hogy a színészek, épp ellenkezőleg, komoly képpel, figyelmüket összpontosítva táncolnak, a közös ritmikus mozgásban való részvétel ilyenkor nagyon fontos, lényeges élményt jelent számukra. De aztán véget ér a tánc, a színészek újra párbeszédre váltanak, az előbb még rejtélyes transzba sülyedt nézők pedig újra vidáman nevetgélnek.

A színháznak azonban nem csak a tánc a tartozéka. Fontos, sőt elválaszthatatlan eleme a maszk is. A színészek néha maszkkal az arcukon játszanak, de olyan is van, hogy a maszkot csak maguknál tartják – a kezükben, a hónuk alatt, esetleg a vállukra erősítve –, mert a nagy melegben nem lehet sokáig az arcukon viselni. A maszk elsősorban szimbólum, érzelmekkel, jelentésekkel teli műalkotás, amely egy másfajta világ létezéséről szól, annak a jelképe, ismertetőjegye, üzenete. Valamit közöl velünk, valamitől óva int, s bár látszólag halott és mozdulatlan, már a formájával, a vonásaival is érzelmeket, hangulatokat próbál ébreszteni bennünk, próbál a hatalmába keríteni.

Senghor, különféle múzeumoktól kölcsönözve, több ezer maszkot gyűjtött egybe. Ekkora tömegben, ilyen koncentrációban külön, rejtélyes világot alkottak. Belépni ebbe a világba egyedülálló élményt jelent. Az ember lassan megérti, miért lett a maszkoknak ekkora hatalmuk az emberek fölött, miért tudták őket hipnotizálni, megbénítani vagy eksztázisba juttatni. Az is kezd világossá válni, hogyan fűzött össze egész társadalmakat a maszk iránti szükséglet, a maszk mágikus erejébe vetett hit, hogyan tette lehetővé, hogy kontinenseken, óceánokon át kommunikáljanak egymással, hogyan ajándékozta meg őket közösségi érzéssel, identitástudattal, egyáltalán, hogyan vált a maszk a közös hagyomány és emlékezet kifejezőjévé.

Egyik színházi előadástól a másikig, egyik maszk- és szoborkiállításától a másikig járkálok, s közben olyan érzésem támad, hogy szemtanúja vagyok egy

nagy kultúra újjászületésének, annak, hogy ez a kultúra rádöbrent saját önállóságára, súlyára, jelentőségére, globális, univerzális kiterjedésére, mert nemcsak mozambiki és kongói maszkokat lehet itt látni, hanem Rio de Janeiro-i macumba szertartásedényeket, a haiti woodo védőszellemeinek címereit, egyiptomi fáraók szarkofágjainak másolatait is.

Az újjászülető egységérzés örömét azonban csalódások és kiábrándulások is keserítették. Például: éppen itt, Dakarban olvasom az amerikai Richard Wright *Black Power* című, nemrég kiadott, magával ragadó könyvét. Az ötvenes évek elején a harlemi születésű afroamerikai Wright attól a szándéktól hajtva, hogy visszatér ősei földjére, Afrikába (akkoriban így mondták: Afrika-anya ölére), Ghánába utazik. Ghána ekkoriban épp a függetlenségéért harcol, gyűlésezik, lázadozik, tüntet. Wright is részt vesz a gyűléseken, megismerkedik a mindennapi városi élettel, ellátogat az accrai és a takoradi piacokra, elbeszélget az árusokkal, az ültetvényesekkel, és azt látja, hogy bár azonos a bőrük színe, ezek az afrikaiak és ő, az amerikai, teljesen idegenek egymásnak, nincs közös nyelvük, az, ami az ittenieknek fontos, őt abszolút hidegen hagyja. Minél több időt tölt Afrikában, annál inkább érzi, hogy ez az idegenségérzés már-már elviselhetetlen, egyre inkább átokként, lidércnyomásként éli azt meg.

A négritude filozófia éppen arra törekszik, hogy ledöntse azokat az idegen kultúrák által teremtett akadályokat, amelyek megosztották a feketék világát, s visszaadja a feketék egységét, közös nyelvét.

A „Pension de famille” egyik emeleti szobájában lakom. Micsoda szoba! Nagy, tágas, az egész kőből van, az ablakok helyén két nyílás, az ajtó helyén csak egy, de az akkora, mint valami nagykapu. Van egy széles teraszom is, onnan a tengert látni, ameddig a szem ellát. Mindenütt víz és víz. Az Atlanti-óceán. A szobát állandóan hűvös szellő járja át, olyan érzésem van, mintha hajón laknék. A sziget mozdulatlan, s bizonyos értelemben mozdulatlan a mindig nyugodt tenger is, folyton változnak viszont a színek – a tengeré, az égbolté, a napalé és az éjszakáé. De minden másnak – a szomszéd falu házfalainak, tetőinek, a halászcsónakok vitorláinak, a strandok homokjának, a pálmáknak és mangófáknak, a víz fölött köröző sirályoknak, cséreknek – a színe is állandóan változik. A színekre érzékeny embert ez az álmos, már-már halott hely elszédíti, elbűvöli, gyönyörűséggel tölti el, egy idő után azonban elzsibbasztja és kimeríti.

Nem messze attól a helytől, ahol a panzióm áll, hatalmas parti sziklák és zöld növényzet között idő- és sómarta falmaradványokat látni. Ezeknek a falaknak és az egész Gorée-szigetnek nagyon rossz, gyilkos híre van. Kétszáz éven át, de talán még tovább is, börtön, koncentrációs tábor volt ez a hely, kikötőjéből bolygónk túlfelére – a két Amerikába és a karibi térségbe – szállították az afrikai rabszolgákat. Különféle számítások szerint Gorée kikötőjében ez alatt az idő alatt vagy húszmilliónyi fiatal férfit és nőt raktak hajóra. Az akkori viszonyok között ez elképesztően nagy szám volt! Az emberek tömeges összefogdosása és elhurcolása elnéptelenítette Afrikát.

A kontinens kiürült, benőtte az őserdő, a haszontalan gaz.

Éveken át szünet nélkül hajtották tömegével az embereket Afrika belsejéből Dakarba, onnan aztán csónakokon vitték őket a szigetre. Egy részükkel az éhség, a szomjúság, a betegség már itt helyben végzett, miközben a hajókra vártak, amelyek majd átszállítják őket az óceánon. A halottakat egyenesen a tengerbe hajították, a cápák eledelül. Gorée környéke a cápák kedvenc vadászterülete volt. Csapatostul keringtek a sziget körül. Szökésre gondolni sem lehetett – a ragadozó halak lesben álltak, legalább olyan gondosan figyelték a rabszolgákat, mint a fehér hajcsárok. Azok, akiket fölraktak a hajókra, a történészek számításai szerint, mintegy felerészben már útközben elpusztultak. Gorée és New York között több mint hatezer kilométert tesz ki a tengeri út. Ezt a távolságot és a borzalmas körülményeket csak a legerősebbek éltek túl.

Vajon hányszor gondolkodunk el azon, hogy a világ gazdagságát emberemlékezet óta rabszolgák hozták létre? A mezopotámiai öntözőrendszerektől, a kínai falaktól, az egyiptomi piramisoktól, az athéni Akropolisztól kezdve a kubai cukornád-ültetvényekig, a louisianai és arkansasi gyapotültetvényekig, a kolimai szénbányákig és a német autópályákig? És a háborúk? Ósidóktól kezdve folytak háborúk csak azért, hogy rabszolgákat lehessen szerezni. Megszerezni, rabszóra fűzni, bottal hajtani, megerőszakolni, és elégedettnek lenni, hogy egy másik ember a tulajdonunk. Ez a szándék meghatározó, gyakran az egyetlen indítéka, sőt nyilvánvaló mozgatórugója volt számtalan háborúnak.

Azok, akik túléltek a transzatlanti utazást (az a mondás járta, hogy a hajókon megy a *black cargo*), vitték magukkal afrikai–egyiptomi kultúrájukat is, amely oly nagy elragadtatással töltötte el Hérodotoszt, s amelyet a fáradhatatlan görög krónikás már jóval azelőtt leírt, hogy ez a kultúra átjutott volna bolygónk túlfelére.

De milyen rabszolgái lehettek magának Hérodotosznak? Mennyien voltak? Hogyan viselkedett velük? Gondolom, jószívű ember volt, és szolgái nem panaszkodtak rá. Jókora távolságokat bejártak vele, s lehet, hogy később, amikor uruk letelepedett Thurioiban, hogy megírja híres művét, a görög–perzsa háború történetét, élő emlékezetként, két lábon járó enciklopédiaként használta őket: eszébe juttatták a különféle neveket, megtörtént eseményeket, amelyek éppen kimentek a fejéből, s ezzel ők is hozzájárultak a könyv megdöbbenő gazdagságához.

De vajon mi történt velük Hérodotosz halála után? Kiállították őket újra a rabszolgapiacra? Vagy már olyan időssek voltak, mint uruk, s rövidesen követték őt a másvilágra?

(A Hérodotosz-idézetek az Európa Könyvkiadó által 1989-ben Muraközy Gyula fordításában kiadott *A görög–perzsa háború* című könyvből valók.)

(Folytatjuk)

Fordította: Szenyán Erzsébet

Varga Imre

A szél fúvása

*Idegen, ugye, nektek,
idegen, ahogyan beszélek?
Csak a törzs nyelvét értők
zavartan hátra- s félrenéznek.
Itt vagyok, hé! S hiába.
Tüzemből nem kap a testük –
dermed bennük a lélek.
Riadtak, míg rájuk nézek.
Patakcsobogás, madárdal,
erdő zúgása – így sem értnek.
Mindenütt helye van,
annak, aki kilépett.
Egy kevés árny a fenyéren –
ez is otthonként véd meg.
Közelebb hozzám a Tejút
mint a bőröm; gerincem
előtt világít. Szavaim közt az
úr sötétje látszik
s az élő csend kitágít.
Dobog, lüktet a kő alattunk.
A csak törzsünk szavait értők
zavartan félrenéznek.
A szél lobog zölden –
ez a búcsúm most,
énem helyetti ének.*

Párhuzamos életeimből

*Az él átmetszi a burkot. Egy gondolat ketté-
hull. Még mélyebbre, még, érzésed magjáig:
ízleled a fém hidegét, látod a megnyílást, ahogy
fájdalmadat az öröm elönti. Fehére, arany
fénye kiárad. A kőfejtő munkás bődülve
eldől; ideje elbomlik gyorsan, a sziklafal tövében,
csontjai a kitermelt kövek között.*

Nem kell szenvedni, ennyi emlék marad
utána, hogy a fájdalmat megérted, s túljuthass rajta.
Ez már egy tágas nappaliban hangzana; az évszakod maradt,
a nyár, odakint, az üvegfal mögött, nyugágy,
úszómedence, vörös virágok. S akinek nevében
mondod: ő is te vagy. Körötted otthonos tereivel a lét.
Mintha én szenvedtem volna, és mégsem,
ez innen képtelenség, ahol a mélybe boldogság,
szabadság merít el és a teremtés.
Lebuksz a felszín alá és derűsen
lökődsz fel megint, napsütötte kertedbe
születve. Naponta megújulsz, kikelve
úszómedencéd habjaiból. Azt élem, ami rám bízott,
a kőfejtés, majd a padlásszoba szorgalmas
körmölője után. S ebben a nagy térben megtalál
minden, ami éltet, ami egyetlen. A szenvedés mélysége hazug
volt, sziklameredély, hámló házfal jelezte,
hogy ama keménységnél nem juthatsz tovább.
Itt dolgozva testmeleg szobádban, sincs külön célod,
ahogy a rózsa színét, a napod kinyitja.
A kulcslyukon a fény kiárad.
Létem, vagyok a nyitja.

Karusszel

Teste előtt jár s lépdel utána
Tóban alakja sárga viráglény
Most megelőzi most beleolvad
Szavaktól képtől árnyas tér érzi

Lép de céljában múltja csörömpöl
És amin átjut hordja magával
Áthatolja-e végleg a testét
Percébe hullva bőrén is áttör

És becsobogja zöld örömeivel
Fürge patakja s füvek lobogják
Hogy hazaért már otthon a vándor

Tértelen háza üresen gazdag
Út pora vágya végre lenyugszik
S tölgyfa levéllel int a teremtés

Borzák Tibor

Szolgálni a nemzetet

Beszélgetés B. Mikli Ferenc festőművésszel

Baján, a Rudnay utcában lakik – nyilván szerepe volt a névadásban. Emléktábla a sarki ház falán – biztosan ő kezdeményezte. Az innen karnyújtásnyira fekvő kápolna gyönyörűen felújítva fogad – neki köszönhető. Otthonában művészi rendetlenség. Kép kép hátán. Újságok, levelek, meghívók, katalógusok mindenhol. Büszkén mutatja szobája falán Rudnay Gyula, Nagy István festményeit, Lotz Károly vázlateit, László Gyula rajzait, féltve őrzi mindet. A festőállványon befejezetlen mű jelzi, visszavárja alkotóját. Idebenn tavaszt idéző zöld sziget a télikertben, odakinn télen mindig éhes cinkék serege az etetőben. A 85 esztendő B. Mikli Ferenc fáradtan ül le kedvenc foteljébe.

– *Mióta él ebben a házban?*

– Legalább hatvan éve. Édesapám építőmester volt. Sok házat tervezett és épített Baján. Ezt is, amiben lakom, s amit később átalakítottunk. Űgyesen csinálta: vett egy telket, felhúzott rajta egy házat, aztán továbbadta, s annak az árát megint telkekbe fektette. Egyébként sokáig a közelben, a Farkas utcában laktunk. Most is megvan a házunk.

– *Itt is született?*

– Nem. Én eredetileg nem katonavárosi vagyok. Baján, a Józsefvárosban születtem, a Rákóczi utca 30. szám alatt. Édesapám katonavárosi, édesanyám józsefvárosi volt. Amikor összeházasodtak, Katonavárosban telepedtek le. Előbb a hajdani Gyár utcában, nagyszüleim halála után pedig a Farkas utcában éltünk.

– *Édesanyja mivel foglalkozott?*

– Hímzőnő volt. Működtetett egy kis varrodát, ahol öt-hat asszony dolgozott rendszeresen. Pesti üzleteknek szállítottak. Tudja, mi az érdekes? Legtöbb esetben muzikus cigányok feleségei – akik amúgy magyarok voltak – jártak a műhelybe. Abban a városrészben nagyon sok kiváló cigányzenész élt.

– *Mikor került a neve elé a B.?*

– A Képzőművészeti Főiskolán, amikor Rudnay Gyula tanársegéde lettem. Soha nem kutattam a vezetéknevem eredetét, talán német gyökerei lehetnek. Én magam öt Mikli Ferencet ismerek, de festőművész egy sincs köztük. Egyik Németországban élő névrokonom egyszer fel is keresett. Nagybaracsán ugyancsak élt egy Mikli Ferenc, de már meghalt, csak a párja szerepel a telefonkönyvben, özv. Mikli Ferencné. Csodálkozott is egyik rég nem látott ismerősöm, amikor összefutottunk a városban, hogy én még élek – valahol olvasta a nevet, s azt hitte, én távoztam el az élők sorából. De ön is láthatja, itt vagyok!... Különben a név majdnem stimmel: özv. Mikli Ferenc. Mert sajnós a feleségem már elment. Magyar-történelem szakos tanárnő volt, nagyon szeretett rajzolni, szőni.

Ezt a házat is úgy alakítottuk át, hogy mindketten nyugodtan tudjunk alkotni. De nekem a város szívében is van műtermem, a nagyobb méretű képeimet ott szoktam megfesteni.

– *Egyébként mit jelent a B. betű? Bácskai? Bajai?*

– Azt is jelentheti. De mindjárt kiderül, hogy jelenthet mást is. Ha nagyszüleim nem éltek volna vadházasságban, akkor én Béda lennék, tudniillik apai nagyapámat Bédának hívták. Első feleségével elég rövid ideig volt együtt, nem éltek valami jól, de hivatalosan nem váltak el. Nagyapám összeköltöztött Mikli Klára nagybaracscai dadával, házasságot viszont a helyzetre való tekintettel nem köthettek. Így lett gyermekük Mikli Antal. Az én apám. Tehát a B.-vel akár a Béda-vérvonatra is utalhatnék, hogy legalább egy betűt visszalophassak belőle.

B. Mikli Ferenc klasszikus hagyományokon nevelkedett Rudnay Gyula mellett a budapesti Képzőművészeti Főiskolán. Tehetsége, művészi munkája e nemes eredményekből építkezett, anélkül, hogy akár a nagybányai festészetnek egyenes folytatója lenne. Nagy tisztelettel és áhítattal adózik képeivel szülőföldjének, amely egész életét inspirálta és adott ihletet a megfestésre. A Duna, Baja, a hozzá közel álló vidékek nem egyszerűen csak tájképek, szép látványok, mert ezeken át zeng B. Mikli Ferenc érzékeny lelke és hódolata. A táj adta hangulatok és élmények sajátos feldolgozásához járul hozzá meditatív, szemlélődő alkata és érdeklődése, amely minduntalan elvezeti őt a közelebbi és messzibb tájakra, akár Tokaj, akár Görögország, Itália vagy Spanyolország legyen is neve e helyeknek. Tájai költeményekké válnak akkor is, amikor csak kompozíciós szerepük van embercsoportjai megjelenítésekor. Érzelmeket hordozó alakjai leginkább a tragikus mozzanatok pillanataiban állnak előttünk, de a bölcs néphit szép szokásainak, az év kiemelkedő napjainak, ünnepeinek megörökítése is meg-megújuló igénye a művésznek.

– Kratochwill Mimi

– *Szinte egész életét Baján töltötte. Miért hűséges szűkebb hazájához? Mi a vonzereje a bácskai vidéknek, a Sugovica-parti városnak?*

– Szeretem az itt élő embereket. Engem elsősorban a szüleimhez való ragaszkodás marasztalt. És javarészt miattuk jöttem vissza Bajára a Budapesten töltött éveim után.

– *Nem akárkióel tért vissza. Mesterével, Rudnay Gyulával...*

– A főiskolán nyugdíjazták Rudnajt, Szőnyi Istvánt, Varga Nándort. Amikor a háború után visszamentem a tanársegédi állásomba, mester nélkül maradtam. Rudnay posztját Bernáth Aurél vette át, ő pedig mást vett maga mellé. Nekem adtak egy műtermet az Epreskertben, egy évig még ott dolgozhattam. Természetesen nem szakítottam meg a kapcsolatomat Rudnayval, időnként felkerestem. Egyik alkalommal arról beszélt, hogy szeretne vidéken indítani egy művésztelepet a nagybányai minta alapján, mert úgy érzi, a magyar művészet, a magyar művészeti magatartás veszélyben van. Megkérdezte, vele tartanék-e. Gondolkodás nélkül igent mondtam. Azt azonban még nem tudta, hol is lenne az a művésztelep. Nekem egyből eszembe jutott Baja... Gyorsan hazautaztam, egyenest a városházára mentem. Megkerestem Babity József polgármestert – eredetileg lakatos volt! –, aki azt mondta, ő ehhez nem ért, nála okosabb emberekkel beszéljek. Így jutottam el dr. Jobbágy Jenő főjegyzőhöz és dr. Takács Endre városi levéltárhoz, aki egyébként a háború után Baja első polgármestere volt. Felvázoltam nekik az elképzeléseket, mire ők csodálkozva visszakérdeztek: „Rudnay lejönne Bajára? Hurrá!” Áldásukat adták rá.

– *Mit szólt hozzá Rudnay?*

– Örült neki. Kérdezgetett Bajáról. Előbb Nagy István festőművészről meséltem, aki életének utolsó éveit töltötte városunkban, itt is van eltemetve. Aztán feleltem az Éber családot. Őket ismerte, Éber Sándor és Éber Anna nála tanult, idősebb Éber Sándor

pedig közismert freskófestő volt. Szóba hoztam Tornyai Jánost is, aki szívesen járt Bajára, egyszer egy bajai földbirtokos szőlőskertjében hónapokat időzött. Rudnay azt mondta: „Ha Nagy Istvánnak jó volt ott meghalni, akkor nekünk jó lesz ott élni!” Úgy volt vele, ha befogad bennünket a város, tovább fogjuk vinni a képzőművészeti hagyományokat.

– *Ennek éppen hatvan esztendeje...*

– Igen, 1946. november 1-jén nyílt meg a művésztelep azelőtte nem sokkal felszabaduló Vojnich-kúriában, ahol a háború alatt orosz kórház volt. Elkezdtünk tagokat toborozni. Összetalálkoztam Bak János festőművésszel, aki szívesen velünk tartott, amint Kun István és mások is. Én viszont szerettem volna olyan kollégákat Bajára hozni, akiket jobban ismertem, ám Iványi Ödön orosz fogságban volt, Kovács Gézáat agyonlőtték a háborúban, Jankó János pedig határidős szobrászmunkája miatt nem tudott jönni.

– *Hogyan érezte magát Rudnay Gyula Baján?*

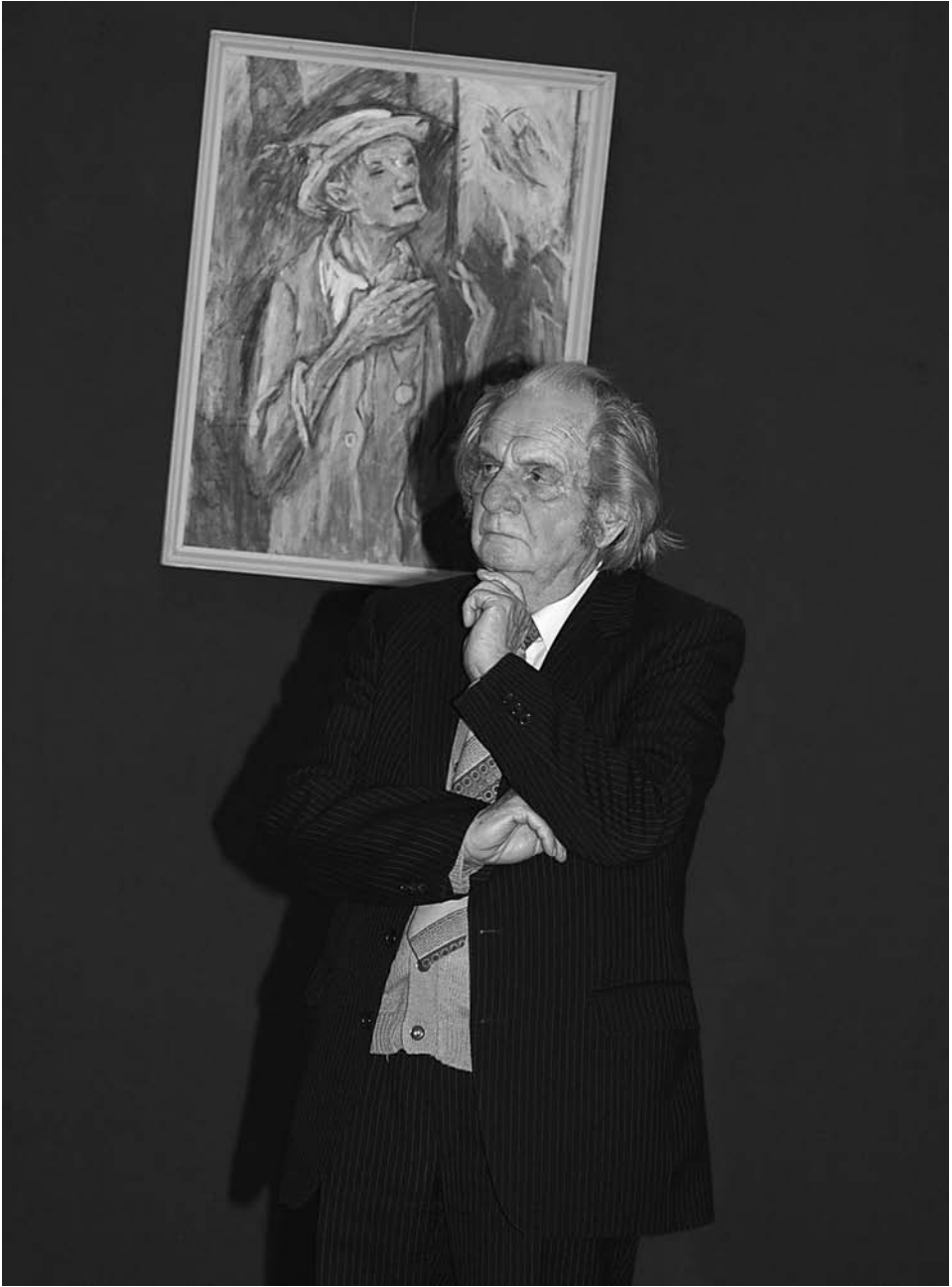
– Remekül. Először Peterdi Andor, a Petőfi Társaság elnöke (Várnai Zseni férje) kíséretében utazott le körülnézni a városban. Anélkül nem engedhettem el őket, hogy ne kóstolják meg a bajai halászevet. Értesítettem a Duna-parti Dobszay-féle vendéglőt, hogy nagyhírű vendégeket viszek. A város legjobb és leghíresebb fiákerese, Nagy Béla szállított bennünket. (Fiákerét azóta kiállították a múzeumban!) Az asztalon tepertős pogácsa és vörösbor, amíg beszélgettünk, szemünk láttára készült el a halászlé, ami nagyon ízlett nekik. Ez a „krúdys” hangulat teljesen elvarázsolta a mestert.

– *Milyen elgondolásokat valósítottak meg a művésztelepen?*

– Amikor Rudnay 1947. július derekán végleg leköltözött Bajára, egyértelműen megfogalmazta céljait. A munkás- és paraszttehetségek felkutatása, támogatása, korszerű képzőművészeti nevelése mellett nagyobb népi tömegek megmozgatását, a művészetek iránti lelkesedés felkeltését és látókörük tágítását is fontosnak tartotta megvalósítani. Nem utolsósorban pedig az iparművészet iránt érdeklődő tehetséges fiatalok felkutatását tűzte ki célul. Ezért a művésztelep égisze alatt szabadakadémiát szerveztünk a környékbeli tehetségeknek. Országos körlevelet adtunk közre, annyian jelentkeztek, hogy válogatni kellett közülük. Szabályos keretek közt kezdtünk hozzá a tennivalókhöz 1947. február 10-én, főiskolai tanterv alapján tanítottunk. A következő évre viszont nem kaptuk meg a minisztériumi engedélyt. Amíg nálunk egyre gyarapodott a növendéki létszám, addig a Képzőművészeti Főiskolán fogyatkozott. Ugyanis Rudnay miatt sokan lejöttek Bajára. Nos, ezt nem nézték jó szemmel a hivatalban, és megakadályozták a további munkánkat. Ettől kezdve szabadiskola formájában működtünk. Nagyon sokan indultak innen, például Mözsi Szabó István, Szurcsik János, Novák Lajos, Pump Károly, Weintrager Adolf, Hantos Károly, Bálint Attila, Udvardi Erzsébet, Széchenyi Lenke, Bakay Erzsébet, Klossy Irén. Többekkel tartom a kapcsolatot, Udvardi Erzsivel, Szurcsik Jánossal például. A Rudnay-növendékeknek – budapestieknek és bajaiaknak – közös tárlatuk is volt a Nagy István Képtárban. Egyébként Baján máig érezhető Rudnay Gyula szelleme, a nagy elődök hagyatékát méltóképpen ápolják a városban. Rendszeresek és színvonalasak a kiállítások. Létezik egy vizuális iskola is.

– *Milyen emlékeket őriz a művésztelep mindennapjaiból?*

– A mesterrel egymás mellett volt a műtermünk. Naponta benézett hozzám egy kávéra vagy egy pohár borra. Egyik alkalommal megkértem, engedje meg, hogy fessek róla egy portrét. Nem ellenkezett, azt viszont megszabta, hogy csupán negyven percet ad. Fél óra múlva felállt, megnézte a képet, és így szólt: „Ez kész, ne tovább! Kérem a modelldíjat, egy jó pohár vörösborot!” Hamar kialakult a baráti körünk, a bajai műgyűjtők, művészetpártolók havonta összejöttek a művésztelepen. Közéjük tartozott Pilinszky Zsiga, a kiváló magyar tenorista is, aki időnként énekelt nekünk, születésnapján dallal köszöntötte a mestert. „Zsigám, te itt énekelsz, amikor az Operában volna a helyed!” – jegyezte meg

*B. Mikli Ferenc
Fotó: Bahget Iskander*

Rudnay. A kiváló énekes abban az időben szerényen élt Baján, a zeneiskolában tanított. Szóval sok szép emlék él bennem...

– *Miért értek véget az aranyidők?*

– Megromlott a mester egészsége. Nem valami dicséretes dolog, de ettől kezdve megindult a rivalizálás a tagok között a vezetői pozícióért. A művésztelep a Képzőművészeti Alap kezelésébe került, Kun Istvánt nevezték ki gondnoknak, engem pedig a szabadiskola irányításával bíztak meg, ami aztán Rudnay Gyula Képzőművészeti Körré alakult át, és a mai napig létezik, minden nyáron megszervezzük az alkotótáborunkat. A művésztelep 1952 végén szűnt meg, amikor Rudnay visszaköltözött Budapestre.

– *A megüresedett Vojnich-kúriába pedig „beköltözhetett” Nagy István a műveivel!*

– De csak később. A képtár létrehozását én javasoltam. Eredetileg az volt az elképzelésem, hogy mindkét bajai kötődésű mester, Rudnay Gyula és Nagy István nevét viselje a képtár, de a muzeológusok végül csak Nagy Istvánról nevezék el az állandó kiállításnak helyet adó képtárat.

– *Őn viszont utcát neveztetett el Rudnayról!*

– Nem véletlen!... Rudnay szeretett hozzánk járni, elbeszélgetett a szüleimmel, megivott egy pohár bort az apámmal. Ez az utca régebben az úgynevezett Állatvásár térrel volt határos, amikor beépült a terület, nevet kerestek az utcának. Ekkor álltam elő azzal az ötlettel, hogy viselje Rudnay Gyula nevét. Az 1. számú ház falán – ami időtlen idők óta kocsmaként funkcionál – emléktáblát is avattunk a tiszteletére, én csináltam a dombozművet.

B. Mikli Ferenc egyik énjét elsősorban a tájképei, lírai vallomásai uralják. Pillanatnyi reflexiók, a táj hangulatának, karakterének festői értelmezései. A valóságnak mégsem impresszionisztikus esetleges kivágatai ezek, hanem az évszaknak megfelelő, állandó érvénnyel bíró jellemzői. Az alkotó belső átérzésével és hevületével hitelesített festői megfogalmazásai. Szín- és formapoézis. A festmények mélyebb koloritjában ott lappang a dráma, fényben fürdő meleg színeiben a szeretetre, a humánusra vágyó alkotó öröme. Útkereséseiben, konfliktusaiban egyre erőteljesebben alakult ki vizuális jelképrendszere: a madár, a fa, a sírkő és a Nap. Felesége halála óta egyre többet foglalkozik az elmúlás gondolatával, visszatérően választja festészete témájaként a temetőket. A táj metamorfózisában az emberi élet örömeiben és drámai fordulataiban B. Mikli a színek és a formák kifejezési eszközeivel talál rá önmagára. Festészete közvetíti a személyes vallomást, sugározza az emberi humánusmot, amely minden vizuálisan érzékeny ember számára közel hozza halkszavú és gazdag koloritú művészetét. – Bánszky Pál

– *Az ön életében szinte minden Rudnay körül forog: növendéke, majd tanársegéde volt, együtt alkottak a művésztelepen, a róla elnevezett utcában lakik. Arról még nem beszélt, hogyan került a képzőművészet közelébe, miért éppen a festészetet választotta?*

– Édesapám azt szerette volna, hogy építész legyek. Sokat rajzolgattunk együtt, főleg házakat terveztünk. Rajztanáraim közül legnagyobb hatással Balogh Károly bácsi volt rám, kapcsolatba kerültem Ágoston Vencellel, a tanítóképző líceum tanárával, illetve Gáspár Jánossal, a III. Béla Gimnázium tanárával is.

– *Baja híres festőjével, Nagy Istvánnal nem találkozott?*

– Dehogynem. Tizenhat éves lehettem, amikor megismerkedtem vele. A Kispan-dúr-szigeten (ma Petőfi-sziget) rajzolgattam, egyszer csak látom, hogy rávetül egy árnyék a papírra, Nagy István állt meg mögöttem. Ő is szeretett a szabadban rajzolni. Megengedte, hogy vele tartsak, majd haza is elkísérhettem. A konyhában a felesége, Marcsa néni a piacon vett káposztát pakolászta az asztalon. Érdekes látvány lehetett, mert Nagy István azonnal

lerajzolta pasztellkrétával. Aztán felém fordult, megkérdezte, milyennek találok hamarjában készült művét. Azt feleltem: „Nem lehetne szebb?” Mire így szólt: „Nem szép képet kell festeni, hanem jót.” Amit akkor a szigeten rajzoltam, az tetszett neki. A tanárain is tehetségesnek tartották, azt javasolták, próbáljam meg a Képzőművészeti Főiskolát.

– *Megpróbálta és sikerült.*

– A felvételi vizsgán a legnagyobb mesterek bírálták el a munkáinkat. Sorra nézték a rajzokat, amikor az enyémhez értek, Rudnay megjegyezte: „Minden a helyén van!” Én már attól végtelenül boldog voltam, hogy személyesen találkozhattam a mesterrel, akinek képeit először a *Vasárnapi Újság* mellékletében fedeztem fel, rendkívül nagy hatást gyakoroltak rám. Rudnay Gyula egyenes tartású volt, határozott ember benyomását keltette, minden mondatából lehetett tanulni. Sikerült a felvételem, mestert kellett választani.

– *Egyértelműen Rudnayt választotta?*

– Az én rajzaim Aba-Novák Vilmosnak, Szőnyi Istvánnak és Rudnay Gyulának tetszettek. Rudnayt választottam, így lettem a növendéke 1939-ben. Többek közt Iványi Ödön, Palkó József, Seres János, Xantus Gyula volt az évfolyamtársam. Osztályon belül negyedévenként hirdettek kompozíciós pályázatot, minden évben nyertem én is valamilyen díjat. Jól emlékszem arra, hogy a történelmi témák – Magyarok a St. Gallen-i kapunál – kategóriájában harmadévesként megelőztem a mesterképzős Miklóssy Gábort, aki később a kolozsvári akadémia tanára lett. Ugyanezt a témát festettem meg Firenzében, amiért megkaptam a város díját.

– *Hogyan került Firenzébe?*

– Egy magyar fiatalokból álló küldöttséggel festőnövendékeket – köztük engem is – vittek ki az 1942-ben megrendezett szellemi olimpiára. A festészeti nagydíjat Nagy Gyulának ítélték, ő egyéves ösztöndíjjal kinn is maradhatott a firenzei akadémián. Ahogy hazajöttem, Rudnay megkeresett, hogy legyek a tanársegéde.

– *Mit tanult tőle?*

– Azt vallotta, hogy a művészetnek nemzetinek kell lennie. Ahogyan a zenében Bartók Béla, Kodály Zoltán, az irodalomban pedig Ady Endre, József Attila. Ha nemzeti jellegről beszélünk, az csak magyar lehet. Az egyetemes művészetet úgy tudja gazdagítani egy nemzet, ha sikerül megtalálnia a karakterét. A magyar művészet egyszerre expresszív és konstruktív. Példának Czöbel Bélát tudnám felhozni. Párizsban láttam egy kiállítását. Sokan őt tartják a legfranciásabb festőnek, de hiába a gazdag színvilág, a laza ecsetkezelés, attól még nem lesz francia, csupán expresszív és konstruktív alkotó.

– *És milyen az ön által választott „nemzeti jellegű” festészet?*

– Belülről jön. Nem tudom, kitől származik a mondás, de nagyon találó: „Van, aki azért fest, hogy éljen, s van, aki azért él, hogy fessen.” A kettő nem ugyanaz! Az indíttatást, az elszántságot pontosan meg lehet határozni, de hogy a festészet nemzeti jellege témavilágában, technikájában vagy másban mutatkozik-e meg, arra nem tudnék válaszolni. Nem kíván sok beszédet, mindazonáltal elvárja a szókimondást. Talán Rudnay fogalmazta meg a legjobban: „Nem kiszolgálni kell a népet, hanem szolgálni a nemzetet.” Én mindig ezt tartottam szem előtt. Sokat számít a környezet is, ahol az ember él. Tornyai János a „nagy semmi”, az alföldi táj, Nagy István az Erdélyből hozott balladai hangulat, Rudnay pedig a kirobbanó emberi magatartás képi átörökítésének volt a legnagyobb mestere.

– *Ön pedig?*

– Nem az én tisztem megítélni.

– *Olvastam valahol, hogy B. Mikli Ferencet egész életében a szülőföld iránti „áhitatos tisztelet” inspirálta és adott ihletet a festészetéhez. Egyetért vele?*

– A környezet valóban nagy hatással van rám. Az élményeim nem tudom magamban tartani. De hát a művészet arra való, hogy az ember életét gazdagabbá tegye.

– *Képeit ismerve főként technikájában érezhető változás.*

– Festészetemben a tokaji művésztelepen töltött idők hozták a legnagyobb változást. Felfedeztem magamnak a hegyek ritmusát, a napfény jelentőségét, és persze a tokaji bort is. Ott kezdtem el akvarellézni, ott ismerkedtem meg a gouache technikával.

– *Hogyan jött létre a tokaji művésztelep?*

– A Népművelési Intézet képzőművészeti osztályának vezetője, Fischer Ernő és munkatársai, Xantus Gyula, Tamás Ervin 1952-től szervezték meg nyaranta a képzőművész-körök vezetőinek alkotótáborát és továbbképzését. Szerencsére a város fogadókészséget mutatott, s ebben jelentős szerepet játszott Tenkács Tibor helybéli rajztanár-festőművész. Úgy látszik, Tokaj ideális hely az alkotók számára, hiszen az író tábor mellett komolyzenei tábor is szoktak ott tartani. Elsősorban a szépséges táj csábítja a Tisza–Bodrog torkolatához a művészeket.

– *Mivel gyarapították önt a tokaji évek?*

– Nemcsak tudással és a táj nyújtotta élménnyel, hanem új barátokkal is. A tokajiak vendégszerető emberek, különösen Béres Béla esperes, aki maga is hozzájárult a nyári programokhoz, hangversenyeket szervezett a templomkertben. A művésztelepre később nemcsak a képzőművész-körök vezetői, hanem az általuk javasolt tagok is mehettek. Én például Tóth Menyhértet és Iványi Ödönt ajánlottam be... A tokaji művésztelep ma is létezik, amióta Bánszky Pál irányítja a táborát, főként népművészek járnak oda. Visszatérve a kérdésre, Tokajban nagyon sokat tanultam. Ismert művészettörténészek, köztük Supka Magdolna és Dávid Katalin tartottak előadásokat a korszerű művészeti nevelésről. Tőlük hallottam először a japán kutatók megállapításairól, például arról, hogy a körülöttünk lévő jelenségekről nyolcvan százalékban vizuálisan értesülünk. És ebben mennyi igazság van! Gondoljon csak arra, nem mindegy, hogy savanyú vagy édes cukrot szopogatunk, mindkét esetben más és más az arckifejezésünk. Vagy ha fenéken szúrnat valakit egy gombostűvel, az fájdalmában felkiált, látni lehet, hogy kellemetlen dolog történt vele. Rájöttem, hogy nekem is a vizualitással kell a legtöbbet foglalkoznom. Azt kell festenem, amit látok. Legalább ennyire fontos az iskolában zajló vizuális nevelés is, melynek során a gyerekek felfedezhetik maguknak a képzőművészet, a zene, az irodalom szépségeit. Ebben óriási szerepe van a pedagógusnak, meg kell tanítania a diákjainak, hogy be tudják fogadni az értékeket. E tekintetben sajnos nincsenek jó tapasztalataim. De ez egy külön beszélgetés témája lehetne.

B. Mikli Ferenc művészetének alapját a táj szeretete, a humánus és a tágabban vett realizmus alkotják. Megjelenítési módja azonban eltér az alföldi realistákétól: kevésbé drámaiak művei, színesebb, világosabb a koloritja, és festőisége is oldottabb. Ezek a sajátosságok távoli posztnagybányai reminiscenciákat idéznek fel. Ez a hasonlítás azonban csak afféle művészettörténeti beidegződés, mert a lényege az, hogy B. Mikli Ferenc karakteres, önálló, mással össze nem téveszthető alkotó. Természetes, hogy a szűkebb haza, így mindenekelőtt a Baja környéki táj, és kiemelten annak legmozgalmasabb eleme, a Duna számos művén megjelenik. A víz, az ártéri fák, tisztások, a part olykor szeszélyes vonala lágy, simogató fényeikkel, derűs színeikkel természetszeretetről vallanak. Az árnyalatok finom, szinte sejtelmes átmenete a hajnali Duna csendjét, nyugalmát, békéjét idézi. Az apály által alkotott homokpadkák és öblök ettől eltérően erőteljes kontúr vonalakkal, robusztus formával idézik az ősi elem, a víz erejét. – Dömötör János

– *Fontosak a kiállítások?*

– A mai napig fontosak. Én csak így tudom az emberek életét gazdagabbá tenni. Persze önző módon azt sem hallgathatom el, hogy nekem is életben kell maradnom. Ezalatt nem

azt értem, hogy minél több pénzt szeretnék kapni a képeimért, ez különösebben soha nem érdekelt. Számomra sokkal fontosabb a földi életen túli jelenlét. Jó lenne a képeim révén tovább élni. Ahogyan a legnagyobb festők. Nincs annál szebb dolog, amikor valaki azért keresi fel a Szépművészeti Múzeumot, hogy láthassa a híres alkotásokat, vagy képes hosszú kilométereket megtenni Debrecenbe, Pécsre Munkácsy képei miatt. A gyönyörű festmények igenis lehetnek erőt adó élmények az emberek számára.

– *Miközben az alkotóban is ott a vágy a megmutatkozásra...*

– Természetesen!

– *A kritikusok ilyeneket írnak önről: „egy reneszánsz festő”, „művészete átfogja a századot”.*

Mit szól hozzá?

– Ez a művészettörténészek dolga. Elolvasom, amit rólam írnak, de különösebben nem foglalkozom vele. Az nem rossz, ha dicsérnek. Persze vannak kritikussabb hangú publikációk is. Azokat úgy könyvelem el, hogy nem lehet mindenkinek ugyanaz a véleménye.

– *Elhalmozták díjakkal...*

– Mindegyik jólesik. 1996-ban Baja díszpolgára lettem. Ennek azért örülök, mert mások is úgy gondolták, hogy tettem valamit a városért, a helyi kultúráért. Egy ilyen elismerés további tettekre ösztönzi az embert. Ugyanezt mondhatnám a 2004-ben megkapott Köztársasági Ezüst Érdemkereszt, vagy a különféle művészeti díjak, szakmai kitüntetések kapcsán is.

– *Életművéhez hozzátartozik a pusztulásra ítélt katonavárosi Szent György-kápolna és a szerb sírkert megmentése. Miért volt fontos az ön számára?*

– Mert az életem része volt a közelünkben lévő szerb temető, melynek története 1690-re nyúlik vissza. Akkor jöttek Bajára a görögkeleti szerbek Csernovics Arzén pátriárka irányításával. Iskolába menet mindig elhaladtam a temető mellett. A sárkányölő Szent Györgyről elnevezett kápolna megszentelt hely volt, amikor harangoztak, tudtam, hogy vagy ünnep van, vagy temetnek. Csodálatos és látványos szertartásuk végén kalácsot osztogattak. A kápolnát körülölelő domb oldalát sírok borították, pravoszláv egyházi szertartással búcsúztatták a halottakat. Utoljára Vrányovacski Szávót, a szabómat temették ide. Egyébként nekem kiskoromtól fogva voltak szerb barátaim, alvégi családok, városi kereskedők gyerekei. A kápolna a II. világháborúban megsérült, a legnagyobb pusztítás azonban békeidőben érte: kirabolták az épületet, ikonosztázát, ikonjait, kegyzsereit, berendezési tárgyait ellopták. Egy nem egészen átgondolt döntés alapján a város tulajdonába került a szerb temető, melynek helyén nyugdíjasházat akartak építeni. Az egészben az a megdöbbentő, hogy a szentendrei pátriárka félrevezetésében – hogy jó pénzt lehet kapni a területért, ha felszámolják a temetőt – többek közt a temető szerb gondnoka működött közre. Aztán megtörtént az exhumálás, a koporsókat átvitték az új temetőbe. A farizeusok a kápolna tégláit is szétosztották már egymás közt, de szerencsére sikerült megakadályozni az épület lebontását. Sokan felháborodtak a történeten. Barátaimmal – köztük Bánáti Tiborral és Gál Zoltánnal – a nyilvánossághoz fordultunk. Felajánlottam, ha rendbehozzák a kápolnát, ingyen kifestem. A felújításra végül Éber András polgármestersége alatt került sor 1999-ben. Ígéretemhez híven újjáteremttem a kápolna belső terét, a falfestményeket secco technikával készítettem el. Már munka közben tudtam, hogy ez lesz a Megbékélés kápolnája.

– *Tehát a névadás is az ön érdeme. Igaz, hogy saját arcképét is odafestette az egyik képre, ahogyan a reneszánsz festők tették?*

– Nemcsak én vagyok látható, hanem Rudnay Gyula, Nagy István, Tóth Menyhért, Michelangelo, a szüleim és megboldogult feleségem is. Őket rejtettem el a szenvedéstörténetről, az anyagi üdvözletről, az Istenanyáról, a kis Jézusról és a Keresztelő Szent Jánosról, valamint a négy pravoszláv szentről, Szent Száváról, Szent Miklósról, Cirillről és Metódról alkotott jelenetek figurái között. A kápolna közvetlen közelébe néhány meg-

mentett sírkómaradványból padokat készíttettem. Nagyon szeretnek ott üldögelni az emberek: beszélgetnek, néha kártyáznak. Megy tovább az élet...

Van valami sorsszerűség vagy isteni kegyelem abban, hogy B. Mikli Ferenc festőművész lelki és művészi kötelességének érezte a semmiből újjáteremteni ezt a pusztulásra szánt kápolnát és környezetét. Rendkívüli invencióval megküzdött munkája közben szimbólummá nemesült számára ez akis épület, és új titulussal bővítette a régit. Legyen ez a megbékélés kápolnája. Ezt ábrázolja a belső tér jelképrendszere, a bizánci és latin, a keleti és nyugati keresztény művészet motívumainak harmóniája. Két secco egyetemes jelentést sugall. A bejárat belső jobb és bal oldalán Cirill-Konstantin és Metód bizánci görög testvérpár. Ők fordították szláv nyelvre a Szentírást. II. János Pál pápa 1980. december 31-i keletkezéssel kiadott apostoli levelében Cirillt és Metódot Európa védőszentjeivé nyilvánította. A pápa kijelentette, hogy Szent Benedek mellett, aki elsősorban nyugati és közép-európai volt, szükségünk van arra, hogy rávilágítsunk a bizánci hagyományokra, a keleti kereszténység értékeire, az egyház egységére. A Megbékélés kápolnája nyitott kapukkal várja a látogatókat. – Rapcsányi László

– *Dunai tájak, emberek, szakások. Hagyományok, hagyományos témák. Derűs, borús történetek, tetten érhető humánium. Reneszánsz példák, rembrandti út, magyar elődök. Mi áll önhöz legközelebb ezekből?*

– Ennek megítélése megint csak nem az én reszortom. Témáimat sokszor véletlenszerűen választom. Ha meglátok valami érdekeset, vagy valami nagyon leköti a figyelmemet, előfordulhat, hogy kép lesz belőle. Néha betérek az utcánk sarkán lévő kocsmába – ahogyan hajdanán Rudnayval is megittunk ott egy pohárka bort –, figyelem az embereket, a gesztusaikat, és megfestem őket. Mostanában megint jobban izgat a figurális ábrázolás. De nem lettem hűtlen a tájhoz sem: a veránkai Duna, a hortobágyi róna, a berekfürdői határ gyakran feltűnik a képeimen. Még most is, ennyi évesen is szívesen megyek ezekre a helyekre, mindig meghívnak a művésztaборokba.

– *Merre járt a nagyvilágban?*

– Olaszországban, Franciaországban, Németországban, Angliában, Izraelben, Romániában és az egykori Szovjetunióban. Tanulmányutakon jártam, kiállításokat rendeztem. Mindenhol sokat gyarapodtam, sok élménnyel lettem gazdagabb. És természetesen képek is születtek.

– *Érdemes volna megírni a visszaemlékezéseit...*

– Egyszer már nekikezdtem. De nincs rá érkezésem. Lefoglalnak a kiállítások.

– *Valójában soha nem kényeztette el a művészetpolitika és a társadalmi mecenatúra. Nem bántotta?*

– Miért bántott volna? Az igaz, hogy a nagy megrendeléseket nem én kaptam, de tőlem is vásárolt rendszeresen a Képzőművészeti Alap. Abból persze nem lehetett volna megélni. De annyi minden mással foglalkoztam a festészet mellett, hogy nem kellett szűkölködni a családomnak. A művésztelep megszűnése után a bajai Finomposztó Vállalatnál kaptam négyórás állást mint tervező. Óraadóként tanítottam rajzot a tanítóképzőben, kerttervezést a kertészképzőben és kirakatrendezést a kereskedelmi szakközépiskolában. Nemcsak Baján, hanem Bács-Kiskun megyében is megbecsültek. S valami csoda folytán nem felejtettek el, máig sokfelé hívnak, hogy rendezzek kiállítást a műveimből. Én meg boldogan megyek.

– *Ha előlről kellene kezdenie, mindent ugyanígy csinálna?*

– Nem is tudom. Talán... Elég érdekes pályám volt. Nem?...

Baja, 2006. január

Golgota, részlet

A fény útja

Varjak tanyája

Téli napsütés

Miért

Bence Erika

Prózaforma, aktualitás, kánon

Gion Nándor: Testvérem, Joáb

Gion Nándor *Testvérem, Joáb* című regényének értelmezési lehetőségeit és – feltételezve a művel folytatható befogadói párbeszédnek elvi végtelenségét¹ – értelmezésének történetét is determinálta, a törvényszerű hatáznál nagyobb mértékben befolyásolta keletkezésének történelmi kontextusa. A térség keretei között konstituálódott kisebbségi irodalmi reprezentációt a hatvanas évek végén a horizontváltás, az idézőjelek közé emelt „a vajdasági magyar regény”² létrehozásának igénye hatotta át. A korszak kritikai irodalma és az egyes művek (pl. Major Nándor *Dél* című regénye) megírásához fűződő előtanulmányok dokumentálják ezt a léthelyzetet. Az irodalmi mű értékelésmódoit, ezek változását nemcsak az idő és a történetiség függvényének, hanem a befogadó lelki alkata, illetve elvárásai horizontja által is meghatározott tényezőnek tekintjük. Épp ezért nem téveszthetjük szem elől azokat a Gion-regény megjelenésének időpontjával szinkron külső körülményeket, melyek átalakították, de mindenképpen befolyásolták potenciális olvasóinak elvárásai horizontjait, s amelyek egy politikailag kiélezett szituációt, társadalomtörténeti szempontból is határhelyzetet jelentettek: 1968 történelmi tapasztalatának és a regényidőnek az egyidejűségét mutatták.

Míndezekből következően: a vizsgált Gion-regény értelmezése és a lehetséges-viszonylagos kánonokba való beépülése történetének három elkülönülő szakasza, illetve fordulópontja rajzolódik ki előttünk: (1) a megjelenését követő reakciók, (2) 1982-es újbóli kiadásának visszhangja, (3) a jelen kori újraolvasás tapasztalatai.

1. A *Testvérem, Joáb* megjelenését megelőző – nem egyértelműen a regényről és művészi értékéről szóló – polémia és a műként történő megszólalást értékelő mérvadóbb kritika egyaránt két – valójában összefüggő – sarkalatos kérdést emelt ki a művel kapcsolatban: *realista regény*ként való értelmezésének lehetőségét és *aktualitás*ának mibenlétét. A prózaforma iránti igény fokát jelzi az adott időszakban magának a regénypályázat kiírásának ténye és a Gion-mű mint lehetséges megvalósulási forma értékelésének felfokozott hangvétele is: „prózáink eddigi legmagasabb csúcsá”³-ról, irodalmunk önértékének tudatosítását indukáló „új jugoszláviai magyar regény”⁴-ről esik szó vele kapcsolatban. A kijelölt időszakban keletkezett regények ugyanis annak az elméletnek a létjogosultságát kérdőjelezték meg, miszerint nem lehetséges a regény ott, ahol – idézem Major Nándort – a „tér betöltetlen marad”, tárgyaival „az ember nem képes kapcsolatot teremteni”⁵, azaz – s ez már Bányai János megállapítása – „nincs egy összetett, múltból és jövőből, történelemből és jelenből, emberi sorsok ismétlődéséből konstituálódott valóság”⁶. Az évtized folyamán keletkezett, különösen a pályázatra íródott regények, e feltételezett valósághiányt, illetve a realista vajdasági magyar regény hagyományának nemlétét különböző módon kísérelték meg kitölteni vagy áthidalni: a kilépés, a távozás, a metaforikusság eszközével, vagy – mint Gion is a *Testvérem, Joá*bban – a kvázivalóság, a tér betöltetlenségének felvállalásá-

val, s egy, a megjelenítésére alkalmas beszédmód létrehozásával, melynek – folytonosan vizsgált és vitatott – realizmusa nem abban lényeges – miként a regénnyel kapcsolatos kifogásokban szó esik róla –, hogy megfelel-e a tényleges világ képének (pl. a korrupció folyamata tényleg úgy zajlik-e a valóságban mint a regényben, azaz a történés idejével szinkron elbeszélés teljes egészében fedí-e amazt), hanem abban, hogy művészileg, esztétikailag öntörvényű világot jelez-e. Miként kritikusa megállapítja: „A *Testvérem, Joáb* nyelve egészében azonos a világgal, amit megteremtett, azzal a szürke és felszínesnek tűnő, állandóan önismétlő és önmagába maró világgal, ami így semmiképpen sem a külső világ tükré, hanem egy öntörvényű, autochton valóság.”⁷

„Minden újraolvasás folytatja és kitörli, azaz felejteti és felejteti a korábbi magyarázatokat” – mondja Szegedy-Maszák Mihály⁸ az irodalmi mű (újra)értelmezésének lehetőségéről. Ha fel szeretnénk térképezni azokat a modelleket, amelyek Gion *Testvérem, Joáb* című regényének értékeit határozták meg a vajdasági magyar irodalomban, a korabeli befogadói elvárásai horizontok rekonstruálásának nehéz, csak részlegesen kivitelezhető feladatát kellene teljesítenünk. A *Testvérem, Joáb* aktualitása mibenlétének intenzíven tárgyalt kérdése, jelen viszonyaink közepette is csak a hatvanas évek végét jellemző – általunk már kiemelt – társadalomtörténeti szituáció függvényében, az egykori befogadó tudatát meghatározó szellemi tendenciákkal együtt értelmezhető. Ugyanis a regényidő (a történés és az elbeszélés ideje) sajátosan egybeesett a mű megjelenésének és befogadásának aktuális idejével. A korabeli olvasónak nem kellett rekonstrukciós eljárásokhoz folyamodnia, mint a mai újraolvasónak, s épp e szinkronitásból kifolyólag értékelte más alapon a mű aktualitásának lényegét. A regénnyel foglalkozó kritikák ugyanis egyetértettek abban, hogy az értékelt szövegvilág a – „krónikás próza” megnyilatkozásaként, „konkrét társadalmi-politikai szituáció kapcsán”, a vajdasági magyar irodalomban teret nem alkotó városi kultúrhagyomány helyett – „sajátos vidéki atmoszférá”⁹-t (tulajdonképpen értéktényezőként, vagy ahelyett felvállalt provincializmust) jelenít meg előttünk, ahol a szereplők negatív hősök, történetük leromlásátörténet: választásaik sorozata etikai identitásuk megkérdőjelezését, lerombolását, erkölcsi értelemben vett bukásukat jelenti. Holott e regény aktualitásának mércéje nem a puszta jelenidejűség volt, hanem a realitásoknak az a kifejezése, olyan teljességigényű érzékeltetése, mely a leleplezés és meghökkenés erejével mutatja be e konkrét szituációban ténykedő ember kapcsolatát a világgal, mely viszony csak ezekre a(z) – etikai értelemben teljes egészében negatív – választási lehetőségekre szorítkozik. Nem a jelen, hanem az ilyen (tehát az eredendően destruktív) jelen hiteles képe volt sokkolóan újszerű Gion regényében.

A hatvanas évek bő regénytermése (köztük a Gion-regény), nemcsak irodalmunk „tényleges konstituálódását”¹⁰, hanem interpretációs és értékelésmódelei megújításának szükségességét is jelezte, miközben indukáló erővel hatott önnön elméleti megalapozása és történeti szintézise létrehozásának folyamatára is. „A kánon alakítása folyamatos újítás eredménye, amelyet hatalommal és tekintéllyel rendelkező tanszékek tudósai végeznek; alapvető, de vitatott lényege a beleszámítás és kirekesztés; hajtóereje olyan kortárs írások sora, amelyek megkérdőjelezhetik valaminek az eredetét és folyamatosságát (...); szükséges hozzá az olyan magyarázók közössége, akik osztoznak abban a hitben, hogy jelentős történelmi átalakulást élnek meg; és mindenekelőtt kell legyen egy olyan destruktív entitás (...), amely ellenében az új kánon definiálhatja önmagát”¹¹ – olvashatjuk a kánonképződés folyamatáról Alistair Daviesnél. Feltehetően a *Testvérem, Joáb*hoz fűződő irodalmi polémia is az új kisebbségi (regionális) kánon képződésének egyik állomása volt.

2. A regény 1982-ben történő újbóli megjelenésének az aktuális kánonba való tartozás, az olvasásokban történő folyamatos megújulása tényét kellett reprezentálnia. Újraolvasásának stratégiája – a prózaforma és az aktualitás kapcsolatának kérdéseit

elhagyva – regényként való létezése, esztétikai értékállandósága értelmezésén alapult. A regény világához már több mint egy évtized hatástörténeti tapasztalataival közelítő új értelmezési modellek – az újraolvasás lényegi sajátosságainak megfelelően – a korábbi megértési kísérlete folytatását és átértékelését jelentették egyidejűleg: a számbavétel és az összegezés módszere jellemzi őket. Időközben megváltoztak a vajdasági magyar regény szerepkörével szemben támasztott elvárások is: már nem kizárólagosan az itteni irodalom önértéke és konstituálódása folyamatának reprezentánsa. A nem szubsztancialista, tehát a hatástörténeti effektusokat számba vevő irodalomtörténeti koncepciókban is kirajzolódott történeti helye és rangja.

A *Testvérem Joáb* már nem indukálja a történeti szintézis létrejöttének, hanem a meglévő rendszer része. A második kiadáshoz íródott utószó (Bányai János munkája¹²) számba veszi e fejlődéstörténeti aspektusokat is: bemutatja és értékeli azt a szemléletet, mely Gion regénye és Móricz *Rokonok* című műve között mint „közéleti regények” kapcsolatában feltételez intertextuális vonatkozásokat, ugyanakkor értékeli a vajdasági magyar irodalom történetében Bori Imre által kijelölt helyét is, amely összefüggésben ez a mű *ellen-regénynek* minősül. Az 1968-as regénypályázat előtt keletkezett művekkel szemben „másfajta beszédformát” alakított ki, ugyanakkor a kifejezett valóságban érvényes-elfogadott működési mechanizmusokkal, értékrendekkel szemben is a kívülállás pozícióját erősíti. A rálátás távlata (vagyis az első és a második megjelenés közötti tíz év) a recepció szempontjából is tisztázott, vagy új szempontból világított meg vitatott kérdéseket: elméleti szempontokat biztosított Gion Nándor regényírásának későbbi alakulásához. Egyértelművé vált, definatív formát nyert, miszerint „az aktualitás és a kihívás az irodalomban nem a szó szerinti megfeleléseken múlik”, és „a regényidőnek sem kell azonosnak lennie a jelennel (a jelen idővel) ahhoz, hogy éppen az utóbbiról közöljön valami időszerűt”.¹³ Mi több, a keletkezés kontextusának időszerűtlenedésével egész sor – az első megjelenéskor fontos – közlés vált a regény világa és megértése szempontjából is mellékessé. Nemcsak a vajdasági magyar irodalomban jött létre a regény létezésének természetes közege (hasonló beszédmódokat érvényesítő regények sorában), de tágabb összefüggéseket is feltételez modern, XX. századi regények csoportjaival, mindenekelőtt az ún. farmernadrágos prózával, még akkor is, ha a regionális (legjobb esetben a nemzeti) kánon keretein túl semmiképp sem érezteti hatását. „A formája stabilizálódott tehát, ami – aligha kell hangsúlyozni – egyúttal azt is jelenti, hogy élet- és valóságanyaga minőségileg túllépte az adott (választott) pillanat partikularitását. Persze nem az általánosítás vagy a jelképesesség irányába, hanem a konkrét történelmi idő megragadása felé” – olvashatjuk az *Utószóban*.

3. A hatvanas évek vége és jelenünk olvasási stratégiái között még feltűnőbb a hermeneutikai különbözőség, mint az előbbieken vázolt rálátási távlatok között. A regény megjelenésének pillanatában erőteljesen determináló hatású történelmi kontextus mára nagyrészt érvényét veszítette. A mű léterét meghatározó külső körülmények nagyrészt kikoptak a mű megértését elősegítő jelrendszerből. A regény megjelenésének időpontjában korszerű, illetve a mai elvárásai horizontok között több évtizedes a distancia: a mai olvasó történeti tudata nem szükségszerűen azonos a korabeli befogadó tudatának összetevőivel. A tanult ismeretanyag, a szerzett tudás regényvilágban való felismerése nem váltja ki azt a sokkoló hatást az olvasóban, mint ahogy a korabeli olvasó szemszögéből volt provokatív az egyidejűségnek, a pillanatnyilag megélt valóság és a regényidő átfedéseinek felfedezése. A *Testvérem, Joáb* ilyen értelemben nem provokatív alkotás, mi több, ellen-regény mivolta is lefokozódott, hiszen átalakultak, módosultak azok az érték-kategóriák is, amelyekkel a regénybeli antihősök oppozícióban álltak. Miközben magának az értéknek a fogalma vált kétségessé, az erkölcsi magatartásminta ismérvei váltak

bizonytalanná, a kívülről mint érték kategória is elidőszerűtlenedhetett. A *Testvérem, Joáb* már nem a vajdasági magyar regény, hanem egy vajdasági magyar regény, még ha a – századvég vajdasági magyar irodalma alakulás-tendenciáinál nyilvánvalóan gazdagabb – hagyomány szerves része. A különböző kánonok léte és időszerűsége bizonytalan, változó. Ugyanakkor elképzelhető egy olyan regionális, még inkább egy nemzedéki kánon, amelyben a Gion-regény mint élő hagyomány működhethet. Az ún. egyéni, írói-kritikusi kánonok pedig biztosan számon tartják.

Jegyzetek

- 1 Szegedy-Maszák Mihály: *Az újraolvasás kényszere (A rajongók)* = Sz. M. M. Irodalmi kánonok, Bp., 1999, 74.
- 2 Bányai János: *A „felfedezés” regényei*. In: *Híd*, 1970. 5. 469–480.
- 3 Bori Imre, *Magyar Szó*, 1969. január 19.
- 4 Bányai János i.m., 472.
- 5 Major Nándor: *Dél. Újv.* 1965 (1987). Fülszöveg
- 6 B. J. i.m., 473.
- 7 Bányai János: *A realista regény felé*. In: *Híd*, 1970.3., 324–328.
- 8 Sz. M. M i. m., 74.p.
- 9 Gerold László: *Szenotelenség és légkör*. In: *Új Symposion*, 1970. 6. 26.
- 10 Bányai János: *„A felfedezés regényei” ...*, 472. p.
- 11 Alistair Davis: *A huszadik századi brit kánon meg- és újraalkotása = Éhe a szónak Irodalom és irodalomtanítás az ezredvégen*. Bp., 1997, 130.
- 12 Bányai János: *Utószó*. In: *Gion Nándor: Testvérem, Joáb. Újv.*, 1982, 141–148.
- 13 i. m., 142.

Faragó Kornélia

„A perspektíva végén”

(Baka István prózaírásáról)

A Baka-próza talán legátfogóbb íve a múltperspektíva mélyét és a jövőperspektíva végén túli pontokat köti össze. A múltak mélyén, a kezdetek kezdetén, a mindig várt, a soha meg nem talált jelentéseit variáló alakzat áll, a nagy feszítvű szerkezet másik pontja, az út végén, a labirintus végpontján túl „a világokat szülő vagy még semmibbé váló Semmi” (194). Megengedhetetlen leegyszerűsítéssel: az örök hiány és a Semmi között feszülő ív, a *Beavatások* (Pannon Könyvkiadó, Budapest, 1991) teljes prózaanyagát érintve, a *Vasárnap délután* kezdeteit, a „semmiben lebegő kora délutáni órát” (7), az *Én, Thészeusz* zárlatával kapcsolja össze, de kisebb feszítvű rajzolata a Thészeusz-narratíván belül is kivehető. A kezdetek kezdetét formázó hiányalakzat gazdag reprezentációban jelenik meg, finom jelentésszálaival mutatnak egymásra a szövegek. Különböző női nevek (az Edit ismétlődő jelleggel, továbbá Teréz, Margit, Korintha) társulnak hozzá, és minden nézőpontból egy kissé másnak látszik. A *Vasárnap délutánban* az Edit-élmény tapasztalati hatása kimozdítja az olvasást eredeti állásából. Az intertextualitásnak megnyíló érzés-szerkezet fokozatosan megváltoztatja a *Duinói elégiák* olvasatát, az újraolvasásban „egyre zavarosabbnak és fellengzősebbeknek” (8) tünteti fel a verssorokat, míg végül a változások nyomán azonosságát veszti az olvasmányul szolgáló, zöld fedelű Rilke-kötet („mintha nem is ugyanazt a könyvet olvasná” 8) is. A Rilke-olvasásban az angyali jelenlét és az angyalban megjelenő többfelé tartozás élménye érvényesül – a lét többességén alapuló szemlélet a szférák közötti kiterjedés és a biblikumba, a mitológiákba való átjárás lehetőségét is közvetíti. Az angyalok mint hibridalkatú köztes lények „megoldást jelentenek az intervallum válságára” – írja Andrei Pleșu. Megoldást a kettéosztottság válságára, a létszférák szakadásának traumájára. A *közbeeső terminusát* hívjuk segítségül, „valahányszor a létező modulációiról beszélünk: a lehetségesről, a virtuálisról, a létezők »intenzív«, felső, közbevetett, velejáró, álombeli stb. változatairól. E birodalom közelében járunk, amikor többértékű logikáról, az érzésektől és az értelemről egyformán eltérő megismerőképeségekről vagy olyan eseményekről beszélünk, amelyek sem a »mítosz«, sem a »történelem« fogalmába nem illenek, és azért mégis események (például a látomászerű élmények).”¹ A prózaíró Baka Istvánt minden jel szerint a *mundus imaginális* világának megírhatósága érdekelte. „Ebben a világban jönnek létre a különféle »látomások«, »kinyilatkoztatások«, teofániák, itt történik meg a holtak lelkének a feltámadása. E világban nincs tér, az idő pedig nem visszfordíthatatlan.”²

¹ Az angyalok. Építőkövek a közelség elméletéhez. A „távolság” diverziója. = Andrei Pleșu: *A madarak nyelve*. Jelenkor Kiadó, Pécs. 163.

² I. m. 163.

Az istenjelenséget a *Vasárnap délutánban* a csupán váratlanságában rendkívüli előjel, vizuálisan alig megfogalmazható látomása vezeti be, egy „vakító, széles fénysugár (9)”. A következő szövegegység már a jel értelmének kibontása. A „másik” szféra – az istenisátáni-angyali – parodisztikus megjelenési formája, valamiféle narratív bekövetkezés. Mintha a petrarcai jelentéskörök alluzív egybevillanását tapasztalnánk, azt a szerelem-értelmezést, „mely vakító fény formájában a szemem keresztül érinti meg az embert, és ...átformáló energiaként, metaforizáló erőként képes minden formát átváltoztatni (Remo Cesarani). Itt történetesen a „Jóistent” koldusemberré („A fényben egy öregember alakja jelent meg...” 9). Láthatjuk, a szerelem ábrázolható úgy is, mint egy érzés, amely az égi fény látomásában elvezet az isteni állásállásának jelentéskörébe. Megformáltsági szempontból tekintve, az antropomorfizmus és az allegória kifejezésrendjébe.

A *Vasárnap délutánban* a fiú elgondolása szerint a dadogássá silányuló beszédnél az írás, az írásmű sikeresebben vehet részt a szerelmi diskurzusban. A narráció azonban már a kezdet kezdetén a múltba helyezi a „Másik” általi *meghallgatottság* hiányát, egy „ha ... akkor” konstrukció keretében, és a „szóba állás” azon szituációját idézi fel, amelyben a lány az írás megcselekvését, azt, hogy a vallomás *leírtta* váljék, nem ellenzi, de az írást már elutasítja, nem veszi át a teleírt füzetet, kivonja magát az olvasói szerepkörből. Az írás ahelyett, hogy részesévé válna a diskurzusnak, kizáratik belőle, és így meg is szünteti azt. A „ha... akkor” konstrukció viszont létrehozza a Baka-próza egyik legnyitottabb (másutt is visszatérő) viszonylatát, hiszen a fiú elképzelné sem tudja, mi lett volna akkor, ha...

Arra, hogy az Edit-képzet akár lényeges jelentéskomplexum is lehet, *Az álomgyűjtő* című (= *Az idő térképelei*. Vál. és sajtó alá rendezte Bombitz Attila. Jelenkor Kiadó, Pécs, 1999. 114.) amúgy szinte jelentéktelen kisesszé is felhívja a figyelmet, amikor az „utolsó gesztus” szemantikailag hangsúlyos jelentéseit kapcsolja hozzá: „egy Edit nevű lány tablóképét *kerestem*, úgy éreztem, ettől a képtől – ha már a személytől nem lehet – el kell búcsúznom, hosszú útra indulok, és nem térek vissza soha többé. De hiába *keresgéltem*...” A keresés hiábavalóságának tapasztalata, a meg-nem-találás élménye, a Baka-próza hiánypoétikáját idézi, amely szerint a vágy-tárgy, a „távoli” valamely jelentésformája válik minden más gondolkodás horizontjává.

A Másik általi *meghallgatottság hiányát* („Edit nem hallgatott meg...”) az *Én, Thészeusz* elbeszélője is a meghódíthatatlan jelentéseivel felruházott Edit-képzet keretébe helyezi és szintén a Rilke-olvasáshoz köti. A jellegzetes őzarc, az egész életre kiterjedő epekedés, a hiány generálója, a komparatív szemléleti alap megteremtője. A Thészeusz-elbeszélés voltaképpen a hasonlóban való rátalálás, a behelyettesítés groteszk története. Az emlékezeti őskép folyamatos felidézése/elmozdítása/permutációja. Ez alkalommal az analógia nem helyrehoz és összebékít, hanem elválaszt, súlyosbítja a bomlást – mondhatnánk Derridával.

A már jellemzett hatások közül némelyek a *Margitban* is működnek. Az írás itt sem éri el a célját, bár a szöveg megismétli a beszédképtelenség és az írásba vetett bizalom mozzanatát. A főnikus anyag, a „hebegés”-szerű élőszavas megnyilatkozás inkább leplezi a beszélőt, mintsem megnyilvánítja, amit mondana, nem mondható, csak írható, különösen formált nyelvi közlemény. Mintha a szeretve lenni az írás elfogadását jelentené. Nem zárható ki a gondolkodásból az a metaforika, amelyben az írásaktus mint szexuális tett értelmeződik a szűzi papír vonatkozásában. A füzetbeli versek, mint egy későbbi szöveghelyen, az idők visszajátszódásában kiderül, olvasatlan visszaküldése („Margit elvette a füzetet, de néhány nap múlva barátnőjével küldte vissza...” 75) az *alkotói* megnyilvánulás elutasításaként is értelmezést nyer az elbeszélő közlésében: „mert akkor még azt hittem,

hogy költő lesz belőlem”. Azt már csak mellékesen jegyzem meg – hiszen a levél műfaja más jelentéskörbe helyezi a szerzősége –, hogy a *Szekszárdi mise* főszereplőjének, Séner Jánosnak a leveleire sem érkezik soha válasz, habár, amint elbírja a tollat, ír, és még hónapokig próbálkozik újra és újra.

Több elbeszélésben is a „hozzáférhetetlen iránypont” közelítése a szöveg szerkesztési elve. A *Vasárnap délutánban* ehhez szolgálnak eszközül a csodaszarvas-monda elemei. Az egy életen át kergetett-űzött vágy megfogalmazásának szemantikai transzformációja. Kétségtelenül belejátszik a gondolkodásba, hogy a szimbolikában az űzött vad nővé változhat, a nő állatalakja a szarvas. Baka István az allegoretikus implikatura (G. Genette), a „gyilkos folytatás” kifejezett érvényesítésével strukturálja át a magyar eredethagyomány részeként ismert vadüldözés szövegményét. Parodisztikus közelítésével csaknem „tökéletesen megöli” az alapszöveget. A vadászokat (mint a „korfestő” erejű mi hang, a többes szám első személyre váltó nyelviség érzékelteti) a szocialista teljesítménykényszer hajtja, amikor elérik, megölik a csodát. Az eredethagyomány kifordul, deszakralizálódik a honalapítás mozzanata: a vad elejthető, kimúlásának helyén épül fel a vadásztársaság székháza. „A rendkívüli látványnak”, a „riasztóan fenséges pillanatnak”, a „csodálatos tüneménynek” éppen olyan kevésbé közege az iparnegyed és a pályaudvar, mint a Jóistennek a kocsmá. Az elbeszélte világban még a Jóistent is figyelik, már ő sem tudja kézben tartani a dolgokat. Felkínálja viszont a birtoklás unalma helyett az örök hiányt, azaz az örök vágyakozás élményét.

(A „bizonytalan vibrálás”) A *Szekszárdi misét*, Baka István egyik legfontosabb prózai szövegét is az a különös poliszémikus intenció, az a jellegzetesen sűrű elbeszélés szervezi, mint a *Beavatások* más darabjait. A „mise történetét feldolgozó kisregény”-ben – ahogyan a szerző fogalmaz *Az idő térképjelei* című írásában – a történeti és a fikatív narratív módusok is sajátos funkciót töltenek be, az intervallum megalkotásának eszközrendjébe tartoznak. A „bizonytalan vibrálás” válik a szöveg önjellemző metaforájává. Az elbeszélés-poétikának jelleget adó „bizonytalan vibrálásban” a fantázia-impulzusok és a valóság egybeforrnak, a beszéd és gondolat közötti különbségek megszűnnek. Az intervallum mintegy lebontja a kettéosztottságra épülő gondolatrendszer. A történelem elsőprő erejű viharának vízióját illetően a lázálom és a valóság kiegyenlítődik a beteljesülésben. Az intervallum mint „az átmenet kezdete, mint mozgással feltöltött köztes tér, megnyíló út” az érzékcsalódásban, a látomásos emlékekben, az elbeszélés jelenét kitöltő lázas látomásokban, az ájulásban, az eszméletvesztésben megjelenő képekben férhető hozzá. De kérdésként merül fel, hogy a látomásos értelmezést nyerhetnek-e a tapasztalati metaforájaként: „de vajon nem az ájulásban lejátszódó lázas látomásos voltak-e az ő tapasztalatai?” A vízió létmódjának a bizonytalan vibrálások kimeríthetetlen játéka ad jelentést. A vízió poétikája, az intervallum téralakítása, a kérdésség értelmezési határainak tágasságát és bizonytalanságát, voltaképpen a „nyitott” szerkezetiségét juttatja formához. Valószínűleg a *létező modulációit* működtető intervallum sajátos jelentésmozgásába való belépés vonja maga után a kötet címében megjelenő beavatottságot is.

A *Szekszárdi mise* szerkezetében kulcsfontosságú az a zárlatban lényegében visszavont élménymozzanat, amelyben az emlékezet és látomás csodás kettősségében egy női kéz változik partitúrává. Rejtélyes átváltozásában a múlt aktivitását érzékeljük, a vágy örökös tárgyának megjelenését. S más kérdés, hogy a referenciális olvashatóság elbizonytalanítását is. Merthogy történeti tény: egy Séner János nevű honvéd tábornok nőül vette Kristofek Terézt, és kilenc gyermekük született. Baka István elgondolásában az azonosíthatóan pontos névhasználat, sőt a névpárosítás sem a referenciális olvashatóság jele.

Az elbeszélés itt is a jövőstítés, a „valamire való készülődés” poétikáját követi a beteljesületlen, a mindig várt, a soha meg nem talált narrativizációjában. A remény, a bizakodás a várakozás alapja, a csalódás, a kudarc és a szégyen váltakozó ritmusában. Legszélesebben az *utolsó lehetőség* jelentésköre bontakozik ki, a „mániákus” keresés, a megszerzés, a visszaszerzés reménye, az évek óta dédelgetett *terv* kivitelezésének lehetősége. Amikor minden cél valami meg-nem-szerezhető, valami távoli köré rendeződik, az elbeszélés a „távolság diverziójának” formája, a távolságé, amely arra készíti a szereplőt, hogy „a láthatárra szegezett tekintettel” éljen. *Ott*, a láthatáron van a törekvések, az eszmények, a célok világa. Abba az irányba fordul minden reménységünk...³

Ami nagyon lényeges, és ebben a vonatkozásban is egymásra mutatnak a szövegek, a kötet minden egyes elbeszélése úgy épül fel, hogy a *történeti* intenzíven keresi a helyét a jelentések rendszerében. A *kisfiú és a vámpírok* pedig a kísértetjárást nemző történelem átfogó allegóriájaként olvasható, a történelem érzéki dimenziójának, a valósággá vált valótlanságnak az elbeszéléseként.

A *Szekszárdi mise* egy széles nemzeti önreflexiónak is teret nyújt. Az asszimilációs történeti mozgások, a nyelvi magyarosodás, a nemzeti politikai és kulturális lojalitás, a vállalt magyarság, a nemzethűség és sorsközösség, siker és eltávolodás kérdéskörének érintésével. De szélesíthetnénk a kört a Liszt-értelmezés és viszonyulástörténet, hatás és befogadás vonatkozásában stb. is. Amikor Liszt szelleme visszatér „ördögi látomásként”, a *Divina Commedia* mint sajátos műfaji-poétikai jelölő határolja be a vízió időkereteit. A párbeszéd szituációja egy magyaryelvűségre váltó németet köt össze egy, az eredeti anyanyelvi kultúráját nem ismerő, származási közösségében idegenként tisztelt magyarral. „Baka tolla tévedhetetlenül pontos: miközben szemére veti Lisztnek a magyarsághoz fűződő látogatói viszonyát, nem az elvesztett identitását vagy idegenségét emeli ki, hanem éppen azt, hogy a torzulásokat igenelte és erősítette jelenlétével és magatartásával” – írja Balassa Péter⁴, s úgy látja, hogy ez a történet valójában nem az identitás, hanem a „*felemelkedés arányainak kereséséről*” szól. Az antropológiai jelentéseiben megkerülhetetlen sorsról, amely, Plešu elgondolásában, nem előzi meg tulajdon azonosságunkat, pusztán annak finom mívű kifejezése, modellje, formalizációja.

A nyomasztóan összetett szerkezetiségű *Margit* szövegszervezése az archetipézis dominanciáját valószínűsíti meg, az előszöveg viszonylatában főként akceptatív jelentéstendenciákat mutat. A zárlat viszont a szöveg fausti perspektívája ellenében szerveződik. Ebben az elbeszélésben a Margit-képzet homályosítja el a közelség iránti érzéket („mentem haza a tejfehér ködben, és alig vártam, hogy ágyba kerüljek, és Margitról ábrándozhassam, amíg el nem alszom” 73–74), hozza létre a „távolság” diverzióját. A Margit iránti vágy végül a reverzív gondolkodásban teljesül be, az történetik meg, ami már nem várható. Az „én” az önmagával való nem azonossággal szembesül. Az elbeszélő időelgondolásában úgy jelenik meg a visszafordítható idő képzete, hogy tartalmazza a vissza nem térés érzetét is, hiszen tapasztalatai meghaladják a lányét, a későbbi múltakból visszavetített értelmeket is közvetítenek. A történeti úgy lép a narratívába, hogy a lány az 56-os eseményeket illető információéhsége, történelem- és cselekvés-értelmezési dilemmái vonatkozásában válik megközelíthetővé. Az *óraidő* kiiktatásával mintha egy új észlelésrend lépne életbe, az *intervallum* idővalósága. Az elbeszélés az intervallumot nem helyként, hanem transzcendáló mozgásként értelmezi. A Faust-mítosz képzetvilágához

³ I. m. 149.

⁴ Balassa Péter: *A szekszárdi misétől a makacs csárdásig.* = *Koldustorta.* A Magyar Írószövetség és a Belvárosi Könyvkiadó kiadása. Budapest, 1998. 48–49.

kötött megfoghatatlan különösségek, a viszonylag tünékeny, a szertefoszló, a szétolvadó, a tranzitáló jelenségek létminőségeként, létmódjaként. A tejszerű ködben és bizonytalan derengésben az átmenetek, eldöntetlenségek és egybemosódások jelzik, nem tudni, hogy hol vannak az érzéki-fizikai úton átélt határai, és hol kezdődnek a megfigyelési logikán túl zajló események, a mások számára rejtve maradó, sajátos tudatelmények, mentális működési formák.

A kötet utolsó elbeszélése (*Én, Thészeusz*) – amelyben legalább olyan kifejezett a mítoszfunkció, mint a *Margit*-ban – a labirintus-mitologémiát idézi, a jelenkori magyar irodalomban másoknál, Grendel Lajosnál (*Thészeusz és a fekete özvegy*) vagy Krasznahorkai Lászlónál (*A Thészeusz-általános*) is megjelenő toposzt. A hasonlóan való ráतालálás, a behelyettesítés groteszk mozzanatát ugyancsak hasznosító Grendel-regényből idézem: „Az az alaphelyzet, hogy én *Thészeusz* vagyok...”. Baka István Thészeusz-történetének zsúfolt jelentésvilágában a mitologikus és a történeti értelmezések többszörösen is keresztelik egymást. Mindegyre az ’56-os diskurzus hangjai hallatszanak ki a narratívából. Az Ariadné című kamaraopera librettóját egy ötvenhatostól tulajdonítják el a bebörtönzött szerző halála után. A főszerepet játszó színész nő életébe erőteljesen beleszólt a forradalom. Az elbeszélő labirintusszerű szituációként érzékeli, de a Pilinszky-mottó jelzései szerint a „nyílegyenes labirintus” paradoxonával véli megnevezhetőnek azt a léthelyzetet, amelyből a játék és „valóság” egymásba eső története kibomlik. A kiismerhetetlenség létélménye voltaképpen nem a jellegzetes labirintusrajzolat, a közvetlenül át nem látható függvénye. Ennek a paradoxonnak ahhoz az érzéskomplexumhoz is köze lehet, amely Krasznahorkainál a „nincs labirintus, csak eltévedtünk” összefüggésében jelenik meg. Baka itt újra az „idő nélküli látás” gondolatát veti fel. A fázisszerűen beállított EGYENES LABIRINTUS az álló idő, „az egy helyben topogó idő”, a haladásképtelenség, a ködbe vesző jövőperspektíva, az örökre változatlan fényviszonyok, az orientációvesztés, a rendkívüli energiákat felemészítő, hasztalan erőfeszítések szimbolikus tere, amely teljesen elbizonytalanítja az én helyzetének azonosíthatóságát. Ez az időtlenség azonban beilleszkedik az időbe. Ebből a térből kilépve, a beszélő már nem független többé az időtől, mint múlt időtől, amely az időtlenségben való tartózkodása alatt is telik, s amelyben még a színház „alvilágát” is meg kell járnia, hogy önjelölt Thészeuszként az előadás jelenetében léphessen a „felettebb tiszta” (Kerényi Károlynál a krétaiai görög nyelven: *ari-hagné*) képzetének védelmére. A meg nem szereshető helyén, a „felettebb tiszta” szerepkörében egy öregedő énekesnő, egy undorító, iszákos nőcske áll. Ezért segítheti a jelentésadást a már idézett gondolat: ezúttal az analógia nem helyrehoz és összebékít, hanem elválaszt, súlyosbítja a bomlást. Mintegy ráadásul, abban a mítosz-horizontban mozog az elbeszélés, amelyben Ariadné a szétválás jelképeként értelmeződik. A perspektíva vonalai pedig tömör betonfalakként húzódnak, és végül teljesen összeérnek. Olyan létezésatmoszférát teremtve, mint amilyent a csokoládészelet (amely ötvenhat után eltűnik a boltokból) és a női alak nevének (Ada) egybecsengésével körvonalazott Rákosi-narratíva meg a csokoládépapír rajzolatának egészen összefutó, a perspektíva végét jelentő vonalai már egyébként is sejteni engedtek. A szöveg- és kötetzárlat sajátos jövőtlenségében, a *perspektíva végén*, a Semmi alakzata jelenik meg, szinte rondoszerűen.

Gyulai Levente

Az interjú mint az (ön)kanonizáció lehetősége

A Lázáry René Sándor-művek szövegkontextusairól

„...mindent kell választani egyszerre.”
Kovács András Ferenc

Az interjú főleg a médiában kap hangsúlyozott szerepet, ezért gyakran hajlamosak vagyunk elhanyagolni irodalmi funkcióját, noha egy irodalmi kontextusú interjú is releváns lehet, különösen egy olyan esetben, amilyenről az alábbiakban lesz szó. Az interjú, kétoldalúvá tagolva a kommunikációt, elsődleges információforrássá avatja a kérdezettet, és irányadóvá a kérdezőt. Írásomban elsősorban két interjún vizsgálom meg a szépirodalmi kontextusú interjú kanonizáló hatását. Mindkettő Kovács András Ferencsel készült, a kérdezők Füzi László¹ és Csontos Erika.² A beszélgetések KAF lírájának több oldalát megvilágították, most a Lázáry René Sándort érintő szempontokat nézzük: olyan fiktív³ szerzőről van szó, akinek költészete még nem alkothat egységes korpuszt, mert verseit még nem publikálták kötetben, így ezek csak folyóiratokban vagy interneten olvashatóak. Lázárynak az irodalmi folyamatba való beépítését a szövegeinek közreadójával és „eredeti” szerzőjével, Kovács András Ferencsel készített interjúk is nagymértékben meghatározzák, hiszen felszínre hozzák, illetve megteremtik a Lázáry-életmű (világ)irodalmi kapcsolatrendszerét. Egy „nem kortárs” irodalmár kötetben még kiadatlan életműve esetén a kanonizáció szempontjából lényeges az ilyesfajta dialógus megléte. Kovács András Ferenc ehhez különböző kanonizációs stratégiákat választ, igyekezve megteremteni a Lázáry-figura identitását, hitelességét.

Kovács András Ferencnek új szerep jut a Lázáry-versek kapcsán. A maszkokat, arcköveket teremtő KAF-i átirások a Lázáry-versekben is fellelhetők, az igazán releváns és új funkció a nyilvánosságra hozó, filológusi szerep. A közzététel módja az, ami a verseket az irodalmi kontextusba olvasztja, mintegy beavatja őket. KAF nemcsak az interjúkban, hanem a Lázáry-versek folyóiratközléseiben is megkezdte a fiktív szerző imázsépítését, utóbbi esetben a „közzétett” szövegeket gyakran életrajzi-filológiai lábjegyzetek kísérték, kísérik, különböző változatokban. (Eltér például a „felfedezett” szövegek száma vagy maga a szöveg is. – I. *Nappali Ház* 1993/2., *Forrás* 1997/4. stb.) *A Tiszatáj* 2000. májusi számában olvasható változat például így szól: „Lázáry René Sándor 1859. szeptember 17-én született Kolozsvárott. Latin és francia szakos tanár volt, kiváló romanista hírében állott, de ez nem bizonyított, mindenesetre hosszabb ideig hivatalnokként is működött.

¹ Kovács András Ferencsel beszélget Füzi László: „Mint forró csontok a máglyán”. *Forrás*, 1997/4.

² Kovács András Ferenc: *Scintilla animae*. KOMP-PRESS – Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 1995. 159–176. vagy *Magyar Napló*, VI. évfolyam 13–14. szám, 1994. július 8.

³ „... A következő aztán Lázáry René Sándor volt, ez ’92 októberében jutott eszembe, azért, mert kedvem volt egy kicsit verlainé-izálni, olyan volt a hangulatom, ki kellett találni Vásárhelynek egy költőt, ez lett Lázáry René Sándor.” In. „Mindent kell választani egyszerre”. Kovács András Ferencsel beszélget Balázs Imre József. Helikon, 1999/17. 17.

1890-től Marosvásárhelyen élt. A várossal szomszédos Marossárpatakon hunyt el 1929 októberében. Ötvenkilenc verse még 1992 augusztusában került elő a marosvásárhelyi Molter-hagyatékából. A hirtelen, sőt: hihetetlen fölfedezést követő filológiai kutatómunka, illetve a nehéz és szövevényes életrajzi nyomozás eredményeképpen jó néhány eredeti Lázáry-levélre és elegyes följegyzésre bukkantunk a költő élettársának, későbbi özvegyének, Vajdaréthy Júliának mindeddig lappangó hagyatékában... Ám ugyanott további százhatvan költeményre, valamint Marullo Pazzi (késő reneszánsz költő és zeneszerző) tizenhét versének Lázáry általi fordítására, avagy átköltésére akadunk... A Lázáry-oeuvre immár teljesen látszott, amikor is 1995 júliusában (a marosvásárhelyi Teleki Téka és dr. Vajdaréthy Rabán fáradhatatlan közreműködésének köszönhetően) a Vajdaréthy Júlia-féle kéziratköteg fájóan hiányzó, elveszettnek hitt részeire is rátalálhattunk... Egy szürke notesz és újabb százhuszonhárom vers! Zömükben fiatalkori próbálkozások, rögtönzések, úti képek, zsengek; illetőleg már kései költemények, poémák, megkeseredett tréfák, szomorú töredékek: egy életmű törmelékei... Közöttük néhány általunk eddig ismeretlen átköltés, avagy fordítás: Caius Licinius Calvus (Catullus-kori latin), Sir Andrew Blacksmith (XVIII. századi angol) és Fu An-kung (VIII. századi kínai) költőktől. Lázáry lírikusi hagyatéka így, a maga összességében 359, még pontosabban 449, de tulajdonképpen 926 verset tartalmaz. Az egésznek mutatkozó szövegtörzset földolgozása roppant időigényes, ám folyamatban van."⁴ Lázáry – nem véletlenül – száz évvel idősebb a korpuszt nyilvánosságra hozó személynél, Kovács András Ferencnél, aki 1959. július 17-én született.⁵ A vizsgált, KAF-fal készült interjúk a Lázáry-kanonizációra való kezdeményezésnek tekinthetők, és a Lázáry-szövegtörzset első, tehát irányadó értelmezéseként kívánnak fellépni. KAF a Jan Assmann által a szent szöveg és a kanonikus szöveg fogalma kapcsán felállított hármas modellben⁶ megjelenő interpretátorhoz hasonlít, aki a szöveg és a hallgató között közvetít, csak ő a Lázáry-életművet az irodalom folyamatába bevonna – és az irodalmi hagyományhoz viszonyítva⁷ – az interjúk és lábjegyzetek révén az olvasóközönséggel ismerteti meg.

⁴ Lázáry René Sándor: *Alexander Renatus. Tiszatáj*, 2000/5. 17. Az idézet kapcsán fontos megjegyeznünk, hogy C. L. Calvus nem fikatív szerző. Lázáry hagyatéka folyamatosan alakul(t), és halálának időpontja is kérdéses, abban az értelemben, hogy a *Nappali Ház* 1993/2-es számában például 34 versről van szó, halálának éve: 1927. A *Forrás* 1997/4-es és 2000/1-es számában a következő adatok szerepelnek: 1992-ben 40 verse került elő, később még 108 költemény, majd egy szürke noteszben újabb 131 írás. Halálának éve 1927. A *Tiszatáj* 2000/5-ös számában: 1992-ben 59 versére bukkannak rá, majd 160 újabb költeményre, és 1995-ben egy szürke noteszsel együtt még 123 mű. Halálának éve 1929.

⁵ Kovács András Ferenc: *Scintilla animae*. KOMP-PRESS – Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 1995. 175.

⁶ „Kánoni szövegek értelme csakis szöveg–értelmező–hallgató hármas viszonyában bontakozhat ki.” Jan Assmann: *A kulturális emlékezet*. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. (Ford.) Hidas Zoltán. Bp., Atlantisz Könyvkiadó. 1999. 95.

⁷ Figyelemre méltó az, ahogyan KAF a Balázs Imre Józseffel való beszélgetésben a hagyományhoz való viszonyát meghatározza: „...az ember vállalható vagy kevésbé vállalható irodalmi (és egyéb) hagyományok hálójában, szövevényében él... [...] Azoknak a névsora, akiket idézek vagy átrólok, nyilván azokból áll főleg, akik valamelyest közel állnak hozzám. Azt nem szeretem, amikor megkérdezik, hogy kik a kedvenc költőim. Erre sem tudok válaszolni, nemhogy arra, hogy: ki a kedvenc költőm. Tudomisen: a sumér agyagtábla vésnőke. Ez egy roppant gazdag és nagyon tág dolog. Nem is szeretek választani. Tulajdonképpen ez az és-és-és elvén működik, mindent kell választani egyszerre.” In. *„Mindent kell választani egyszerre”*. Kovács András Ferencsel beszélget Balázs Imre József. Helikon, 1999/17. 17.

Füzi László interjúja, amely a *Forrás* 1997/4-es számában olvasható, jól példázza a műfaj kanonizáló erejét, hiszen lehetőséget ad Kovács András Ferencnek, hogy a saját irodalmi tevékenysége mellett (esetleg mellé) Lázáryt is kontextusba helyezze, és meghúzza a határvonalat szerző, átró, maszk és irodalmi fölfedező között. „– Emlékszem az első Lázáry René Sándor-versek megjelenésére a Jelenkorban, majd a Látóban, aztán nagyon hamar jöttek hozzánk is a Lázáry-kéziratok. Eleinte filológiai felfedezésnek, később aztán játéknak tűnt. Mostanra neved valamiféleképpen összekapcsolódott Lázáry René Sándor nevével. Hol tartasz a Lázáry-hagyaték redaktálásával? – Tény, hogy Lázáry René Sándor föltámasztása, azaz fölfedezése, bizonyos értelemben bajba keverte bennem a költőt, aki esetleg voltam, avagy aki csupán lenni igyekszem... Az történt, hogy visszavedlettem cédulanyesdekelő filológussá. Egy múlt századi marosvásárhelyi költő! Persze, csak afféle úri dilettáns, rejtőzködő, visszahúzó örök amatőr – igaz, hogy olykor profi ízekkel...”⁸ A korpusz sajátos identitását és hitelességét a Lázáry születésének száznegyvenedik évfordulójára tervezett kötet biztosította volna, ez 1999-re volt beütemezve. A Lázáry–Kovács András Ferenc relációt Kovács András Ferenc így írja le: „Fáraszt, kipusztít, fojtogat a fölgyűlt, tömérdek anyag. Habár hat rám, hatunk egymásra. Mégis néha félek, hogy amire Lázáry végre versificatorként megszólalhat, én már költőként (ha voltam egyáltalán) régen elhallgattam.”⁹ Amikor Füzi a magyar költészet újraértelmezésének mint posztmodern gesztusnak a problematikájára kérdez rá, KAF (némi távolságtartással) a posztmodern költői tendenciák között igyekszik elhelyezni magát és Lázáryt. Kovács válaszából egy „is” olvasható ki, hiszen szerinte a költészetéhez egészsésként kell viszonyulni, és a szakaszokra való tagolás rossz értelmezési ösvényre vezet. „*Mintha a teljes korábbi költészet »reflektálásának« a lehetőségét megteremtetted volna, s újra is mondtad, újra is értelmezted a magyar költészetet Balassitól (Júlia-ciklus) József Attiláig ... Posztmodern gesztus volt ez, vagy az elsajátítás vágya?* „– Nem tudom. Inkább sejtem. Is-issel válaszolnék. Egyrészt azért, mert gesztus is volt, önkéntelen, majd önkéntelenül tudatosult gesztussorozat. Nekem eleve ilyen gesztusokhoz volt gusztusom, franciáiban: *izlésem. Gouter tous les gouts.* [...] Nekem például rengeteg ars poeticám volna, ami csupán bonyolult kifejezése annak, hogy egy sincs. Mintha egész életemben egyetlen könyvet, egyetlen költeményt írnék... Mert engem voltaképpen a végtelenség és a teremtés foglalkoztat, a formálódás és a formálás érdekel: az alakítás lényege, az ismétlődések és egyazonságok mégis-mássága. [...] A mindenség szabálytalan játékszabályok, törvényszerűségek rendszere. Az univerzum csupán egyetlen gesztus kérdése. Utólag persze mindez nevezhető posztmodern gesztusnak is, de félek, hogy nem tudom: mi az?”¹⁰ A Lázáry-kanonizációra irányuló törekvéseket egy másik interjú is táplálja: Kovács András Ferenc és Csontos Erika beszélgetése.¹¹ Már az első kérdés rávilágít Kovács András Ferenc szövegeket közzétevő szerepére: – Mennyi hozható nyilvánosságra KAF életéből? – kérdi Csontos Erika. Mire KAF rejtetten beleszó a válaszbba egy a Lázáry-versek értelmezéséhez, genealógiájának kirajzolásához alighanem lényeges adatot. „... Tehát ott érettségiztem, majd egy sikertelen felvételi után egy évig fazekas voltam *Lázáriban*¹², Szatmárnémeti határában.... Mondhatni: inaskodtam, szobrászkodtam.”¹³ Ebben az interjúban történik meg a kontextuskiépítés, vagyis KAF

⁸ Kovács András Ferencsel beszélget Füzi László: „*Mint forró csontok a máglyán*”. *Forrás*, 1997/4. 30.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo. 28.

¹¹ Kovács András Ferenc: *Scintilla animae*. KOMP-PRESS – Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 1995. 159–176

¹² Kiemelés Gyulai Levente.

¹³ Kovács András Ferenc: *Scintilla animae*. KOMP-PRESS – Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 1995. 159.

az interjú révén megteremti Lázáry irodalmi környezetét, ami elősegíti, sőt feltételezi Lázárynak a kortársaival való összevetését, irodalmi munkáinak elemzését. „– Ó, a születés [ti. hogy KAF előtt száz évvel], az talán teljesen akcidentális! Lázáry René Sándor mégiscsak a nagy mesélő, Benedek Elek apó évjáratából való, a Czöbel Minkáké elvesztett nemzedékéből, de tulajdonképpen a portugál Pessoa kortársa volt. Vagy inkább a Kavafiszé... Teljesen véletlenül, a marosvásárhelyi Köteles utca Bolyai-házának padlásán akadtam rá a költeményeit őrző kéziratcsomóra. Másrészt és máshol pedig egy még bővebb Lázáry-hagyatékra bukkantam... S egy másik kéziratkötegre, amely bizonyára elégethetetlen. Ha jönnek majd a nagy anatómák... Hiszen vannak, akik kétségbe vonják, hogy a polgári liberalizmusból, a literátusi nyíltságból és emberi toleranciából egyként kitűnőre vizsgázott Molter Károly ilyen rossz verseket is megőrzött volna halhatatlan transzszilván poéták hagyatékával teletömött padlásán... [...] Babits kártyázni járt, Lázáry meg egyszer-kétszer kibicelt Babitsnak. Ez talán a legjellemzőbb Lázáry René Sándorra: ő örök kibic, örök amatőr, titkos, utólag leszóltott dilettáns... Peches, elveszett ember. Inkább Komjáthy vagy Reviczky kortársa, mintsem az Adyé... Pláné a Kosztolányié. Ő valahogy minderről lemarad... Renének is csak azért hívják, mert a mamája francia volt, *bonne* volt egy nyírségi, majd Erdélybe települt kisenemesi családban. A mama rokonai Béziérs-ben éltek. Lázáry anyanyelve tulajdonképpen a francia volt.”¹⁴

Lázáry egyrészt versei világképe révén igazodik a századforduló lírájához – így Komjáthy, Reviczky, Czöbel verseihez –, de nyelvezete is „korhú”. Egyébként Lázáry költészete sok vonásában hasonlít Kovács András Ferenc lírájára: Kovács alteregói beleíródnak a Lázáry-korpuszba, miközben különböző szerzők műveit írja át, vagy hivatkozik rájuk, versei kapcsolatot teremtenek az irodalmi korok és hagyományok között, formaérzékük is rendkívüli. Ez arra utal, hogy a Kovács András Ferenc által említett dilettantizmus nem jellemzi Lázáryt, inkább csak álcaként szolgál, abban az értelemben, hogy egy dilettánsnak több minden megengedett, hiszen nem a kánon része. De azáltal, hogy kanonizált szerzőket ír át és von bele költészetébe, Lázáry magát is megpróbálja beleírni a hagyományba. Ez kettős játék: dilettáns álcával történő, potenciális kanonizációt célzó lehetőség.

Ami Kovács András Ferenc többi alteregóit illeti, ők is bekerülnek a Lázáry-korpuszba: Fu An-kung két versét (*Csangani szépség, Tutajosdal a Jangcén*)¹⁵ Lázáry teszi közzé. Lázáry versei között találunk egy *Joe Coleman balladája*¹⁶ címűt is, ami Jack Cole-ra utal, Kovács másik alakmására. Az alteregók egymást idézik, egymást a KAF-i költői világ alteregóhálózatába fonják be, tulajdonképpen ez a dialógus egyik útja Kovács András Ferenc és a világirodalom között: az alteregók sora, a fentiekén kívül például Sir Andrew Blacksmith létesít relációt különböző korok költőivel, irodalmi műfajaival.

Mindegy, hogy a kánont oktatási útmutatóként, normaként és szabályként, vagy az alapvető auktorok jegyzékeként határozzuk meg,¹⁷ a Lázáry-szövegek mindenképp az irodalmi kánon részévé kezdenek válni, hogy meddig, az kérdéses, de a különböző stratégiák elsősorban két kánon részévé teszik: az egyik a posztmodern (az átíratos, arcváltakoztatásos gesztusa révén), a másik pedig a 18–19. századfordulói lírai világ

¹⁴ Kovács András Ferenc: *Scintilla animae*. KOMP-PRESS Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 1995. 172.

¹⁵ Korunk, 1998/8. 13.

¹⁶ Joe Coleman Jack Cole ükapja. Lásd. Kovács András Ferenc: *Jack Cole daloskönyve*. Jelenkor Kiadó – Polis Kiadó, Pécs – Kolozsvár, 1996, 104.

¹⁷ Jan Gorak: *A modern kánon létrehozása. Egy irodalmi eszme teremtése és válsága*. In. *Irodalmi kánon és kanonizáció*. Szerk. Rohonyi Zoltán. Bp., Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 2001. 17.

kontextusa. A kánon szelekciót jelent, lényegében a mű és az olvasó közötti relációban él. A kapcsolatot olyan tényezők mediálják, mint például az interjú, a virtuális terjesztés és egyebek. Az is kérdés, hogy melyik kánonba tartozik (tartozna) bele a Lázáry-korpusz. A tág, kulturális hátérre utalóba vagy a szűkebb, szakmai, illetve értelmezői közösségi koncepcióba.¹⁸ Mivel a szövegek még nem jelentek meg egy kötetben, és így nem alkothatnak stabil szövegekonglomerátumot (egyelőre), inkább a szűkebb kánonba sorolhatók. A Lázáry-korpusz tehát inkább a „lappangó”¹⁹ kánonba tartozik, de hamarosan a tág kánon részévé válhat, hiszen a recepció egyre többet foglalkozik vele, és így a KAF által megkezdett kanonizációs törekvéseket gyorsítja. Az irodalmi piacra való igazi berobbanást viszont egy Lázáry-kötet jelentené.

Irodalom

ASSMANN Jan

1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Ford. Hidas Zoltán, Bp., Atlantisz Könyvkiadó, 93–96.

BALÁZS Imre József

1999 *„Mindent kell választani egyszerre”*. Kovács András Ferencsel beszélget Balázs Imre József. *Helikon*. 17: 17.

BOKA László

2004 *A befogadás rétegei*. Kolozsvár, KOMP-PRESS, 24–27.

FÜZI László

1997 *„Mint forró csontok a máglyán”*. *Forrás*. 4: 25–30.

GORAK Jan

2001 *A modern kánon létrehozása. Egy irodalmi eszme teremtése és válsága*. In: ROHONYI Zoltán (szerk.): *Irodalmi kánon és kanonizáció*. Bp., Osiris Kiadó Láthatatlan Kollégium: 17–20., 68–74.

KOVÁCS András Ferenc

1995 *Scintilla animae*. Kolozsvár, KOMP-PRESS – Korunk Baráti Társaság, 159–176.

SZAJBÉLY Mihály

2000 *Mire figyelt a Figyelő? Nyílt, negatív és lappangó kánon a kiegyezés utáni évek magyar irodalmában*. In: TAKATS József (szerk.): *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*. Budapest, Kijárat Kiadó: 177–210.

¹⁸ Boka László terminológiája In. Boka László: *A befogadás rétegei*. Kolozsvár, KOMP-PRESS. 2004. 24–27.

¹⁹ „A nyílt kánon egy adott időszak meghatározó, alapjait tekintve iskoláskönyvekben lefektetett és egyéb eszközök által szintén terjesztett kánonját jelenti [...] feladata az irodalom szerepének meghatározása, illetve annak körülírása, hogy e szerep betöltéséhez milyen tulajdonságokkal rendelkező művekre van szükség. A nyílt ellenkánon a nyílt kánonnal szemben fogalmazódik meg, közvetlen célja a már érvénytelennek ítélt kánonnal szemben egy alternatív ellenkánon megfogalmazása, végső célja a nyílt kánon leváltása és önmaga nyílt kánonná emelése. A lappangó kánon alapvetően a nyílt kánon és a nyílt ellenkánon körén kívül működik, de nem azonos a kanonizálatlan egészével, és nem feltétlenül szorít ki a köréből mindent, ami a kanonizált körébe tartozik. A negatív kánon a valamilyen formában kanonizált bizonyos elemeinek a nevesítve elítélését jelenti.” A különböző kánontípusok Szajbély Mihály terminológiái. Szajbély Mihály: *Mire figyelt a Figyelő?* In: *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*. Szerk.: Takats József. Bp., Kijárat Kiadó, 2000. 177–210.

Bálint Péter

Szövegközti párbeszéd

a „vajúdó Európában”

(Fekete J. József: P.O.S.T – Szentkuthy Miklós és művei)

Előjáróban érdemes nyomban két dolgot megemlíteni Fekete J. József közeli múltban a Forum Kiadó gondozásában megjelent: *P.O.S.T Szentkuthy Miklós és művei* monográfiája kapcsán.

Az 1997 februárjában a pesti Francia Intézet által megrendezett, francia–magyar kétnyelvű Szentkuthy-konferencia után adott nagyköveti fogadáson, az író életművével foglalkozó fiatal kutatókat külön is köszöntő követi szónoklaton „felbuzdulva”, Konrád György azt a méltánytalan kérdést tette föl a jelenlétünkben: „no de hol vannak a fiatal Szentkuthy-kutatók?” Úgy vélem, az asztal másik oldalán ülök, a sokáig méltatlan jelzőkkel és felszínes ítéletekkel illetett Szentkuthy-mű faggatása révén, ki-ki a maga sajátos „olvasatát” elkészítve, Somlyó György fiatalabb szellemi társakat pártfogásába vevő válaszában is – hogy tudniillik „az asztal másik felén ülnek” – csattanósabb választ adtunk a Vas István-i bölcsességet és tapintatot mellőző kérdésre. Az elmúlt időben bizonyítottunk a Konrád-féle kételkedőknek; hiszen az akkor ott lévő „fiatalok” közül: előbb Rugási Gyula, majd e sorok szerzője, s most a zombori illetőségű Fekete J. József adta közre évtizedes kutató-elemző munkájának eredményét. Ideje volt? Kétséget kizáróan itt volt az ideje megjelentetni olyan kötetet, melyet szerzője teljes mértékben Szentkuthy életművének szánt, s hogy rövid időn belül mindjárt három ilyesfajta freskó is napvilágot látott, megeléknítették az érdeklődést. Ideje volt e kötetek publikálásának azért is, mert a Somlyó György, Határ Győző, Réz Pál és Domokos Mátyás írásait, irodalmi beszélgetéseit alig követte egy-két alkalmi töprengés az elmúlt időben, mintha kimertülni látszott volna a Szentkuthy irányába egyébként sem túlzottan heves érdeklődés. Kitartó, nem csekély áldozatot követelő életmű-faggatásunk eredménye, súlya, sőt talán még haszna is, igazából a kánont gyártó irodalmárok ítélezésével vagy restségével összevetve mérhető.

Noha bármilyen meglepő is, akad olyan mostanában megjelent irodalomtörténeti kötet, melyben még a neve sem szerepel Szentkuthynak, míg másokban mindössze néhány szóval is elintézhetőnek vélik életművét, melyet a francia sikere nyomán egyes kritikusi Pessoaéhoz, Borgheséhez, Nabokovéhoz hasonlítanak, és hozzájuk mérten ünneplik minden egyes idegen nyelven megjelenő művét. Ám tényként említhető, hogy éppen a Konrád által hiányolt, harmincas-negyvenes éveiben járó fiatalabb irodalmár nemzedék, s mellettük az egyetemisták, gimnazisták forgatják lelkesülten vaskos köteteit, mármint a fiatalok azon része, amelyik még hajlandó bármilyen irodalmat is olvasni. Eközben, paradox, s egyben érthető módon, az idősebbek már csak önnön szobruk faragásával vannak elfoglalva. Azt viszont elégedetten állapíthatjuk meg, hogy az ítések és irodalmárok olykor érthetetlen irodalomcsontkítása, máskor szándékos hallgatása ellenére sem következett be Szentkuthy halálával a szokásos, egy-két évtizedig tartó „purgatóriumi létre” való ítélet. Némi frivolitással állíthatjuk, hogy Szentkuthy él, elevenebben hat és sugároz, mint valaha, szenvedélyesen „ír és publikál” (az évek óta folyamatosan megjelenő posztumusz kötetet alapvetően rendezték át az életművet és megítélését), provokálja a kortársakat és bírákat. Sokan és sokféle alapállásból írtak életművéről, amely szokatlan és nehezen elsajátítható volta miatt nem feltétlenül számít a „művelt olvasóközönység”, vagyis a műveltséggel és érzékenységgel alig is rendelkező olvasók táborára.

A másik dolog, ami alaposabb megfontolást érdemel, hogy a déli határhoz közeli Zomborban, a kegyetlen etnikai mézárások és népiirtások, a védtelen civilekkel történő erőszakoskodások idején, ki tudja milyen belső készletének és életmentő gondolatnak engedve (talán éppen a józan ítélőképességének és erkölcsi integritásának megőrzése érdekében), egy „fiatalember” úgy döntött, hogy a Szentkuthy-életmű tanulmányozásának szenteli napjait. Ez az áldozathozatal, énodaszánás tagadhatatlanul egyfajta sorsvállalás és sorsbeteljesítés is a részéről; úgyhogy bátran mondhatjuk:

Fekete J. József szándéka és sorsa egy bizonyos szempontból egybe- és összenőtt az általa kutatni, értelmezni és „rekonstruálni” vágyott Szentkuthy-életművel. Ez a korábbi törekvéseket is összegző olvasat (Fekete sokáig „*olvasat*” címen adta közre évtizedes vizsgálódásai és töprengései lenyomatait vékony kötetekben) a Szentkuthy által is sokat emlegetett létezés egészen való töprengés méltóságát, a szenvedélyes lételemzés és írás eltántoríthatatlanságát tükrözi. Ne feledjük, ez a fajta „halálmegvetés” és egy másik ember művéhez való létodaszánás még egy egyetemi könyvtárban kutató, vagy otthonában szellemi tornamutatványt végző irodalmár részéről sem olyan egyértelmű, nemhogy egy háborús körülmények között mindennapi túlélésért küzdő fiatalembernek. Nem véletlen, hogy a lét peremén egzisztáló, magyar állampolgárságától egy miniszteri tollvonással oly fájdalmasan megfosztott író, az oly sok nyomorúságon és megaláztatáson átesett Fekete J. József, a számos aspektusból görccsö alá vett Szentkuthy művéből a *szigetet* emeli ki, mivel saját szorongatott és szorongásoktól terhes életében is egyfajta szigetet: bejárásra való és belakásra érdemes szigetet jelentett és jelent ma is Szentkuthy életműve.

Azt, hogy Fekete J. József vérbeli irodalmár, más szóval nagy könyvfaló, aki számára az egyik olvasmányélmény rögtön kapcsolódási pontot teremt egy másik, esetleg korábban olvasott művel, mi sem bizonyítja jobban, minthogy a Szentkuthy-féle „szigetet” a Füzi László által teremtett „lakatlan szigethez”: a meditáció önmagába fordulásának sajátosan metaforikus helyéhez iparkodik társítani. E szándékát azzal igazolja, hogy a Füzi László emlegette „új és személyes kapcsolat” aspektusából kívánja értelmezni a külföldön, kiváltképpen francia földön méltó elismerést szerzett író. Ezt a fajta szigetertelmezését a magunk részéről megtoldhatjuk egy harmadikkal, nevezetesen a Kosztolányiéval, aki az *Elsüllyedt Európa* kötetében írja az 1927-es londoni levelek egyikében: „a sziget a földtani alakulatok közül a magányos, a különc, a társtalan lény, aki nem szorul másra. Mindenne rányomja bélyegét. Önálló életet él, akár az eleven szervezet”. Talán azért sem haszontalan e hivatkozás, mert fényében pontosabban érthető, miért is írta egykoron Radnóti azt Szentkuthyról, hogy „különc”, akiről persze bátran elmondható, hogy társtalanságában is az európai hagyományhoz organikusan kötődő lény. (Nem ártana a két világháború közti írónemzedékek igényességével és műveltségével olvasni: együtt és kölcsönhatásában az európai és magyar irodalmat, hogy az unalomig ismételt Proust és Joyce párhuzam helyett valódi fegyvertársait és szellemi testvéreit megmutassuk. Erre inti Fekete is olvasóit; e törekvésben a fiatalabb kutatónemzedék nem kevés aktivitást mutatott.)

Az első világháborút követő kontinentális válsággal (azon belül is az évezredek integritását veszített magyarság tragédiájával) szembesülő Kosztolányi józanító műve más szempontból is párhuzamot kínál számunkra. A közeli s távoli európai múltat, hagyományt, műveltséget és művészetet faggató Kosztolányi az *Elsüllyedt Európáról* ír helyzetjelentéseket és levelezőlapokat; a lírikus múltidézéssel és a jelenvalóság tragédiájának érzékelésével mintegy párhuzamba állíthatóan Szentkuthy az orosz megszállást követően a magyarság előtt *Bezárult Európa* kötetében nyomasztó, torokszorongató, szívbénító képet fest a távlatlan és démoni létezésről. Nem kell hozzá különösebb jóstehetség részéről, hogy kimondjam, ez a sokáig kéziratban porosodó, nem is oly rég napvilágot látott mű, pontos helyzetjelentése és mitikussá növesztett korfestése okán, még sokáig agyonhallgatott, mellőzött kötete lesz az irodalmunknak. Ha majd az Annales-iskola honi hívei komolyan veszik hivatásukat, észreveszik mily sok, hiteles adalékkal szolgál e kötet a moszkovita diktatúra, a háborút követő és Márai által naplójában is fölemlített „zsidó bosszú”, a kitelepítésekkel és listázásokkal megfélemlített egzisztenciális és lélektani hatásáról. Aligha akad olyan faggatója és értelmezője Szentkuthynak, ennek a „világegészen” gondolkozó és naplójában kiteljesedő írónak, aki maga is beemel idegen szövegeket saját szövegszöveibe, citátumokat magyarul Karl Barth-i rajongással és alaposággal, aki ne esne bele abba az ördögi csapdába, melyet a naplószerű szöveg írása közben állított neki az író, s amely arra kényszerít mindenkit, hogy eleve kommentálja és magyarázza a lét-és kormomentárokat.

Fekete vérbeli irodalmár és könyvfaló voltát az is igazolja persze, hogy egyszerre olvassa a szemlélődése alanyául és tárgyául választott Szentkuthy-művet, az író által évtizedeken át olvasott impozáns mennyiségű opusokat, a róla írott kritikákat és bírálatokat, s magát a világirodalmat. Végül ezen „olvasatok” egymásba hatolnak, kiegészítik és korrigálják egymást, perelnek egymással, és a másokhoz való viszonyukban igyekeznek meghatározni önmagukat, kiindulási és összehasonlítási pontként kristályosodnak ki. Olyasfajta alkotók esetében, mint Szentkuthy is, nem egykönnyen lehet kikerülni a vonzás- és búvköréből; az azonosulni vágyás egyben azt a sóvárgást is felfokozza, hogy az ember szellemileg is kövesse választott mesterét, mind olvasmányélményei, mind gondolatszövevei, mind pedig az írás gyötrelmeiről tanúskodó vallomás-

tételei során. Ezért is válik szinte lehetetlenné az íróval és művével szembeni távolságeremtés és -tartás, ezért okoz gondot a nyelvi ficamokra, gyakori képzavarokra, elviselhetetlen stílusalanságokra történő rámutatás. Ennek ellenkezőjére a Szabó Ede vagy Klaniczay Tibor kritikája mutat példát, bármennyire szeretnénk bírálatukat azzal a megjegyzéssel tompítani, hogy a tudós főlk szőrészálhasogatása, rigorózussága, „szakbarbársága” hatja át szavaikat, illik megfontolni elmarasztalásuk okát és jogosságát. (Mily elevenen emlékezett Szentkuthy – fél évszázad múltán is! – a Maupassant-kötetért kapott lesújtó bírálatra, melyet franciás műveltségű mesterem írt le lektori jelentésében az ilyesfajta stílusalanságok miatt: „őfelsége spinéje.”) Ezt a belső vívódást növeszti az a tény is, hogy a mindegyre delejező és citálnivaló gondolatok magukhoz vonzzák az olvasó figyelmét, és folyton újraértelmezésre kínálják magukat: ebben az értelemben van igaz a kommentár természetéről és lényegéről ironikusan beszélő Montaigne-nek, akit Fekete J. József egyik recenzense is idéz, oly sok mindenkivel egyetemben.

Ez a Szentkuthyval való együtt olvasás és örökös kommentálni akarás tagadhatatlanul kényszerpályára is állíthatja a bírálót. A szüntelenül másféle szempontból történő olvasás, vagy a sokféleképpen másként történő megközelítés egyre inkább csak mint vágyott lehetőség marad meg számára, mivel végzetesen Szentkuthy optikájából látja a valóságot, amelyről bajosan volna megmondható, hogy milyen mértékben valóság, fikció vagy kommentár, s mily mértékben gerjeszti egyike a másikát, hogy a Szentkuthy szája íze szerint való „egészt” alkossanak. Miként az is tagadhatatlan tény, hogy a mester műhelyében forgolódás; a beavatottak közé tartozás tudata; a „Szentkuthy-színház” valamelyik epizódjában vagy szerepében való részvétel: mondjuk a marionettek ránkagyatkozásának bölcsész bírájaként; az életmű nehezen megfejthető részleteiben megbúvó Szentkuthyval való folyamatos összekacsintás és együtt rejtekezés; a kolostori magányban történő közös imádkozás és mondén nőkről álomkergetés kárpótolja a kényszerpályára futott vagy onnan sajátos olvasatait közreadó bírálót. Valljuk meg, van olyan életmű, amelyért hajlandók vagyunk efféle „másodhegedűs” szerepet és áldozatot vállalni; van olyan író, akinek vonzásában nem érezzük áldozatvállalásunkat tehernek, s nem ózdkodunk a szüntelen átalakulástól és nyomon követéstől; s persze akadnak olyanok is, amelyekért és akikért nem hozunk efféle áldozatot.

Fekete J. József szemmel láthatóan örömet leli a Szentkuthy-mű önfelelt olvasásában. A vas-kos, s megannyi megválaszolásra váró kérdést és irodalomelméleti kételyt felvető életmű ugyanis nemcsak esztétikai értelemben varázsolja egy másik világba, de a „hivatásos olvasó” szembesülve a napi fenyegetettséggel, létveszéllyel, rongált nyelvvel, egyszeriben észreveszi, hogy az irodalmi mű egy másik hazává, egy másik otthonná, egy élhető és élvezhető világgá válik, akár földönfutó ember számára a mesevilág. Szentkuthy, szembesülve megannyi történelmi és szociális válsággal, valamely társadalmi réteg számára mindig végzetes következményekkel járó forradalommal, maga is az irodalom fiktív világába menekült. Könyvtárszobájában létrehozta a saját Nakonxipánját, ahol kedvére alkothatta meg a mitikus színtereket, a rituális színjátszás szabályait, a szövegekönyveket és dramaturgiákat, a paravánokat és szereplőket, maga lehetett a rendező és sűgő, világosító és jegyzető, amire oly szenvedélyesen vágyott egy Bulgakov. A roncsolt létre megfelelő választ keresve, az emberi lélek és jellem területén szinte semmiféle változást nem hozó történelem és mitológia tanulmányozásában, a sent és profán szövegek magyarázásában és belsővé tételében, a naplóírás és regényes életrajzok szövegei közti kiteljesedésben véli megtalálhatónak saját tevékenysége értelmét Szentkuthy, s azokat a sorssal szembesítő, maszkokat lerántó kérdéseket teszi föl, melyeket ki-ki magának szokott föltenni, a túlélés vagy üdvösség érdekében. E törekvések azt a benyomást erősítik a faggatójában, hogy nem véletlenül ragaszkodik Szentkuthy a 18. századhoz, amikor is az alkotó személyiség, az egyszerre filozofikus és költői, matematikus és botanikus, nyelvész és historikus alkat, mint egy Goethe vagy Csokonai, egyszerre tudhatta magát egységesnek, teremtőnek, forradalmárnak, európainak és magyarnak, vagyis a különböző énmeghatározások és énjátékok egyáltalán nem tűntek kérdésnek és ellentmondásosnak. Szembesülve a helyre- és visszahozhatatlannal, Szentkuthy az irónia és maró öngúny, a bohócjáték és az abszurd tér- és időbeli kiterjesztésével menti meg magát a korszerűtlenség vádjától. De hogy mily menthetetlenül írói alkat, mi sem bizonyítja jobban, minthogy romantikus történehalmozások és végeláthatatlan meseszövegek, rituális szerepjátékok és cellában fogant fohászokodások, powysi növényi létről szóló mitológiateremtés és Németh László-i mindent habzsolás határozzák meg alapállását, mely könyörtelenül a Hamvas által is tudatosított és ostorozott európai végzetet: a műteremtést és mű általi üdvözülési vágyat tükrözi. Fekete kimerítően veszi sorra ennek az írói alapállásnak és műteremtő szándéknak megannyi változatát, naplóbéli lenyomatát, ezért is mondhatjuk elemzői felfogásáról azt, hogy inkább le- és körülíró, semmint nyakon ragadni és meghatározni vágyó lenne.

Szentkuthynál, miként az egyik kedvelt és sokat tanulmányozott írója, Goethe állítja, nem az utazás végcélja, nem a kitűzött állomásra történő megérkezés, sokkal inkább maga az úton levés, az állandó én- és világfölfedezés a fontos. Épp ebben az értelemben mondhatjuk, hogy Fekete J. József olvasatában sem a műfaji, a regénypoétikai sajátosságokra való rátalálás, sem azok megnevezése és összevetése, kimerítése és átalakítása a fontos, hanem a folyamatos szövegelemzés, kitarító téma-boncolgatás válik központi feladattá, no és persze a kitarító párbeszéd létesítése az éppen időszerű Szentkuthy-féle énváltozattal. Fekete a maga terjedelmes olvasatát, mely az elmúlt másfél évtizedben számtalanszor, és nem is akármilyen mértékben, átalakult, nem kívánja sem befejezettnek tekinteni (nem csodálkoznék, ha bizonyos idő elteltével újabb Szentkuthy-átíratra jelenne meg), sem pedig a monográfia akadémikus szabályai szerint felépíteni. Meglehet, sokan a szemére is vetik majd a szemlélete alanyává és tárgyává tett Szentkuthy életéről való pletykálgatóást, amely a portréfestésnél valamivel többet is szolgál, mivel bizonyos mértékben a korfestés eszköze is. (Az önéletrajzi elemek az öregedő, és öregségére sikeressé is lett író esetében egyre inkább háttérbe szorulnak, mintha akkorra élet és mű eggyé vált volna, ahogy Szentkuthy maga szerette ezt hangoztatni, noha legalább anyyi legenda és mítosz lengte körül Miklóst az élete végén, mint korábban.) Meglehet, hogy néhányan számon kérik rajta, hogy különösebben heves szóasszók megvívása nélkül emeli corpusába a korábbi elemzők, kritikusok egyes tételeit, máig helytálló vagy éppen avítottá vált megállapításait, ahelyett, hogy markánsabb és kritikusabb hangvételt ütött volna meg az íróval és életművével szemben. Az is meglehet, hogy a de- és rekonstrukciók korában megfeddik túlságos személyességéért, szubjektív olvasatáért, amelynek tagadhatatlan előnyeit több recenzense is méltatta (Sándor Zoltántól Sáfrány Attiláig), némileg tompítva a feddés súlyosságát. Mert bármennyire is igaz Fekete J. József egyik megértő bírójának megjegyzése, hogy minden olvasó egy másik mű „(de)konstruktor”, az is igaz, hogy a Szentkuthy-mű sajátos vonásait érdemes volna ütköztetni más „dekonstruktorok”, másfajta indíttatású irodalomelmélettel foglalkozó irodalmárok szempontjaival, hogy az összevetés, a másként olvasás révén kézzelfoghatóvá tegyük a mű sokszínűségét, s azt a hiányt, mely a mű recepcióját illetően jól kitapintható. A napló és naplóregény, az önéletrajz és a regényes önéletrajz, az intertextualitás és a szerzőség problémáit vizsgálva is számos kérdést vehetünk föl az életművel kapcsolatban, amely nem egykönnyen adja meg magát faggatójának.

Fekete J. József láthatóan egyetlen szerelőszőnyegyet feszít ki maga és az életmű közé, melyen az oda-vissza való közlekedést, szellemi ténykedést végzi. Ez a szerelőszőnyeg biztosítja, hogy az elkészült vagy torzóban maradt (s csak később re-konstruált, re-tudást), az író áldásával megjelentetett vagy a hagyaték gondozója: Tompa Mária által és az ő szemszögéből helyreállított szöveggként közreadott művek valóságos vagy feltételezett időrendi sorrendjében haladjon előre az életműben. Függetlenül attól, hogy a kommentáríró maga és oly sok más Szentkuthy-értelmező hogyan csoportosítja: műfaji, tematikai, stilisztikai, rituális színpad-dramaturgiai szempontokat figyelembe véve e szövevényesen bonyolult életművet. A szerzőnek szíve joga eldönteni, hogy miféle vezérfonalat választ kommentárja folyamatosságának biztosításához, ami nem feltétlenül jelent egységességet és következetességet is. Amilyen összetett és sokféle maga a görcső alá vonni kívánt életmű, éppoly sokféle megközelítési és értelmezési lehetőséget is teremt; nem véletlen a Szentkuthy-recepció némi zavaros és irigylésre méltó bősége, ellentmondásossága és határozottan elfogult jellege.

Fekete hosszasan elidőzik a *Prae* irodalomtörténeti kuriozitásánál és jelentőségénél, a szerzői intencionáltság tudatosságánál és következetességénél, a napló és regény szükségszerűen fragmentális jellegénél, az írói műhelyfogások sokszínűségének bemutatásánál, s e máig is nehezen emészthető művet követő „torzók” keletkezésének és korai halálának vizsgálatánál. Látnunk kell, hogy éppoly indokolt és lehetséges a *Prae*-ből levezetni mindazt, ami *azután* következik, mint ahogy a *Szent Orpheusz Breviáriumból* visszatekinteni az életművet teremtő *előzményekre*: a leit-motívumokra és történet-csirákra, álarcokra és mitikus proto-hősökre, amelyek igazolják vagy sem az életmű váratlan kanyarait, és végül is végsővé váló megoldásait. Fekete J. József az előbbi választás híve, jómagam az utóbbi kiindulási pontot választottam; meglehet mindkét megközelítés hiányos és „elfogult”, részrehajló az életmű többi művének vagy torzójának rovására, de éppen megfelelők arra, hogy valaki más felhasználja őket a maga olvasatának kiindulási pontjaként, vitaindító anyagaként, szeglet- vagy botrányköveként. Ami fontos, hogy a Szentkuthy által használt metafora szerinti „*vajúdó Európában*” ne veszítsük el reményünket a párbeszéd létesítésének és fenntarthatóságának lehetőségében, ne hagyjuk, hogy a politikai vagy reklámlözüngök befolyásolják olvasatainkat és kommentárjainkat.

(Forum, 2005)

Fekete J. József

„Mit ér az irodalom, ha magyar?”

Szerkesztette Bernáth Árpád és Bombitz Attila

- *Frankfurt '99. Magyarország részvetele a könyvvásáron a német sajtó tükrében.* Grimm Könyvkiadó, Szeged, 2002, 303. o.
- *Magyar irodalmi jelenlét idegen kontextusban.* Grimm Könyvkiadó, Szeged, 2003, 237. o.
- *Miért olvassák a németek a magyarokat? Befogadás és műfordítás.* Grimm Könyvkiadó, Szeged, 2004, 286. o.
- *Posztumusz reneszánsz. Tanulmányok Márai Sándor német nyelvű utóéletéhez.* Grimm Könyvkiadó, Szeged, 2005, 224. o.

Az 1999 őszen megtartott Frankfurter Könyvvásáron, a világ legnagyobb könyvfesztiválján Magyarország volt a kiemelt vendég, ami egyben a magyar kultúra addigi legjelentősebb külföldi bemutatására adott lehetőséget, és növelte a magyar irodalom hatósugarát. Az 1999-es esztendő vízváltásónak bizonyult a magyar irodalom külföldi recepciójában: amíg korábban évente tíznél kevesebb magyar szerző munkája jelent meg Németországban, ebben az évben számuk jóval száz fölött volt. Márai Sándor 1942-es, *A gyertyák csonkig égnek* című regénye csak németül kétszázezernél több példányban kelt el, és hihetetlen nemzetközi érdeklődésre tett szert, német nyelvterületen eladási példányszámban például vetekedett az 1999-ben Nobel-díjas, és a Frankfurter Könyvvásár idején 72. születésnapját ünneplő Günter Grass *Mein Jahrhundert* című könyvének eladott példányaival. Zanzásítva talán így foglalható össze a magyar irodalom német recepcióját az 1999-es frankfurti őszi könyvvásártól számítva földolgozó négykötetes sorozat első kötetének bevezetője, amelyben Bernáth Árpád, a vásáron való magyar bemutatkozást szervező és lebonyolító Frankfurt '99 közhasznú társaság ügyvezető igazgatója, a könyvsorozat társszerkesztője a németországi kiemelt szereplés szellemi hozadékának összegzése mellett eligazít a(z első) kötet szerkezetét illetően, és a terjedelem által megszabott keretek között arról, hogyan is szerveződött a frankfurti megjelenés programja, a Radnóti Sándor, Miklós Tamás és Dalos György által kidolgozott tervezet miként kallódott „a szervezett felelőtlenséget” képviselő bürokrácia irodáiban, s végül miként került maga az ügyvezetői tisztségre. Csoda, hogy egyáltalán lett valami az egészből – gondolom a bevezető olvastán, és ebben a szerző is megerősít, megjegygezvén, hogy sok energiát megtakarítva minden viszonylag simán ment volna, ha a kezdetektől fogva a járt úton maradnak a szervezők. Végül azonban az egymilliárd forintba kerülő vásári szereplés meghozta a fentebb vázolt eredményt, emellett azt, hogy Magyarország szereplését a könyvvásáron több mint ötezer külföldi recenzió, tanulmány, kritika értékelte – de Bernáth Árpád nyomtatékosítja –, ha a magyar irodalomnak nincs korábbról származó külhoni recepciója, a kiállítás és a német sajtóvisszhang aligha hozza meg a végtére is elégedettségre okot adó eredményt, a magyar irodalom hatósugarának növelését.

A Frankfurt Munkacsoport tagjainak közreadott dolgozatai tovább árnyalják a szerkesztő kritikusan tárgyilagos bevezetőjét. Rendkívül alapos válogatott bibliográfiát állítottak össze az 1999-es Frankfurter Könyvvásár németországi recepciójának magyar vonatkozásairól, amit a kötetben együtt közölnek Göncz Árpád – a Magyar Köztársaság elnökeként tett – megnyitóbeszédével és Esterházy Péter főlészólásával, amelyek természetesen kihatottak a német sajtóban közölt cikkek fogalmazóira, és közreadják Kukorelly Endre helyszíni tapasztalatait, amelyeket a német fogadtatást közvetlen, személyes transzkripcióban, az író szemével látva fogalmazott meg.

Hogy mit írt a német sajtó 1998/99-ben Magyarországról, belpolitikájáról, gazdaságáról, kultúrpolitikájáról, Németország újraegyesítésében vállalt szerepéről, és hogy milyen visszhangja volt frankfurti szereplésének, Pintér Lajos dolgozataiból tudhatja meg az olvasó. A recepcióelemzésből kitűnik, hogy Michael Nauman német kultuszminiszter megnyitóbeszédéből kiemelve a sajtó szíve-

sen idézte, hogy „Magyarországon van a legszínvonalasabb, legélénkebb és legizgalmasabb kortárs irodalom”, illetve arról is cikkezett, hogy „a magyar irodalom kötetlen, olykor arcátlan és pimasz, lázongó, forrongó és provokatív”, de az ilyen – számunkra hízelgő megállapítások, pontosabban, általánosítások ellenére a német sajtónak nem sikerült megváltoztatni a Németországban élő sztereotíp magyarágképet. Ez nem a szervezők mulasztásának következménye, nem is a rendelkezésre álló hat nap rövidségéből ered, hanem maguk az újságírók generálták a klisék által meghatározható Magyarország-imázzsal, hogy folyton kliséktől szabadulni kívánó országként jelenítették meg. Ám nemcsak a kevésbé vagy jobban tájékozódott német médiumok – a nyomtatott sajtó, a recepció-feldolgozás ugyanis nem foglalkozik az illékony elektronikus médiával – felületesebb vagy alaposabb cikkei hatottak ki az alapvetően pozitív színben feltüntetett szimpatikus, „a megfelelő mértékben egzotikus ország” megítélésében feltűnő negatív szólalomokra, hanem azoknak a magyar íróknak a cikkei és nyilatkozatai is, akik személyes sértettségüket a Frankfurti Könyvvásár kapcsán nemzetközi közönség elé vitték – szögezi le Tündik Andrea egyik dolgozatában. Azt is megtudjuk belőle, hogy a német újságírók is rátertek néhány lapáttal a negatív országimázásra olyan cikkeikkel, amelyekben a kommunista közelmúlt még működő reflexeit emelték ki – ismertetésük nyomán úgy tűnik, aligha kivédhető tényekre utalva.

A kötet szerkesztőinek és szerzőinek figyelme a magyar művészet – leszűkítve: irodalom – fogadtatásán túlmenően kiterjedt arra is, hogy a német sajtó mire figyelt, mire közelített rá Magyarországon: a gasztronómiára, a borokra, a labdarúgásra, az idegenforgalomra, a történelemre, a képzőművészetre, zenére, színházra, táncművészetre, fotóra, filmre. A magyar nyelv fordíthatóságának kérdését a német sajtóban nyilatkozók és cikkeztek lingvisztikai és fordítástechnikai szempontokból közelítették meg, értelmezvén, hogy miért is egyedülálló a nyelvünk Európában, milyen jellegzetességei térnek el a környező népek nyelvétől, milyen árnyaltsággal képes rögzíteni a gondolatokat, ugyanakkor mennyire bezárja a magyarul született irodalmi alkotásokat önmaga börtönebe. Az Esterházy Péter által a magyar nyelv „állandó remegése”-ként és „bizonytalan sugárzása”-ként meghatározott jelenség, más, így például német szempontból, a nyelvek eltérő struktúrájából eredően akár pontatlanságként is értelmezhető.

A mai magyar irodalom sokszínűségét több prózai antológia, egy-egy líra- és drámagyűjtemény és egy folyóiratszám igyekezett szemléltetni a könyvvásár idején. A *die horen* német irodalmi és művészeti folyóirat szerkesztője, Agnes Relle arra hívta fel a figyelmet, hogy a lap által szemléltetni kívánt „mai magyar irodalom” fogalma már magában problematikus, mert valójában nem a Magyarországon született, hanem inkább a magyar nyelven írott műveket jelöli. Ezt a felfogást tükrözi Dalos György *Ungarn von Montag bis Freitag* című anológiája is, amelybe a Magyarország határain kívül élő vagy született szerzők prózáit is beválogatta. Az antológiákat és visszhangjukat elemző Hangya Cecília mintegy általános jellemzőként azt állapítja meg, hogy az antológiákban „mindent áthat az irónia, hol nyílt, hol burkolt, tartalmi vagy nyelvi megnyilvánulásban. Ez az irónia hidat ver a nyelvi határok fölé, hogy az olvasó egy már ismert, közös, de mégis másfajta világba, az irodalom másfajta tradíciójába nyerjen betekintést”.

A kötet felénél terjedelmesebb részét a Fekete Zsuzsanna, Heller Anett és Oláh Gyöngyvér által készített *Szerzői ábécé*, valamint Laczkó Sándor és Zilahi Tibor munkája, a *Válogatott bibliográfia az 1999-es Frankfurti Könyvvásár németországi recepciójának magyar vonatkozásaihoz* tölti ki. Az utóbbi a szakemberek mellett azokat is megszólíthatja, akik teljes tájékoztatást szeretnének kapni valamelyik szerző vagy valamelyik mű német fogadtatásáról, vagyis akik a *Szerzői ábécé*-ben összefoglaltak mellett többre kíváncsiak. A szerzőhármás ugyanis nem a betűrendbe sorakoztatott magyar írók munkáit méltató és életrajztag tagláló cikkeket fordította magyarra, hanem az áttekinthetőség, az informativitás és a kontextualizálhatóság érdekében szócikkekben összegezte azokat, a szócikkek végén pedig megadta a forrásirodalmat.

A sorozat második, *Magyar irodalmi jelenlét idegen kontextusban* című kötetéből már arról is tájékozódhat az olvasó, hogy miként alakult a magyar szépirodalom németországi megjelenítése a könyvvásárt követően, amikor – Kukorelly Endre szerint – a hosszú semmi után egyszerre csak bármit kinyitott a német, mindenhol a magyar csorgott. Ez a könyv már európai panorámát nyit, azt vizsgálja – szerzőtől, az anyagban való tájékozottságtól, a megközelítés módjától, a feldolgozás műfajától függően, és hosszabb vagy rövidebb időszakra figyelvén –, hogy a magyar szépirodalom, esetenként esszé, néprajzi vagy történelmi munka miként van jelen a szerb, a román, a szlovák, a lengyel, az orosz, a bolgár, a cseh, a német, a norvég, a holland, az olasz, a spanyol, a francia, a portugál és az angol irodalomban. A portugál szemlélődés egyik vonala egészen Brazíliáig mutat.

Jellegénél fogva sokkal kevésbé egységes ez a kötet az előzőnél, de a szerkesztők elvárása így is beteljesül benne, az olvasó ugyanis betekinthez általa egy-egy nyelvi közösség „magyarismeretébe”, egyes írásokban meglepően széles panoráma tárul elé, ezen túlmenően a dolgozatok hangsúlyozzák a magyar irodalom fordításáért, kiadásáért és terjesztéséért dolgozók eredményeit, személyét, ami nemegyszer egybeesik a dolgozat szerzőjének személyével. A szerzők az adott országban, idegen nyelvi közösségben élő fordítók, szakemberek, külföldi magyar intézetek vezetői vagy a hungarológia egyetemi oktatói. A fordító pedig maga is író, ezért a tudományos jellegű írásokba némi szépirodalmi felhang is vegyül, a bolgár Bojkov Nikolaj egyenesen esszét írt, de már az is szinte egy groteszk karcolat, ahogy az egyik legalaposabb és legpontosabb áttekintést megfogalmazó Xantus Judit lelkesen újságolja, hogy Spanyolországban igen ígéretes a magyar irodalom jelenléte, ugyanakkor azonnal hozzáteszi, hogy az egész országban összesen ketten fordítanak magyarról spanyolra. Az összefoglalások szerzői általában áttekintik a fordítástörténeti korszakokat, eseményeket, fölvonultatják a fordítókat, kiadókat, bibliográfiai pontossággal sorakoztatják a kiadványokat, vagy csak néhány jelentősebbet emelnek ki közülük. Így jár el a franciaországi állapotokat összegző Csernus Sándor, aki egyszerű dolgozatában átfogó képet nyújt az előzményekről, majd a szerkesztők kérdésének megválaszolásában az 1999 utáni kiadványokból emel ki párat. A következő információkkal távolról sem ezt a dolgozatot kívánom kiegészíteni, hanem arra a tényre felhívni a figyelmet, hogy a fordításirodalom nem kötelezően a hazai kánont követi, sőt egyes művek (szerzők) népszerűbbek lehetnek idegen nyelvi környezetben, mint anyanyelvükön. Szentkuthy Miklós kihullott a magyar irodalom kánonából és az irodalomtörténet-írás egyik vonatából egyaránt. Mondatai, gondolatai, művei, ha a magyar olvasókat nem is, de az európai füleket mégis megszólítják. Könyveit kiadták Spanyolországban, Portugáliában, Szlovákiában és Romániában, leginkább azonban a francia közönség érdeklődése meghatározó az esetében. Franciaországban ugyanis nem valami kis, szűkös célközönséggel bíró kiadó vállalkozásában jelentek meg könyvei, hanem három kiadó is ráharapott e magyar különlegességre, ami odahaza nem, külföldön mégis „hungaricumnak” számít, miként a szerkesztők is rámutatnak a sorozat harmadik kötetének előszavában a nemzeti irodalmi kánon és a külföldi elváráshorizont eltérő voltára. Eddig a következő Szentkuthy-művek jelentek meg Franciaországban: az Éditions Phébus kiadásában – *Széljegyzetek Casanovához* (En marge de Casanova) 1991, *Fekete reneszánsz* (Renaissance noire) 1991, *Escorial – 1993, Frivolitások és hitvallások* (La confession frivole) 1999; a Librairie Corti kiadásában – *Az egyetlen metafora felé* (Vers l'unique métaphore) 1991, *Ágoston olvasása közben* (En lisant Augustin) 1996, *Az alázat kalendáriuma* (Le calendrier de l'humilité) 1998, *Barokk Róbert* (Robert Baroque) 1998; a Seuil kiadásában – *Burgundi krónika* (Chronique bourgunde) 1996.

A kötet szerkesztőit nem csupán az érdekelte, hogy milyen érdeklődés mutatkozik manapság, különösen az 1999-es Frankfurti Könyvvásár után az európai nyelvekre lefordított magyar irodalom iránt, hanem az is, hogy min múlik ennek az érdeklődésnek a fenntartása és növelése. A válasz legegyszerűbben fogalmazva ennyi: kevesebb illetékes és pénz kellene. Vagyis a magyar könyvek fordítását, kiadását, terjesztését és népszerűsítését összehangoltan és komoly támogatással kell(ene) végezni, amihez az „illetékeseknek” számos gyakorlati tanácsot adnak a tanulmányok szerzői és az összefoglaló *Utószót* író Bernáth Árpád.

A sorozat harmadik kötete a műfordítás és a befogadás kérdéskörét dolgozza fel neves szakemberek dolgozatainak közlésével, de ismét a német nyelvterületre mint a magyar kultúra legerőteljesebb befogadójára és közvetítőjére szűkítve a vizsgálódást. A tanulmányok egy része a két kultúra találkozását, párhuzamosságát és távolodását taglalja, a másik részük a Frankfurti Könyvvásár alkalmából kiadott fordításkötetekkel, illetve a könyvvásárt követően megjelent kiadványok recepciójával foglalkozik, ezúttal a kultúrtranszfer nyelvi konstellációjára összpontosítva, de „a tanulmányok nem elsősorban a fordítások színvonalának minősíthetőségére, hanem a fordításban és kiadásban érvényre jutó szempontok, rejtett előfeltevések, piaci stratégiák feltárására, a fordítás- és kiadáspolitikai kérdésekre helyezik a hangsúlyt”. A módszertani megközelítés tekintetében eltérőek, de egyben hasonlóak is ezek a tanulmányok. Egyik vonatban a német médiában megjelent reagálásokból indulnak ki, a másikban pedig nyelvkritikai megközelítésből tárgyalják a fordításokat, szinte kivétel nélkül, de terjedelemben eltérően vázolja, vagy éppen alaposan kidolgozza az illető mű magyar értelmezését. A fordításkritikai dolgozatok egyik fő kérdése, hogy mennyiben befolyásolja a mű befogadását és értelmezését a fordítás minősége (Sarankó Márta), a német recenzensek ugyanis hosszadalmas tartalmi ismertető mellett „takarékosan bánnak az értékeléssel” (Sausic Attila), de azt, hogy a fordítói fölény vagy alázat mennyire befolyásol(hat)ja egy irodalmi műalkotás idegen nyelvű fogadtatását, csak az vizsgálhatja, aki szakmai felkészültsége mellett mindkét nyelvet behatóan ismeri. Az ilyen

elemzők előtt pedig föltárulnak a turpisságok, kiderül, hogy a fordító hol tömörít, és ezzel megfosztja az idegen nyelvű befogadót az eredeti szövegben rejlő összefüggések felfedezésének lehetőségétől, máskor meg önkényesen kiegészíti az eredetit, amivel meg túlértelmezi, máskor meg átértelmezi az eredetiben eleve benne rejlőket. Valastyán Tamás fordítói remeklésről beszél Tar Sándor *Szürke galamb* című regénye kapcsán, és arra mutat rá, hogy egy-egy nyelvi lelemény több értelmezési lehetőséget is fölvet, mint a forrásnyelvbeli szó, de szóvá teszi, hogy bizony a remeklés közepette is előfordul a kényszerű és kivédhetetlen jelentésszűkülés. Vakarcs Szilárd Láng Zsolt szóelemenyei kapcsán már majdnem megpendíti a fordíthatatlanságról szóló mítosz felhangjait, de megtorpan a „mely nyelv merne versenyezni...” verssor-torzó idézésénél, és inkább arra utal, hogy az értelmezést akadályozza, ha „a célnyelv fogalmának jelentése tágabb, más kulturális közeghez kapcsolódik, mint a forrásnyelv”. Amikor pedig a szerző és a fordító szándéka külön utakon jár – márpedig miként járhatna ugyanazon az úton? –, eleve kényszerű, hogy konfliktus teremtsődjön a szerzői szándék és a fordítói intenció között. Ugyancsak Vakarcs Szilárd nyomatékosítja, hogy egy-egy textus társadalmi és politikai topográfiája leginkább abban a kulturális közegben tapogatható le biztonsággal, amelyben ismertek a szöveg kulturális, történelmi, szociográfiai, ideológiai stb. hátterének részletei, amelyek, azon túlmenően, hogy szereplői sorsokat alakítanak, a narráció alkotóelemévé, az esztétikai megformálás mögötti első felületté válnak, ami ismeretük hiányában akár egzotikumnak is tűnhet, de előismeretek nélkül fals irányba terelik a befogadást, értelemadást és értelmezést.

Mintha ezt a témát gondolná tovább Forgács Erzsébet Garaczi László németre fordított művei vonatkozásában, amikor már írása bevezetésében leszögezi, hogy amennyiben különbség áll fenn a forráskultúra és a célkultúra között, akkor bizony nem lesz zökkenőmentes a befogadás, lyukak keletkeznek az értelmezési mezőn az értelemadási kísérletek nyomán.

Földényi F. László esszéjében Thomas Mannt idézve mutat rá a Budapesten koncentráltan megjelenő ellentétekre: „Míg a mélységben élnek a milliók, addig a napos csúcsokon él az úri osztály. E két réteg között nagyon nehéz a magyar író helyzete, akinek se felfelé, se lefelé nincs meg a hatási lehetősége, a polgári osztály pedig, amelyikre támaszkodhatna, hiányzik. Ilyen speciális viszonyok között a magyar szellem sorsa szomorú, de azért nem reménytelen.” A Mann által észrevételezett szociális kontrasztot Földényi Európa és Ázsia, a Kelet és Nyugat, az ősi és modern, a fent és lent kontrasztjává mélyíti, és kimondja: „emiatt olyan sajátos a magyar kultúra is: nehezen fordíthatóságának, ismeretlenségének nem az egyébként valóban nehéz nyelv az oka, hanem az a mélységes belső meghasonulása, amely a nyelvet is sajátossá teszi”.

Balassa Péter is ezt a törést észrevételezi, de ő gyakorlatiasan indul annak felderítésére, hogy milyen elkülönböződések, hasonlóságok, eredetiségek és különlegességek jelölhetők meg azoknál a szerzőknél – Kertész Imrénél, Krasznahorkai Lászlónál, Esterházy Péternél és Nádas Péternél –, amelyek más magyar írókhoz viszonyítva különbözővé teszik műveiket és azok németországi, svájci, ausztriai recepciójához vezettek. A kérdés megválaszolására bevezeti a „régí író” kulcsfogalmát, ami alatt persze nem valami retrográd vagy konzervatív attitűdöt kell érteni, hanem a napi igényeknek való megfelelés kétes kánonjának elutasítását, az irodalomnak jelentéstartalmú világgként való értelmezését. Az említett négy íróért azért nevezi *reginek*, mert „poétikai, formai megoldásaik, beszédmódjuk a szövegben még létre kíván hozni egy saját világot, hogy a szövegüniverzum náluk nem kizárólag önelvű szövegszervezés, hogy nem pusztán autoreferenciálisak, hanem még üniverzum, még világ – csonkán, összeomlottan, töredékesen, ironikusan vagy tragikusan, de világ”. A *regí író* személyes hitellel és eredeti szuverenitással bír, műveiknek etikai töltete is van, ami autonóm esztétikai formában jelenik meg. Megjelenített, teremtett világaik pedig azt a törést, hasadást, sebet, végső soron meghasonulást ábrázolják, amiről Földényi írt esszéjében, és amiről Balassa úgy véli, ez tartja üzemben a német recepciót: „Ismerőség és távolság feszültségében, az éppen hogy elhagyott nyugati individualizmus és a Keleten még maradványszerűen fennmaradt hiányteológia, hiány-metafizika az az erőter, az a terület, ahol, véleményem szerint, találkozik a magyar prózairodalom, elbeszélőművészet és a német kulturális recepció. Ábrázolás és szövegsterilitás, illetve stílusművészet, jelentés és jelentésvesztés, modernitás és premodern zárványok konfliktusa, a modernitás kritikája, de mégsem radikális posztmodern értelemben az a határvidék, amely a maga Gestalt-látásával, a csonkaságban felmutatott Egész érzékeltetésével oly szembesítő erejű lehet a nyugati értő olvasó számára.”

A kötetben szereplő szakemberek dolgozatait áthálózzák a kulcsszavak: Földényi „törés”-képzetét Balassa lendíti tovább, Balassának az ismerős és ismeretlen világról mint a recepciót üzemben tartó erőterről szóló tézise Fried Istvánnál tér vissza, aki már a sorozat negyedik kötetének tárgyát előle-gyzi Márai Sándor életműve német (nyelvű) recepciójának tematizálásával. Elgondolkodik afölött,

hogy a németajkú közönség miért fogadta jobban az egyik, és miért rosszabbul a másik (vagy a többi) Márai-alkotást. *A gyertyák csonkig égnek* sikertörténetét éppen az ismert és ismeretlen világ ábrázolásának harmonizálásából vezeti le, mondván, attól még nem kapott volna a regény után a német olvasó, hogy a történet környezete a Monarchia, hiszen az osztrák írók már kialakították a német olvasó Monarchia-képét, hanem az, hogy a Márai-mű „rábukkant arra az üres helyre, amelyet a vele valamilyen módon párhuzamban szemlélhető osztrák művek hagytak meg”. Fried azzal a mondatával vezet át a negyedik kötethez, amelyben megállapítja, hogy „hosszabb távon nem prognosztizálható a német (nyelvű) Márai-recepció, például az, valóban szerveesebb része lesz-e a Márai-életmű a közép-európai irodalmi koinénak, vagy csupán a magyar kritikusok hangoztatják annak szükségességét, hogy a Márai-életmű közép-európai szembesítései megtörténjenek”.

Mielőtt továbblépnénk, hadd említsem még csak azt, hogy ritka alkalom magyar (szerzők tollából magyar vonatkozású) fordításkritikát olvasni, most pedig majdnem egy egész kötetnyi tanulságos szaktanulmányt vehet kezébe az érdeklődő olvasó és az értő szakember. Azért írom, hogy majdnem, mert a gyűjteményben nem minden írás foglalkozik a fordítás elméletével oly mód, hogy azt fordításkritikaként értelmezhetnénk, hanem inkább kitágítják a magyar irodalom német recepciójának az utóbbi esztendőkből belátható horizontját.

Bernáth Árpád és Bombitz Attila négykötetes projektjének záróköteté javarészt kettőjüknek a SZTE Germán Filológiai Intézetében 2003 és 2005 között vezetett, Márai Sándor műveinek német nyelvű utóéletével foglalkozó hallgatói és doktoranduszi szemináriumai során született recenziók, referátumok, tanulmányok szerkesztett változataiból állt össze. Ebben a könyvben teljesen leszűkült a tudományos érdeklődés fókusza, egyetlen magyar szerző életművének német nyelvű recepcióját fogja látómezéjébe.

Fried István bevezető tanulmányában összefoglalja a Márai-olvasás (és -elutasítás) német vonzatait, leszögezi, hogy a művei iránti érdeklődés lankadatlan, ugyanakkor hiányérzetének is hangot ad: „A németországi (ausztriai, svájci) hungarológia viszont még nem jelentkezett azzal a komparasztikai, irodalomtörténeti művel, amely ennek a német nyelvű Márai-befogadásnak értelmezésével szolgálna, de nem tette a német nyelvű olvasó asztalára azt a monográfiát sem, amely a német irodalomtörténeti/regénypoétikai nézőpontból tenné mérlegre a Márai-életművet”. A recepciótörténet vizsgálata a magyar kutató számára szerinte kettős csapdát rejt. Az egyik buktató az, hogy eleve a magyar ismeretekhez méri a német befogadást, tehát eleve előfeltételezésekkel vág bele a munkába, és ebből ered a másik buktató is, ami abban tárgyiasul, hogy a magyar kutató elfelejti, hogy a német recenzens nem Márai regényét, hanem Márai németre fordított regényét olvassa, ráadásul nem is annak megírása idejében, hanem az azóta eltelt idő alatt megváltozott körülmények között. Ezzel szemben a német recepció sajátossága, hogy – minden bizonnyal a magyar filológiai és hermeneutikai kutatás eredményeinek hozzáférhetetlensége miatt – Márait a német irodalom kontextusában igyekszik elhelyezni. Ennek persze van némi alapja, hiszen, miként Fried István jelzi, „Márai nem pusztán magyar irodalmi szövegekre utal vissza, hanem a bécsi modernségre is”. A szerző következtetése, miszerint „erősen valószínűsíthető, hogy a Márai-befogadást részben a »keleti« Európa iránt föltámadt érdeklődés segíti, részben a Márai-művek önmeghatározási kísérlete, amely az »európaizálódás« gesztusait ironikusan szemléli”, harmonizál a recepciótörténeti és -elméleti sorozat megállapításaival.

A negyedik kötet címében megjelenő reneszánszot Márai kapcsán Fazekas Tiborc használja a megújuló érdeklődés értelmében. Tanulmányában leírja, hogy Márai német nyelvű felfedezése (újrafelfedezése) és töretlen sikere kétségtelenül az 1999-es Frankfurti Könyvvásár legmaradandóbb (és legváratlanabb) eseménye, de Márai a német könyvpiacra már 1935-től jelen volt, 1999 előtt 21 könyve jelent meg német fordításban. A világ tehát korántsem 1999-ben kezdődött, hiszen az átütő sikert hozó Márai-mű már 49 éve kapható volt Németországban, igaz, más fordításban, így az 1999-es esztendő inkább vízválasztó, mint korszakhatár. A tanulmány szerzőjét az izgatja, hogy mi minden játszott közre ahhoz, hogy 1999 elkülönítse a korábbi *nem igazán sikert* a későbbi *határozott sikertől*.

Az irodalmi siker és sikertelenség természetrajza bonyolult, számtalan elem együtthatása szükséges a befogadáshoz vagy az elutasításhoz, illetve a pusztá jelenlét tudatosításához. Ezek közül Fazekas széles panorámájú nagy tanulmányában kuriózumszerű példákat is felsorakoztat. Mellettük szóvá teszi, hogy mivel az említett 21 műből húszat 13 fordító jegyez, Márai eleve nem szólalhatott meg egységes, saját hangon németül, ráadásul a tarka kiadói névsor se szavatolhatta az áttörő sikert, arról nem is beszélve, hogy micsoda törést okozott a háború és az ország kettéosztása feletti trauma a német szellemi életben. A számos helyen a további kutatásra buzdító szerzőben felmerül a gondolat, hogy Márai emigráns életvitelének talán arra kellett volna predesztinálnia műveit, mint

más kelet-európai emigráns írók (Szolzsenyicin, Kundera) műveinek sikertörténete volt, ám mégsem így történt.

Pintér Lajos egy érdekes fordulattal gondolja tovább a témát tanulmányának *Reményvesztett emigráns – saját hazájában próféta* című fejezetében, ám itt sem kapunk magyarázatot a sikerpálya elmaradására, a szöveg azzal foglalkozik, hogy német nyelvterületen egyáltalán mit tudtak, tudhattak Márai két emigrációs korszakáról.

Mégis, mi lehet a sikerének titka? Újra és újra fölbukkan ez a kérdés, amire annál is inkább nehéz válaszolni, mert maga az irodalmi siker fogalma is több oldalról problematizálható. Mazán Vilmos *A siker komponensei* című dolgozatában több tényezőre is rámutat, köztük Márai újrafelfedezésének körülményeire, a németországi átvétel körülményeire, a kiadói marketing- és reklámtevékenységére, a regény aktualitására, európai és világirodalmi kontextusára, szépirodalmi értékére, amihez természetesen hozzá kell tennünk a fordítás minőségének kérdését is. Kétségtelen, hogy a sikerben szerepe van a Földényi és Balassa által fölvetett „törés”-nek, a Nyugat és Kelet közötti hasadásnak, vagyis a romantikus, de ugyanakkor vad Kelet képzetét keltő Magyarországról származó Márai műve érdeklődésre tarthat számot. Annál is inkább, mert a föltételezett egzotikusság ellenére a németek előtt Márai életműve európainak és polgárinak számított, ami ráadásul a monarchikus, boldog békeidők iránti nosztalgiából (is) táplálkozik. Pintér Lajos nyomán röviden így összegezhető Márai újbóli német felfedezésének szellemi alapja, de legjobb, ha elolvassuk az általa összegzett német minősítéseket: „Van, aki középszerűnek tartja a műveit. Akad, aki úgy véli, a 20. századi magyar és európai irodalomnak olyan meghatározó írója Márai, hogy még az a kérdés is felmerülhet, vajon halálával, 1989-ben nem ért-e véget a 20. század. Karl-Markus Gauss és Hans-Peter Kunisch szerint Márai művei a tökéletes szórakoztató irodalom kategóriájába sorolhatók be, ugyanakkor nem érik el Joseph Roth, Bruno Schulz vagy Italo Svevo irodalmi igényességét. Kirstin Breitenfeller úgy látja, Márai hősei úgy cselekednek, ahogyan cselekedniük kell, és az történik, aminek történnie kell. Művei különösen sikeresek lehetnek olyan korokban, amikor hiányzik a megfelelő vallási és ideológiai támasz.

Armgard Seegers szerint lenyűgöző a Márai által használt mágikus nyelv. Stephan Hilpold a nyugodt, kicsit régimódi, kedélyes, kedves elbeszélés mesterének tartja az író, Rolf Schneider nagy jelentőséget tulajdonít Márai sikerében a magyar–német történeti kapcsolatoknak és kulturális közelségnek; s az író művei Nabokovra emlékeztetik. Wendelin Schmidt-Dengler viszont Csehov és Ibsen műveivel rokonítja Márai kötetét. Összegzésként talán Cornelius Hell véleményét idézhetjük, miszerint Márait mindenképpen a 20. századi klasszikusok közé kell számítani. Így tette, és rendre ezt teszi Máraival és életművével a német nyelvű sajtó az elmúlt fél évtizedben.” (A szöveget a lábjegyzetek elhagyásával idéztem.)

Végül még csak annyit, hogy a kötet a német recepciótörténet feldolgozása mellett lehetőséget ad egyes művek német és magyar kontextusban való vizsgálatához, nyitott az összehasonlító irodalomtudományi érdeklődés irányában, és válogatott bibliográfiát közöl Márai Sándor műveinek 1999 és 2004 közötti német nyelvű recepciójához. A sorozat által dokumentált kutatómunka az egyetemi oktatás keretében folyt, a tanulmányok szerzői neves irodalomtörténészek és hallgatók egyaránt.

Pályázati felhívás

Méltatlanul és méltán elfeledettek

Az *Új forrás* Szerkesztősége esszépályázatot hirdet a 20. századi magyar irodalom, művészet és társadalomtudomány azon alkotói munkásságának feltárására, illetve feldolgozására, akiknek az életművét méltatlan vagy méltó feledés övezi.

A pályázat kiíróinak célja, hogy a pályázók, illetve a pályaművek felfedezzék a mögöttünk hagyott évszázad irodalma, művészete, társadalmi gondolkodása méltatlanul vagy méltán az ismeretlenségben lappangó vagy alig-alig ismert alkotóinak teljesítményét, hogy felhívják a figyelmet a kiemelkedő értékekre és értéktelenségekre, a fontos, illetve a jelentéktelenségbe süllyedő alkotói magatartás, szellemi jelenség háttérbe szorítottságainak okaira.

Pályázni ez idáig nyilvános fórumokon nem szerepelt, meg nem jelent esszéekkel lehet. A legjobb pályaműveket az *Új Forrás* 2006. decemberi és 2007. évi számaiban adjuk közre.

A pályázat összdíjazására 400.000 forint áll rendelkezésre, amelynek kiadásáról bíráló bizottság dönt.

A pályaművek terjedelme: maximum 40.000 karakter (1 szerzői ív).

A pályaműveket két, számítógéppel írt és kinyomtatott példányban, a szöveg cd-n, illetve floppin rögzített mellékletével kérjük megküldeni a szerkesztőség címére:

Új Forrás Szerkesztősége, 2806 Tatabánya, Pf. 1231

(A borítékon a pályázó neve és címe mellett kérjük feltüntetni: esszépályázat.)

A pályaművek beérkezési határideje: 2006. szeptember 1.

Eredményhirdetés 2006 decemberében

Tatabánya, 2006. április 1.

Az Új Forrás Szerkesztősége

Folyóiratunk megjelentetését a
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alap

nka
Nemzeti Kulturális Alap

és a

József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
támogatja.